

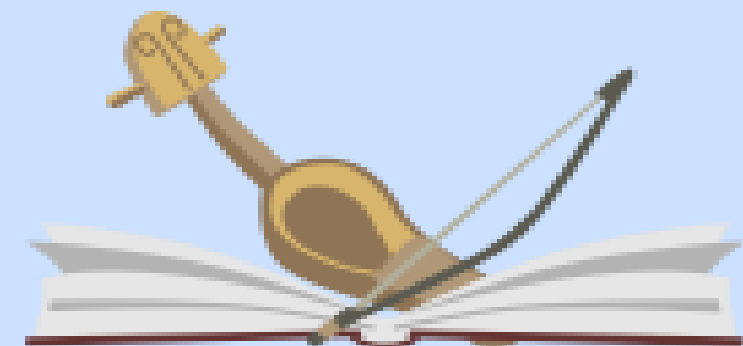
ЎЗБЕКСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ ИЛИМЛЕР АКАДЕМИЯСЫ
ҚАРАҚАЛПАҚСТАН БӨЛИМИ

ҚАРАҚАЛПАҚ ГУМАНИТАР ИЛИМЛЕР
ИЛИМ-ИЗЕРТЛЕҰ ИНСТИТУТЫ

ҚАРАҚАЛПАҚ ФИЛОЛОГИЯСЫНЫҢ МӘСЕЛЕЛЕРИ
илимий семинар

МАҚАЛАЛАР ТОПЛАМЫ

2-КИТАП

Нөкис – 2023

ISBN 978-9943-374-88-1

9 789943 374881

«Илим»

**ЎЗБЕКСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ ИЛИМЛЕР АКАДЕМИЯСИ
ҚАРАҚАЛПАҚСТАН БӨЛИМИ**

**ҚАРАҚАЛПАҚ ГУМАНИТАР ИЛИМЛЕР ИЛИМ-ИЗЕРТЛЕҰ
ИНСТИТУТЫ**

ҚАРАҚАЛПАҚ ФИЛОЛОГИЯСЫНЫҢ МӘСЕЛЕЛЕРИ

Беруний атындағы Өзбекстан Республикасы мәмлекетлик сыйлығының лауреаты,
филология илимлериниң кандидаты, әдебиаттаныўшы алым Турдыбай Мәмбетниязовтың
хәм талантлы шайыр, драматург, алым Дәўлен Айтмуратовтың 90 жыллық юбилей
сәнелерине бағышланған илимий семинардың

МАҚАЛАЛАР ТОПЛАМЫ

УОК: 4
КБК: 80
Қ-50

Қарақалпақ филологиясының мәселелери. II Кітап // Илимий семинардың мақалалар топламы. ӨзР ИА ҚБ Қарақалпақ гуманитар илимлер илим-изертлеу институты. – Нөкіс: «Илим», 2023. – 158 б.

«Қарақалпақ филологиясының мәселелери» атамасындағы бұл илимий мақалалар топламы Беруний атындағы Өзбекстан Республикасы мемлекетлік сыйлығының лауреаты, филология илимлерінің кандидаты, әдебиеттанушы алым Турдыбай Мәмбетниязовтың хәм талантлы шайыр, драматург, алым Дәулен Айтмурадовтың 90 жыллық юбилей сәнелерине бағышланған Республикалық илимий-әмелий конференция материаллары тийкарында таярланды.

Бұл илимий мақалалар топламына хәзирги ўақытта Республикамызда изертлеу жумысларын алып барып атырған филолог алымлар хәм жас изертлеушилердин илимий мақалалары киргизилген.

Топлам материалларынан филолог-қәнигелер, ана тили хәм әдебияты пәни оқытыўшылары, магистрлар хәм бакалавр бағдарындағы студентлер пайдаланыўы мүмкин.

РЕДКОЛЛЕГИЯ:

Альниязов А.И. (бас редактор)
Нажимов П.А. (жуўаплы редактор)
Палымбетов К.С.
Бекбергенова З.У.
Бекимбетов А.М

Пикир билдириўшилер:

ф.и.д., проф. Қ.Оразымбетов.

ф.и.к., доц. М.Бекбергенова

Өзбекстан Республикасы Илимлер академиясы Қарақалпақстан бөлими
Қарақалпақ гуманитар илимлер илим-изертлеу институты Илимий кеңесиниң
2023-жылы 26-май сәнесиндеги №5-санлы қарары менен баспаға усынылған.

УОК: 4
КБК: 80
Қ-50

ПИДАЙЫ АЛЫМ – БЕЛГИЛИ ПОЭЗИЯ ИЗЕРТЛЕҮШИСИ

Бекбергенова З.У.

*Өзбекстан Республикасы Илимлер академиясы Қарақалпақстан бөлімі
Қарақалпақ гуманитар илимлер илим-изертлеу институты*

Хәр бир қәсиптиң хәм тараўдың пидайы адамлары болады. Олар өмир бойы халық хызметинде болып, өзлериниң пайдалы ислери менен этирапындағы адамларға үлги болып, унамлы тәсир жасайды. Керек жеринде қәсиплеслерине хәм изинде киятырған жас әўладларға устазлық етип, қолынан келгенинше жәрдемін аямайды. Усындай инсанлардың бири, быйылғы жылы 90 жыллық юбилейи халқымыз тәрәпинен белгиленип атырған белгили поэзия сыншысы, алым Т.Мәмбетниязовты атап өтсек болады.

Мен 1989-жылы Нөкис мәмлекетлик университетиниң филология факультетин питкерип, Н.Дәўқараев атындағы Тил хәм әдебият инситутына жумысқа келген дәўирлеримнен баслап Турдыбай аға Мәмбетниязов пенен саррас жигирма жылдан көбирек ўақыт бир бөлимде бирге ислестим. Ол киcи бөлимниң үлкен илимий хызметкери хәм бөлим баслығы болып ислеген дәўирлеринде де бөлим баслығыман деп отырмастан, илимий хызметкерлер менен биргеликте жобалы бөлимниң жумысларының өз ўақтында орынланыўына өз үлесин қосып, күнделикли баспа сөз бетлеринде әдебияттаныў илиминиң хәр қыйлы мәселелери бойынша тынымсыз мақалалар жәриялап барғанлығының, хәттеки жүрис-турусы, сөйлеген сөзи менен де бирге ислесип атырған қәсиплеслерине хәм илимге араласып атырған жасларға үлги болғанлығының айқын гүўасы болғанман. 2003-жылы елимиздеги барлық илим-изертлеу орайларының, соның ишинде Илимлер академияларының грант системасына өткен ең қыйын дәўирлеринде Турдыбай аға «Қарақалпақ әдебияты» бөлиминиң баслығы лаўазымында жумыс алып барды. Сол пайытлары Турдыбай аға бөлимниң илимий хызметкерлери Қырықбай Байниязов, Тазагүл Қурбанбаева, Жалғасбай Хошниязов, Зияда Бекбергенова, Зарафшан Арзуова, Тазагүл Байниязова, Мехри Мәмбетова сыяқлы илимпазларға басшылық етип, «Хәзирги қарақалпақ лирикасы, прозасы, драматургиясының түрлери хәм жанрлары», «Хәзирги дәўир қарақалпақ шайыр хәм жазыўшыларының шығармаларының идеялық-көркемлик өзгешеликлери» деген темадағы фундаменталь проектлерге басшылық етип, сапалы орынланыўын тәмийинледі. Хәттеки, устазымыз бенен биргеликте көп жыллық илимий-изертлеу жумысларымыздың нәтийжелерин республикамыздағы оқыў қарақалпақ тилинде алып барылатуғын улыўма билим беретутғын мектеплердиң 9-класслары ушын «Әдебият» сабақлығына енгизиў ислерине де белсене араласып, автор болыўға миясар болдым. Бул сабақлық 20 жылдан асламырақ ўақыттан бери республикамыздың барлық мектеплеринде оқытылмақта. Әлбетте, бул алымның өз тараўы бойынша жетик қәнийге хәм тынып-тыншымайтутғын инсан болғанлығын көрсетеди.

Т.Мәмбетниязовтың өмири хәм ислеген хызметлери ҳаққында тоқтап өтетуғын болсақ, ол 1933-жылы 26-майда Қараөзек районының Бозатаў аўылында туўылды. Орта мектепти питкергеннен соң Нөкис мәмлекетлик институтының қарақалпақ тили хәм әдебияты факультетинде тәлим алады. Усы оқыў орнын питкерип, 1953-1959-жыллар аралығында туўылған жериндеги мектеплерде өз қәнийгелиги бойынша дәслеп оқытыўшы, сонынан мектеп директоры болып ислейди.

1959-жылдың сентябрь айынан баслап пайтахтымыздағы Н.Дәўқараев атындағы тил хәм әдебият институтының (хәзирги ӨзРИА Қб Қарақалпақ гуманитар илимлер илим-изертлеу институты) «Хәзирги қарақалпақ әдебияты» бөлиминде дәслеп киши, сонынан үлкен илимий хызметкер болып ислесе, 1995-жылдан 2009-жыллар аралығында бөлим баслығы ўазыйпасын атқарды. Ол 1962-65-жыллары Ташкентте аспирантура курсында тәлим алып, 1965-жылы «Дәли Назбергеновтың творчествосы» деген темада кандидатлық диссертациясын табыслы қорғап шығады. Илимпаз қарақалпақ әдебияттаныў илимине «Дәли Назбергеновтың творчествосы» (1977) деген дәслепки илимий мийнетинен баслап «Поэзия ҳаққында ойлар» (1985), «Қарақалпақ совет лирикасы» (1989), «Ўатан ушын

гүрескен қосықлар» (Г.Есемуратов пенен бирге, 1990), «Қарақалпақ балалар поэзиясы хәм оның машқалалары» (1992), «Поэзия – Турмыс, гүрес хәм талпыныў» (1993), «Жаңа қарақалпақ поэзиясы хәм дәўир талабы» (1994), «Шайыр жолы» (2001), «Халқы қадирлеген инсан» (2011) сыяқлы бир неше илимий монографиялары менен бирге «Қарақалпақ совет әдебияты тарийхының очерки» (Ташкент «ФАН», 1968), «Қарақалпақ совет әдебиятында поэма жанрының раўажланыўы» (Ташкент «ФАН», 1976), Қарақалпақ мәмлекетлик университетиниң филология факультети студентлери ушын «Қарақалпақ совет әдебияты» (Нөкис, 1979), және де «История Каракалпакской советской литературы» (Ташкент, «Фан», 1981), улыўма билим беретугын мектеплердиң 9-класслары ушын «Әдебият» (З.Бекбергенова менен бирге, 2002, 2006, 2010, 2014, 2019) сабақлық хәм оқыў қолланбаларын жазыўға белсене қатнасады.

Алымның илимий дәретиўшилиқ жолы ҳаққында филология илимлериниң кандидаты Қ.Мәмбетназаров мынандай баҳалы пикирлерди билдиреди: «Т.Мәмбетниязовтың белгили алым хәм сыншы сыпатында бир унамлы тәрәпи – ол қандай әдебий шығармаға пикир жүргизсе де, әдил баҳасын берийўге умтылады. Нышанаға алған әдебий шығармалардың утыслары менен базыбир кемшиликлерин де мысаллар менен дәлилlep, жас шайырларға ғана емес, ал қәлеми төселген үлкен хәм орта буўын шайырлардың шығармаларын таллағанда да усы көзқараста болады» («Еркин Қарақалпақстан» газетасы, 29-май, 1993). Ҳақыйқатында да, Т.Мәмбетниязовтың қәлемине илинбеген жазыўшы, шайырлар жоқтың қасында десек те болады. Мысалы, автордың «Дәли Назбергеновтың творчествосы» мийнетинде өмирден ерте кеткен белгили талант ийеси шайыр Д.Назбергеновтың өмири хәм дәретиўшилиқ жолы ҳаққында кең көлемде сөз етилсе, «Поэзия ҳаққында ойлар» китабында ҳәзирги заман қарақалпақ поэзиясының қәлиплесиўинде өз орнына ийе белгили сөз шеберлери Н.Жапақов, И.Юсупов, Х.Сейтов, Б.Қайыпназаров, Ғ.Сейтназаров, К.Султанов, Т.Қабулов хәм У.Хожаназаровлардың дәретиўшилиги илимий анализге тартылыў менен бирге, сол дәўирде жас ҳәўескер шайырларымыз А.Қирқабақов, З.Ишманова, Б.Нурназарова ҳ.т.б. шығармаларын дыққаттан шетте қалдырмастан, өз пикирлерин билдирип барды. Автордың изертлеўлеринде поэзияның жанрлары хәм түрлери ҳаққында да бир қанша әҳмийетли мәселелердиң қозғалғанлығын «Баллада жанрының раўажланыўы» мақаласының мысалынан көрсек болады. Онда ҳәзирги заман қарақалпақ поэзиясындағы лиро-эпикалық поэзияның бир жанрлық түри болған «баллада» жанры хәм оның авторлары ҳаққында арнаўлы сөз еткен болса, «Рубаят жанры ҳаққында» мақаласында усы жанрдың ҳәзирги дәўир қарақалпақ әдебиятында белгили талант ийелериниң дәретиўшилигинде кеңнен сәўлеленип атырғанлығын илимий дәлиллеўлер арқалы айқын көрсетип береді.

Сондай-ақ, автор өзи сөз етип атырған шайырлардың шығармаларының жетискенлигине тоқтап қоймастан, кемшилиги болса қыпсаламастан дәл, анық таллаў жасап отырады. Буны автордың «Поэзия ҳаққында ойлар» мақаласындағы шайыр Т.Сәрсенбаевтың «Қыз», Ғ.Сейтназаровтың «Саҳра сазлары», Х.Сейтовтың «Кекли гүрес», Т.Мәтмуратовтың «Урыс дәртлери», М.Сейтниязовтың «Ўатан гедайы» поэмаларын таллаўларында көремиз. Әсиресе, автордың 1930-жыллардағы көркем әдебиятқа билдирген сын пикирлериниң қатарында усы жылларда қәлем тербеген сөз шеберлери А.Шамуратов хәм Ж.Сейтназаровлардың жалынлы поэзиясын изертлеўге арналған мийнетлерин атап өтсек болады.

Т.Мәмбетниязовтың келеси «Қарақалпақ совет лирикасы» китабында болса ҳәзирги дәўир қарақалпақ поэзиясының ең гүлленген дәўири есапланған 1960-90-жылларға тийисли белгили шайырлардың дәретиўшилиги хәм олардың лирикалық хәм лиро-эпикалық шығармаларының идеялық-тематикалық, жанрлық хәм көркемлик өзгешеликлерин анықлаўға бағдарланды.

Автордың «Қарақалпақ балалар поэзиясы хәм оның машқалалары» кітабында балалар әдебиятына арнап жазылған хәр қыйлы жыллардағы илимий изертлеулері, машқалалы мақалалары хәм пикирлері орын алған.

Хәр бир дәуірдің өз поэзиясы, өз қосығы болғанындай, автордың «Ұатан ушын гүрескен қосықлар» (Г.Есемуратов пенен бирге) кітабында екінші жәхән урысы дәуірінде дөретілген прозалық, поэзиялық хәм драмалық шығармалардың өзине тән көркемлик өзгешеликлері менен бирге жетіскенлиги хәм айырым кемшиликлері сөз етилген. «Поэзия – турмыс, гүрес хәм талпыныў» кітабында болса, соңғы 1980-90-жыллары газета-журналларда жәрияланған әдебий сын мақалалары менен сын пикирлериниң айырымлары киргизилген. Кітаптың дәслепки бети «Бүгинги күнги қарақалпақ поэзиясы» деген илимий мақала менен ашылады. Мақалада 1963-1969-жыллар аралығындағы қарақалпақ поэзиясының раўажланыў жолына қысқаша шолыў жасалады. Ал, илимпаздың «70-жыллардағы жаслар поэзиясы», «Қосық – турмыс, гүрес хәм талпыныў», «Жаңа кітаптар ҳаққында ойлар», «Көш бара-бара дүзелер», «Жаслар ҳаўазы», «Кеўилде жүрген ойлар», «Парахатшылық хәм гүрес қосықлары», «Қосықта өз сезимиң болсын» хәм т.б. мақалаларында бүгинги әдебияттың хәр қыйлы машқалалары сөз етиледі.

Т.Мәмбетниязов өз исине шын берилген, тынып-тыншымас, пукта хәм талапшаң алымларымыздың бири еди. Оның «Поэма деген аты болмаса», «Жаңалығы хәм көркемлиги жоқ кітап», «Қосықта өз сезимиң болсын», «Қосық жазғаннан соң қосық болсын да», «Қосық жазыў аңсат емес» атлы сын мақалалары күнделикли баспа сөз бетлеринде, газета-журналларда жәрияланғаннан соң көпшиликтиң дыққатын өзине тартыў менен бирге хәттеки, айырымлары әдебиятшы-илимпазларымыз бенен поэзияға қызығыўшы кітап оқыўшыларында қызғын таласлы пикирлердің туўылыўына себепши болды. Оның соңғы жыллары баспадан шыққан «Жаңа қарақалпақ поэзиясы хәм дәуір талабы» кітабында отыздан аслам әдебий сын мақалалары орын алды. Усының өзи алымның тынымсыз излениўи, күнделикли баспа сөзде жәрияланған хәр бир шығармаға хәм хәр бир топламға өз ўақтында өзиниң сын пикирлері менен белсене араласып барғанлығын көрсетеди.

Т.Мәмбетниязовтың илимий изертлеулериниң өзине тән өзгешелиги сонда, өзлериниң өлмес шығармалары менен қарақалпақ әдебиятында жарқ етип көринип, өмирден ерте кеткен халқымызға белгили алым, жазыўшы, шайырлардың мысалы, Н.Дәўқараев, А.Шамуратов, Д.Назбергенов, Н.Жапақов, С.Қурбаниязов, Ж.Хәбибуллаевлардың изинде қалдырған бай мийрасларын жыйнады хәм баспаға таярлап арнаўлы кітап етип шығарды. Олар Н.Дәўқараевтың шығармаларының I томы (1970), «Өмир сени жырлайман» (Артық Шамуратовтың шығармалары, 1987), «Саза» (Ж.Хәбибуллаев, С.Қурбаниязовтың шығармалары, 1990), «Наўрыз Жапақов» (Еске түсириўлер, илимий мийнетлері, 1990) атамасында басылып шықты. Алымның поэзия жанрын хәр тәреплеме тереңирек изертлеулері «Жаңа қарақалпақ поэзиясында поэма жанрының раўажланыўы», «Қарақалпақ поэзиясында юмор-сатира хәм тымсал жанрының раўажланыўы» деген мақалаларында да өз көринисин таўып отырды.

Илимпаз жазыўшы-шайырларымыздың дөретиўшилиқ шеберлигин изертлеулер менен бирге, айырым мақалаларында қарақалпақ әдебияттаныў илимине салмақлы үлес қосқан академик М.К.Нурмухамедов, профессор С.Ахметов хәм Қ.Мақсетов х.т.б. сыяқлы белгили алымларымыздың илим тараўында ислеген қалыўсыз хызметлерин кең оқыўшылар қәўимине жақыннан таныстырып барыўды мақсет етти.

Автор гейпара сын мақалаларында машқалалы мәселелерди қозғағанлығын, мысалы, бүгинги экологиялық апатшылықтың алдын алыўға бағдарланған шығармалар ҳаққында «Хәмме жуўапкермиз Аралға» мақаласында сөз етсе, «Хәқыйқатлықты жазайық» мақаласында айырым сыншыллардың мақалаларының үстиртинлигин, көркем сөз шеберлериниң шығармаларына таллаў жасағанда курғақ мақтаўлардан ары аспайтуғынлығынын орынлы атап көрсетеди. Әдеттегидей, бул алымның әдебияттаныў

илимине, оның әдебий сын саласына үлкен жууапкершилик пенен жантасқанлығынан дәрек береді.

Алым соңғы жыллары да республикамыздан басылып шығатуғын газета-журналларда қарақалпақ көркем әдебиятына салмақты үлес қосқан хәм бүгинги күни еле де үлес қосып атырған жазыушы-шайырлардың дәретиўшилиги бойынша бир неше мақалаларын үзликсиз жәриялап барды. Мысалы, И.Юсуповтың дәретиўшилиги бойынша «ХХ әсир қарақалпақ әдебиятының бийик шыңы» («Еркин Қарақалпақстан», 11-март, 2000), Н.Төрешованың дәретиўшилиги ҳаққында «Қосықлары кеўиллерди тербейди» («Әмиўдәрәя», №5, 1998), «И.Фазыловтың өмири хәм дәретиўшилик жолы» («Әмиўдәрәя», №2, 1999), «Халық шайыры С.Нурымбетовтың юмор-сатиралық хәм тымсал қосықлары» (ӨзРИАҚБ «Хабаршысы», №3, 2007) ҳ.т.б. мақалаларын атап өтсек болады.

Әлбетте, биз белгили поэзия сыншысы Т.Мәмбетниязовтың жоқарыда аты аталған илимий мийнетлери менен мақалаларының хәр бирине бир мақалада арнаўлы тоқтап өтиў мүмкиншилигимиз жоқ. Алымның илимий изертлеўлеринен жас алымлар хәм әдебият изертлеўшилери өзлериниң изертлеўлеринде тийисли орынларда пайдаланып киятыр.

Т.Мәмбетниязовтың илимий мийнетлериниң бир тараўын балалар әдебияты бойынша изертлеўлери курайды. Сонлықтан болса керек, алымның өзи де балалар әдебиятында қәлемин сынап көрип, жас жеткиншеклеримизге арнап «Қарлығаш» (Қосықлар хәм поэма, 1981), «Ананың сөзин тыңламай» (Қосықлар хәм ертек поэма, 1996) китапларын саўға етти. Автор кишкенелердиң тили менен жазылған бул китапларына кирген хәр бир шығармаларының идея-тематикасында балаларды жақсы пазыйлетлерге тәрбиялап, жаман иллетлерден аўлақ болыўға бағдарлайды.

Елиў жылдан асламырақ өмирин қарақалпақ әдебияттаныў илимине, оның поэзия жанрын изертлеўге бағышлаған пидайы алым, филология илимлериниң кандидаты Турдыбай Мәмбетниязовтың қарақалпақ әдебияттаныў илимине қосқан мийнетлери хуқиметимиз тәрәпинен жоқары баҳаланып 1973-жылы қәсиплик аўқам шөлкемлериниң «Хұрмет жарлығы» менен сыйлықланды. Илимди хәм мәдениятты раўажландырыўдағы хызметлери ушын 1977-жылы «Қарақалпақстан Республикасына мийнети сиңген мәденият хызметкери» хұрметли атағы берилди. Ол 1983-жылы Өзбекстан Республикасының Беруний атындағы мәмлекетлик сыйлығының лауреаты, 1984-жылы «Мийнет ветераны» медалы менен сыйлықланды.

Т.Мәмбетниязов 1993-жылдан Жазыушылар аўқамының ағзалығына қабылланды.

Пүткил саналы өмирин илимге арнаған устазымыз Т.Мәмбетниязов 2012-жылы 19-сентябрде дүньядан өтти. Лекин, оның изинде келешек әўладлар ушын үлкен илимий-теориялық мийнетлер қалды.

Әлбетте, илимпаздың изинде қалған бай мийраслары өз қунын хәм баҳасын жоғалтпастан халқымыз ушын еле де узақ жыллар хызмет етери сөзсиз.

ОЛ ШЫНЛЫҚТЫ СҮЙДИ...

Бекбергенова З.У.

*Өзбекстан Республикасы Илимлер академиясы Қарақалпақстан бөлими
Қарақалпақ гуманитар илимлер илим-изертлеў институты*

Дәўлен Айтмуратов ХХ әсирдеги қарақалпақ көркем әдебиятына өзиниң бир қатар поэзиялық дәрәтпелери, аўдарма шығармалары, сатиралық комедиялары, әдебий сын мақалалары хәм тил билими тараўына түрк этноними бойынша изертлеўлери менен салмақты үлес қосқан жан күйер алым есапланады.

Мен Дәўлен Айтмуратов пенен өткен әсирдиң соңғы шерегинде, яғный 1989-жылдан 2000-жыллар аралығында онлаған жыл бир институтта бирге ислесиў бахтына миясар болдым. Сол пайытлары «алдыңнан аққан суўдың қәдири жоқ», дегениндей жас болдық па, яки бийпарўалық па, ол кисиниң көркем дәретиўшилиги, ямаса илимий жумыслары

хаққында жақыннан сәўбетлесіўди ойламағанымыз бүгинги күни бармақ тислетип өкиндиреди.

Деген менен, быйылғы жылы талантлы шайыр, драматург хәм алым Дәўлен Айтмуратовтың 90 жыллық мерекеси республикамыз бойлап белгиленип атырған бир пайытта хәм қәсиплеси хәм әдебият ықласбенти сыпатында шайыр-драматургтің көркем дәретпелери хаққында азғана пикир билдириўди мақул көрдим.

Дәўлен Айтмуратов институтта ислеген жыллары оның менен қатар оғада көп илимпазлар илим менен қызғын шуғылланды. Олардың көпшилиги Х.Хамидов, С.Бахадырова, О.Бекбаўловлар дерлик илим менен биргеликте көркем шығармалар жазыў менен айланысып, белгили жазыўшы хәм шайырлардың қатарынан орын алды. Олар гейде жумыс бабында, яки басқа мәселелерде болсын өзара қызғын пикир алысып, тартысып атырған пайытларында Дәўлен аға өзін басқалардан бөлек алып, хәттеки, үлкен жыйналысларда да аўлақ отыратуғынлығының бир неше мәртебе жанлы гүўасы болғанман. Сол пайытлары бул кисинің бундай ис-хәрекетлери биз жаслар ушын сәл ерсидей түйилгенлиги менен лекин, арадан бираз жыллар өтип, Дәўлен аға пүткиллей Москва қаласына кеткеннен соң, оның өмири хәм дәретиўшилиги бойынша бираз мағлыўматларға ийе болып, бул қубылыслардың сырларын толық түсине басладық. Ол өзи жасаған орталықтың дурыс хәм бурыслығын хәм этирапындағы адамлардың жақсы хәм жаман иллетлерин өз көзи менен көрип, басынан кеширгенликтен, әсиресе, жас нәрестелик пайытында-ақ, жаңа хұкиметтің орнаўы менен бир қатар жазықсыз адамлардың қатарында әкесинің айыпсыз қамалыўы, оның кеўлинде салқын леп қалдырып, ишки сезимлеринде бәрхәма күшли арпалыслар менен қозғалыслар жүзеге келип жүреди екен. Бул хаққында әдебиятшы П.Нуржановтың шайырдың өмири хәм дәретиўшилиги хаққында билдирген мына пикирлери арқалы анық мағлыўматлар алыўға болады деп ойлаймыз: «Жийени Жалғас Өтамбетовтың айтыўы бойынша, ол өсе келе үндемес, қатарларына ондай қосыла бермейтуғын, бир өзи қыял сүрип жүриўди абзал көретуғын, бирақ китап десе ишкен асын жерге қоятуғын, аз-азлап қосық жазатуғын, олардың айырымларын мектептің дийўалы хәм районлық газеталарында шығарып үлгерген, өтирикти, жағымпазлықты, нахақлықты қатты жек көретуғын жигитке айланады...Хәттеки, ересек жасына келип те Д.Айтмуратов әйтеўир нәрседен гүманланатуғын, жән-жағына қәўипсинип қарап сыбырлап сөйлейтуғын, этираптағы хәдийселерди әжиўалап сөйлеўге бейим адамға айланады» [4, 91]. Булардың бәри сонынан шайырдың қосықлары менен тымсалларына хәм «Ақмақлық дүньясында» деп аталған сатиралық комедиясының сюжетине көширилип, көркем сәўлелендирилди. Бул хаққында әдебиятшы П.Нуржанов былайынша пикир билдиреди: «Д.Айтмуратовтың көркем шығармаларын, аўдармаларын тереңирек оқысақ, оларда инсан баласындағы ақмақлық, наданлық, жағымпазлық, жәдигөйлик, сатқынлық, зорлық-зомбылық хәм тағы басқа унамсыз қәсийетлердің турақлы түрде хәм узақ жыллар даўамында сатиралық бағдарда сүўретленгенлигин көремиз» [4, 89].

Көпшилик дәретиўши инсанлардың шығармаларының өзине тәнлигин, яғный басқаларға уқсамайтуғын өзине тән өзгешеликлерин ажыратып алыўға, оның почерки (қол таңбасы), сөз саплаў шеберлиги жақыннан жәрдем береді. Талантлы шайыр Дәўлен Айтмуратовтың дәретиўшилигине тән болған өзгешелик – шығармаларының тийкарғы идеялық мазмунын жақсылыққа, шынлыққа, ҳадаллыққа, ең тийкарғысы улыўма инсаныйлық пазыйлетлерди улығлаўға бағдарлап, усындай уллы түсиниклерди гөззал, шырайлы, әжайып хәм сулыў сөзлер менен жеткерип беріўге умтылыўында көринеди. Буны шайырдың өзи де поэзиялық китаптарына жазған алғы сөзлеринде оғада сыншыллық пенен былайынша атап көрсетеди: «...жазыўшы менен шайырдың ўазыйпасы – шырайлылық, келбетлилик, гөззаллық, сулыўлық ашыў. Былайынша айтқанда, шайырдың хәр бир қосығының, хәр бир қосық қатарының журт айтпаған жаңалық, жай адам айта алмайтуғын дәрежеде шырайлы, келбетли, гөззал, сулыў, әжайып болыўы үзил-кесил керек болады» [1,5]. Яғный, ҳадаллықты, жақсылықты, шынлықты гөззал хәм

шырайлы туйғыларды улығлау шайырдың алға қойған позициясынан хәм поэзиясының лейтмотиви болғанлығынан дәрек береди.

Мысалы, шайыр «Ұятан-Анам» қосығының тематикасында басқа сөз шеберлери сыяқлы Ұятанды анаға теңлестіріп жырласа да, идеялық мазмунында асыра силтеулерден, қурғақ шауқымпазлықтан өзін барынша аулақ тутып, тууған жердің хәм ана Ұятанның уллылығы менен мүқәддеслигин әпиуайы сезім-туйғыларға бай қатарлар менен шырайлы етип беріуге ериседи.

Күн шығыстан көтерілген сениң қуяшың,
Қууанышқа толық етті көзгенемнің уясын,
Дәрьяларың дәрман берди маған таудан қулаған,
Мен өзімнің тәғдиріме ырза боламан.
Қулшынғанман қушағыңда қулпы-дөнип атырған,
Бахытлыман, Ұятан-анам мениң қәдирдан.

Көллер, эне, күн астында көлбей жалтырар,
Жазықлығың жақсылықты еске салдырар,
Шашым қағып, желпип өтер желлер жүзимди,
Мәртебели асқар таулар кеулим өсирди.
Жаным мениң таныс емес әжайыпты сағынған,
Бахытлыман, Ұятан-анам мениң қәдирдан [1,10].

Қосық шуұмақларындағы «күн шығыстан көтерілген қуяш», «таудан қулаған дәрьялар», «қулпы дөнип атырған тәбият», «күн астында көлбей жалтырап атырған көллер», «шашын қағып, жүзин желпип өткен самал», «бийик асқар таулар» былайынша алып қарағанда әпиуайыдай көриніуі мүмкін. Лекин, усы әпиуайылықтың астарында лирик қахарманның көзлерін қууанышқа, кеулин жақсылыққа, тәғдирін үмітке толтырған Ұятан сүйіушилик сезімлери оғада көтеріңки рухта берилип, қосықты оқып атырған әпиуайы кітап оқыушысына да айрықша йош хәм күш-жигер бағышлайды.

Және де, шайыр усы қосығында:

Шәжда қылып яқшыларға маған табынбақ лазым:
Әжинияз, Мақтымқулы, Ғапыз йәне Эразм,
Хәм Лермонтов жақсарттылар мениң жанымды,
Мен үйрендим яқшылардан дүнья таныуды.

Сол себептен көкірегім хақ – периштелерге жақынман,

Бахытлыман, Ұятан-анам мениң қәдирдан [1,10], – деген қатарларында өзі сүйіп оқып, аударма ислеген дүнья классиклерінің исмлерін үлкен хұрмет хәм толқынланыу менен тилге алып өтеди. Шайыр аты аталған уллылардың исмлерінен гөре олардың хәр бирінің шығармаларынан дүнья таныуды, Ұятанды, ананы, тууылған жерди, пүткіл халықты, әсиресе жақсы идеяларды сүйіуді, қәдірлеп-қәстерлеуді кунт пенен үйренгенлігін «Мен үйрендим яқшылардан дүнья таныуды, Сол себептен көкірегім хақ – периштелерге жақынман» деген қосық қатарларында көркем сәулелендиреди. Шайырдың дәретиушилигі хаққында пикир билдирген заманласы, талантлы шайыр Мәтен Сейтниязов өзінің «Шынлықты мойынлау» мақаласында усы қосығы хаққында сөз ете отырып, былай жазады: «Дәуленнің қосықлары ешейін бир нәрселерди, хәммеге түсиникли жағдайларды, басқа шайырлардай уйқасқа салып ебинжорық сүүретлеу емес, ал, бирден жаңа ойларды, жаңа идеяларды жаңаша, өзінше шеберлік усылларын алып келди. Бирақ, маған түсиниксиздей де көринер еди. Түсиниксиз болса да жағар еди» [3,77]. Бул жерде автор, шайыр қосықларындағы өзине тән өзгешеликти хәм жаңалықты айтпақшы. Яғнай, шайырдың тәбият көринислерін беріу арқалы оның адамға байланысын, адамға тәсирін бермекши екенлігін: «Күн астында көлбеп жатырған көллер, жазықлық, шашын қағып, жүзин желпип өткен желлер, мәртебели асқар таулар – булар расында да тәбият көринислери. Бирақ, автор бул көринислерди келтиріу арқалы басқа мәнис айтпақшы. Ол мәнис былай: сол көринислердің жақсылықты еске

салдырыуы, кеўлин өсирийүи, таныс емес әжайыпты сағындырыуы. Автор мине усыны айтпақшы хәм ол көринислерди усы ушын қолланған» [3,77].

Дәўлен Айтмуратовтың пүтин дөретиўшилигине тән нәрсе – инсан жанын жақсартатуғын ҳақыйқатлықты, әдилликти, ҳадаллықты, жақсылықты туў етип көтерип, хәр қандай ҳақыйқатсызлыққа, нәпәкликке, жаманлыққа, әдилсизликке маўасасыз екенлигинде көринеди. Буны шайырдың: «Былайынша айтқанда, поэзияның, улыўма әдебиаттың бас ўазыйпасы гөззал, әжайып болып жазылыў менен бирге шынлықты, әдилликти айтыў хәм олардың жеңислерине ерисиў болып есапланады», – деген пикирлери тастыйықлайды [1,6]. Шайыр «Қарақалпақстан» қосығында айырым шайырларға уқсап Ыатанды, туўған жерди мәзи көтермелеп мақтаўдан, тилге тийек етип жырлаўдан аўлақ болып, көргенде көзди қуўандырып, жүрек сезимлерине қозғаў салған туйғыларды әпиўайы қосық қатарларына сиңдирип, жайдары тил менен жеткерип бериўге ерискенлигинде көринеди. Мысалы:

Мен жақты дүньяны көриўге келдим, ядымда:
Далалыққа барған күнлер, ата-анам еки жағымда:
Шабондозлар ойнар еди ылақ басып тақымға:
Сонда кеўлим ерер еди жүйриклерге жарысқан.
Сеники мениң жигерим. Мен ақтым әрман пырағында,
Жаным, Қарақалпақстан [1,12].

Және де, шайыр қосықтың бәнт басар шуўмағында уллы сөз шеберлери хәм бәлент лапыз ийелери Әжинияздың, Қурбанияз бақсының хәм Аббаз Дабыловтың исмлерин мәзи атап өтпестен, олардың нәзик лирикасы менен атқарған намалары йошына йош, күшине күш қосып илхамландырғанлығын артықша беземестен, миннетдаршылық сезимлери менен былайынша сәўлелендиреди:

Миннетдарман Әжинияздың нәзик лирикасына,
Хәм Қурбанияз бақсының ақ екшеп шерткен сазына,
Хәм Аббаздың қосықларына, жумалаған ел арасына,
Мен адам болып қуралдым, тек сеннен алған қарыздан,
Шайырлық йошым сеники, жараса халық мүтәжына,
Жаным Қарақалпақстан [1,13].

Д.Айтмуратов лирикалық қосық, яки тымсал жанрында болама аз жазса да саз жазған шайырлар тайпасына киреди. Олай деўимиздің себебин, шайырдың поэзиялық китаптарына кирген қосықлары хәм оларға жазған алғы сөзлериндеги мына пикирлери хәм авторлық позициясы менен көрсетип өтсек болады: «Мен...шығарманы онша көп жаза бериўдің кереги жоқ», – деп айтар едим...Жазбай-ақ қой, елиў шығарма... журттан шығарма қарызың барма? Адамзатқа пикир айтып бер, сөз айтып бер елиў әжайып!», – дер едим» [1,5].

Шынында да, шайырдың өзи атап өткениндей өткен әсирдің 1960-жылларынан 1990-жыллар аралығында бары-жоғы «Қосықлар хәм тымсаллар» (1960), «Ағар дәрья» (1965), «Тымсаллар» (1974), «Мен шынлықты сүйдим, олсыз хеш нәрседе қәдир йоқ» (1988) хәм «Қосықлар хәм тымсаллар»ын, М.Ю.Лермонтовтың қосықларын, И.А.Крыловтың тымсалларын, Қапыз хәм Наўайының ғәззеллерин, Эсхилдің «Бәндиўан етилген Прометей» трагедиясын, автордың өзиниң «Ақмақлық дүньясында» сатиралық комедиясын өз ишине алған шығармалар хәм аўдармалар китабы (1995) сыяқлы 5-6 поэзиялық топламы басылып шықты.

Биз жоқарыда талқылап өткен «Ыатан-анам», «Қарақалпақстан» қосықларынан басқа да шайырдың өзиниң қәлемине тийисли «Таў ўстиниң қосығы», «Мен сүйермен», «Ағар дәрья», «Жалғыз усы кең дүньяда бар», «Аңларсаң ба?», «Әрман» қосықларының лирикалық қахарманлары көтериңки кейпияттағы хәм оптимистлик руўхтағы инсанлар сыпатында көз алдымызда жанлы елеслейди. Өз ўақтында белгили әдебиатшы Әбдикерим Пирназаров: «Дәўлен Айтмуратовта қосықлардың объекти ириден таңланады», «қолланған сөзлиги менен гәп қурылысында, қала берсе ой жуўыртыўында, наятый

әмиўликтің аяқ алысы аңланады», «оның қосық қатарлары терең шыңыраудың суўындай тынық» [5] деп жазады. Яғнй, шайыр поэзиясы йошлы хәм терең ағыслы болып, өмиршең хәм үмитли идеяларға суўғарылып, оқыўшының дыққатын дәрхал өзине қаратады. Мысалы, «Таў үстиниң қосығы» нда:

Минип Асқар таў үстине мен турыппан. Тусымнан
Бир жақларға буўдақлана бултлар көшеди,
Кең дүньяға көз тасларман тасып усыннан,
Кеўлим мениң, көкирегим мениң өседи.

Жаным көпти күсер мениң. Еки көзимнен.
Көринер бул. Әтирапқа қайта қарарман,
Таў үстинен, мени сонша жоқарыға өсирген;

«Асқар шыңлар анаў тур» [1, 6], – деп айта аларман. Қосық былайынша алып қарағанда, оқыған адамға әпиўайыдай сезиледи. Әпиўайылығы әпиўайы. Лекин, усы әпиўайылықтың астарынан таў үстине шығып турған адамның көз илген хәм көз илмеген нәрселерден кеўли хош болып, көкирегі өсип, қандай да бир әжайып сезимлерди бойына сиңирип шадланыўын жан дүньямыз бенен терең сезингендей боламыз. Шайыр қандай қыйыншылық болса да кеўлин шөктирместен, «Мен сүйермен» қосығында өмирге, әтирапын қоршаған гөззал дүньяға айрықша сүйиўшилиқ хәм меҳир муҳаббат пенен қарағанлығын хәм көтеріңки пафос пенен жырлағанлығын көреміз. Шайырдың лирикалық қаҳарманларының кеўли түскинликти емес, алға умтылып, өз мақсетине ерисиўге талпынып жасағанды жақсы көретуғын, жақсылыққа жаны кумар оптимистлик руўхтағы инсанлар сыпатында көз алдымызда жанлы сәўлеленеди.

Шайырдың «Дилбар барар», «Жалғыз усы кең дүньяда бар», «Аңларсаң ба?», «Әрман» қосықларында да гөззаллыққа кеўли кумар, әрманшыл хәм көтеріңки кейпийттағы лирик қаҳарманның келбетин, жүрек сезимлерин аңлаўға болады.

Лекин, шайырдың өмирде, реаль турмыста хәр қандай жақсы ислер менен гөззаллықларға жаны шайда болыў менен бирге жағымпазлық, жалатайлық, нахақлық, әдалатсызлық сыяқлы нақолай хәрекетлерге маўасасыз екенлигин «Ертеректе», «Мине, хәмел алды жағымпаз», «Ақмақлықты жырлаў» (Биринши қосық), «Ақмақлықты жырлаў» (Екинши қосық) «Сол нәрсеге мақтанышлыман» сыяқлы айырым лирикалық қосықлары менен тымсалларының идея-тематикасында аллегориялық, өткир сарказмлик хәм ирониялық сүүретлеўлер менен сыпатлап береді.

Драматург сыпатында «Ақмақлық дүньясында» деп аталған сатиралық комедиясын жазыўға атақлы Нидерландия жазыўшысы, Ояныў дәуириниң уллы гуманисти Эразм Роттердамскийдиң (1466-1536) «Ақмақлықты мақтаў» атлы сатиралық шығармасын аўдарғаннан соң қол урады. Бул ҳаққында автор: «Мине, бизиң усы «Ақмақлық дүньясында» атлы пьесамызда да Эразм Роттердамскийден аўысқан-саўысқан улыўма ақмақлықтың қалдықлары ҳаққында сөз етиледі», – деп жазады [2,127]. Бул арқалы драматург өзиниң «Ақмақлық дүньясында» сатиралық комедиясында қанша жыллар хәм әсирлер өтиўине қарамастан, ақмақлықтың, пәми келтеликтиң, ақылсызлық пенен оңбағанлықтың формаларының жаңарып, дәуирге, заманға масласып баратуғынлығынын Пирқақан Орақов, Қойбағаров, Дәўлетмуратов, Мырзамуратов х.т.б. қаҳарманлар жасаған орталық, олардың нағыз ақмақлықтың шегине шыққан дүньясы мысалында көрсетип береді.

Дәўлен Айтмуратовтың биз сөз етип өткен поэзиялық дәретпелери менен, өз шығармалары топламларына жазған алғы сөзлеринде хәм сатиралық драмасында сыншылықтың леби хәм нени хәм қалай жазыў кереклиги ҳаққындағы ой-пикирлерине бир мақалада тоқтап өтиў мүмкиншилиги болмағанлықтан мәселениң усы тәрәпин ашық қалдырыўды мақул көрдик.

Жуымақлап айтқанда, Дәулен Айтмуратовтың лирикалық қосықтары, тымсаллары, аудармалары хәм драмалық шығармалары, қала берсе әдебий сын көз-қараслары еле де тереңірек изертлеулерди талап етип турғанлығын толық аңлап жеттик.

ӘДЕБИЯТЛАР

1. Айтмуратов Д. Мен шынлықты сүйдим, олсыз хеш нәрседе қадир йоқ. – Нөкис: Қарақалпақстан. 1988.
2. Айтмуратов Д. Қосықлар хәм тымсаллар. – Нөкис: Қарақалпақстан, 1995.
3. Сейтаниязов М. Шынлықты мойынлау // «Әмиўдәрәя», №4, 1989.
4. Нуржанов П. Хәқыйқатгөй әдебий тулға (Д.Айтмуратовтың 80 жыллығына) // «Әмиўдәрәя», №6, 2013.
5. Пирназаров Ә. Туўылған жағыстың жаңа жыры // «Совет Қарақалпақстаны», 14-декабрь 1965.

ТӘГДИРИ ҚУРАМАЛЫ, ДӨРЕТИЎШИЛИГИ РӘҢБЕ-РӘҢ ӘДЕБИЙ ТУЛҒА

Нуржанов П.Е.

Бердақ атындағы Қарақалпақ мәмлекетлик университети

Хәзирги дәўирге келип бурын куўдаланған, партиялық сиясат себепли қысымға ушыраған шығармалар, жазыўшылар, шайырлар, илимпазлар туўралы айтыў имканияты туўылды. Пикирлеримиз тийкарсыз болмаўы ушын көркем сөз устасы Д.Айтмуратовтың қарама-қарсылықлы өмир жолы, қурамалы тәғдири хәм дөретиўшилиги, шығармалары этирапында туўылған қайшы пикирлер хәққында ой жүритиў бүгинги күнги әдебий процесс ушын зәрүрли болып табылады.

Хәзирги әдебияттаныў илиминде көркем сөз шебериниң биографиясы, шығысы, социаллық шараяты, генеалогиясы, хәр бир шығармасының пайда болыў тарийхы хәққында жетерли мағлыўматқа ийе болмай турып оның дөретиўшилик психологиясын толық ашыў мүмкин емес деген түсиник толық қәлиплескен. Мәселен, Д.Айтмуратовтың көркем шығармаларын, аудармаларын тереңірек оқысақ, оларда инсан баласындағы ақмақлық, наданлық, жағымпазлық, жәдигөйлик, сатқынлық, зорлық-зомбылық х.т.б унамсыз қәсийетлердиң, әдебий қахарманлардың этирапқа белгили дәрежеде гуман менен, исенимсизлик пенен қараў қусаған қәсийеттиң турақлы түрде хәм узақ жыллар даўамында сатиралық бағдарда сүүретленгенлигин көремиз. Не ушын олай? Буның сырына түсинип жетиў ушын юбилардың жеке тәғдирина тереңірек үңилиў зәрүр болады. Негизинде усы ўақытқа шекем баспасөз бетлеринде Д.Айтмуратовтың тоталитар дүзимниң сийсий куўдалаўынан жәбир көргенлиги атасы ири бай Қалила мал-мүлкин кеңес хукимети тәрәпинен тартып алынғанлығы, өзи жас класслық жәмийет-әкесиниң 1937-жылы наҳақтан қамалғанлығы, 1942-жылы Қазақстан түрмесинде көз жумғанлығы, туўралы улыўма жазылмаған еди. Д.Айтмуратовтың иниси Ықлас Айтмуратов (1940-ж), әкесиниң қарындасы Нәзигүл Қалилаева (1914-ж), оның баласы Жалғас Отамбетовлар (1954-ж) менен бир неше мәрте сөйлескенимизден кейин ғана биз болажақ талант ийесиниң еле кишкене гезинде-ақ басына түскен аўыр мүсийбеттен хабардар болдық. Олардың гәпи бойынша Дәулен (Дәўлетмурат) Айтмуратов бурынғы Бозатаў районы аймағындағы Қызылөзектиң бойына жақын жердеги «Қошқар жыққын» деген елатта 1933-жылы 3-майда дүньяға келеди. Әкеси Айтмурат Қусхана таўының бойында сүриў-сүриў малы, есапсыз жери бар Қалила байдың баласы болған. Қалила қарақалпақтың қәндекли урыўының көзге түскен исбилермен адамы болып, ол Қусхана таў этирапында үлкен абырой арттырған. Қалиладан Айтмурат (1910), Нәзигүл (1914), Султамурат (1918) туўылады. Ал Айтмураттан Алламурат (1930), Дәулен (Дәўлетмурат) (1933) хәм Ықлас (1940) дүньяға келеди.

Қалила бай баласы Айтмуратты ескише саўатлы, мийрим-шәпәәтли адам етип тәрбиялайды. Сонлықтан болса керек, Айтмурат большойлардың 1930-жыллардағы шаш ал десе бас алатуғын сиясатына қарсы болады. Колхозға көп ўақытқа шекем кирмей,

жекке хожалық сыпатында хукиметке салық төлеп жасауын дауам етеди. Бәхәрде Қызылөзектиң қайырына қауын-кәмек, бийдай хәм тағы басқа дақылларды егип, ал басқа уақытларда мал шаруашылығы менен шуғылланып күн көреді. Оның бул хәрекеті сол дәуірдегі батрақларға, колхоз белсендилерине жақпайды. 1937-жылдың мыс қайнаған ыссысында Қызылөзектиң қайырына екен бийдайынан 4-5-бау орып, ешекке артып үйіне қиятырған Айтмуратты батрақлар иркеді хәм «колхоз бийдайын урладың», -деп жала менен иркіп сол жердің өзінде-ақ ГПУға хабар береді. Тез жетіп келген ГПУ хызметкерлері Айтмураттың қолын байлап, аттың алдына салып сол уақыттағы гөне Қараөзектиң орайына (хәзирги «Шахаман»ға) айдап кетеді. Изинен жууырып жеткен жас өспирим баласы Алламуратқа ол бир қайрылып: «Изге қайт, бул бир жаңылыс исленип атырған нәрсе, хақықат қарар тауып, тез қайтып келемен», -деуі менен ГПУдың жараклы атлыларының алдында мөнтеңлеп кете береді. 4-5-бау бийдай менен усланғаны тәжип әпиуайы бир бане, ал оны әкесиндей етип жат класслық элемент сыпатында сапластыруудың большевиклердің қырағы қорықшыларының тийкарғы мақсети екенлигин ол, әлбетте, билмеуі мүмкин еді. Расында да, сол кеткеннен оған тууған жердің дузын татыу несип етпейді. Ықлас Айтмуратовтың айтыуы бойынша тек 1942-жылы ғана оған «әкең Қазақстан түрмесінде қайтыс болды», -деген хабар келеді. Әкениң қәбирин излеп табыу, оны зыяратлау, оған тууған жерден бир қысым топырақ апарып шашу балаларына да несип етпейді. Бағыушысынан, асқар тауынан айрылған Айтмураттың шаңарағы ушын ауыр күнлер басланады. «Палапан басына, турымтай тусына», -деген ибара олардың сол уақыттағы жағдайына жүдә сай келер еді. Айтмураттың зайыбына балаларына тамақ тауып бериу қыйынласады. Сол себепли Ықлас Айтмуратов Шымбай қаласындағы дайыларын, ал Дәулен Турымкөпир жанындағы Анна ауылындағы Өтамбет Сыдықовқа (1904) турмысқа шыққан ажапасы Нәзигүл Қалилаеваның шаңарағын паналауға мәжбүр болады.

Әкеси қамалғанда еле есин билмейтуғын Дәулен өсе келе большойлардың қуудалау сиясаты себепли әкесиниң сүйегиниң тууған жерден уақта қалғанлығын, ал оның шаңарағының опат болғанлығын аңлап жетеді. Басқа түскен мүсийбет жас өспирим ушын ауырлық етеді. Әжапасы Нәзигүлдің айтыуы бойынша, ол өсе келе үндемес, қатарларына ондай қосыла бермейтуғын, өзи бир беткей жалғыз жүриуди абзал көретуғын, бирақ китап десе ишкен асын жерге қоятуғын, аз-азлап қосық жазатуғын, олардың айырымларын мектептиң дийуалы хәм районлық газеталарда шығарып үлгерген, өтирикти, жағымпазлықты, нахақлықты қатты жек көретуғын жигитке айланады. Буның үстине усы жыллары-ақ оның рус жазыушылары шығармаларына деген ықласының бәлент екенлиги көзге таслана баслайды. Әсиресе, оның мектеп сабақлығындағы Крылов хәм тағы басқа тымсалшылардың шығармаларының аудармаларын сүйіп оқыуы, олардың мазмунын досларына айтып, өзінше жымыйып, күлип жүриулері хаққында жақынлар айтып берген еді. Бул оның, мүмкин, сол уақытлары-ақ этираптағы уақия-хәдийселерге сергек түрде қарап, оларды сатиралық планда қабыл етиуіне тийкар салған шығар, бәлким. Хәттеки, ересек жасына келип те Д.Айтмуратовта өзи жасап турған тоталитар дәуір сиясатына деген оппозициялық қатнас қәлиплесип, белгили бир наразылық бой көрсеткендей болады. Ол әйтеуір нәрседен гүманланатуғындай халатқа түсер, жән-жағына қәуипсинип қарап, сыбырлап сөйлейтуғын, этираптағы хәдийселерди әжиуалап сөйлеуге бейим адамға айланады.

Д.Айтмуратов 1957-жылы өзи әрман еткен Москвадағы М.Гоьркий атындағы Әдебият институтына оқыуға түсиуге миясар болады хәм сол уақытларда Қарақалпақстаннан жекке-сийрек адамлар оқыған бул билим дәрғайын 1962-жылы табыслы питкерип шығады. Болажақ әдебиятшы шайыр жазыушыларды таярлайтуғын, пүткил жәхаңге белгили бул оқыу орнын Б.Қайыпназаров, Абдитай турымбетов, Сапарбай Салиев, кейин ала Сағынбай Ибрагимовлар питкереді хәм олар әдебиятымыздың бүгинги дәрежеге жетисиуіне үлкен үлес қосады.

Д.Айтмуратов бул жерде оқыған жыллары жәхән әдебиятының алдыңғы дәстүрлерин үйрениўге бар күши менен умтылады. Дүньяға белгили ойшыллар Э.Роттердамский, Лафонтен Эсхил, Ш.Руставелилердин, Шығыс әдебияты классиклери Хафыз хәм Ә.Наўайылардың, рус жазыўшылары Д.Фонвизин, Н.В.Гоголь, А.С.Пушкин, М.Лермонтов, И.Крылов х.т. басқалардың шығармаларын кунт пенен үйренеди. Өзи де қосықлар хәм тымсаллар жазады «Қосық хәм тымсаллар» (1960) деген китабын усы билим дәрғайында оқып атырған дәўирде-ақ баспадан шығарады хәм бул китап әдебиятымызға оригинал тымсалшы, өз соқпағына ийе шайыр үлкен талант ийеси кирип келгенлигин дәлилледи. Бул китапқа тийкарынан унамлы пикир билдирген белгили сыншы С.Ахметовтың «Жас шайырдың тымсаллар ҳаққында» (1961) мақаласы-ақ бурынғы Аўқам бойлап миллионлап тиражда таралатуғын «Огонёк» журналында бир неше тымсалларын бастырып шығарыўға ериседи хәм бул нәрсе ак. М.Нурмухаммедов тәрәпинен әдебиятымыз үлгисиниң жәхән дәрежесинде белгили болыўы сыпатында жоқары баҳаланады.

Д.Айтмуратов «Әмиўдәрәя» журналында «Әдебий сын хәм библиография» бөлиминиң баслығы болып ислеген жыллары (1962-1973) жүдә талапшаң, өз үстинде көп ислеитугын, журналға материал әкелгенлерден де соны талап ететугын, кемшиликти, әсиресе, саўатсызлықты қатты жеккөретугын адамға айланады. Нәтийжеде тап усы жыллары журналда полемикалық рухта жазылған әдебий-сынлық мақалаларға кең орын бериледи. Биз журнал бетлерин көрип шыққанымызда сол жыллары журналға бас редактор лаўазымында ислеген И.Юсупов, М.Сейтниязов, И.Қурбанбаев хәм У.Хожаназаровлардың қоллап қуўатлаўы менен Д.Айтмуратов өткир әдебий сын мақалалардың жәрияланыўына ерискенлигин көремиз. Мәселен, сол жыллары журнал бетлеринде М.Нурмухаммедов, С.Ахметов, Г.Есемуратов, Т.Алланазаров, М.Сейтниязов, К.Худайбергенов, Ә.Насруллаев, У.Пиржанов, Ә.Пирназаров, К.Мәмбетов хәм Н.Камалов хәм тағы басқалардың поэзия, проза, драматургия туўралы жүдә қызықлы, тартыслы мақалаларының жәрияланғанлығын көрийге болады. Оларда айырым жас шайырлардың шығармалары туўралы кунлы пикирлер ортаға тасланған болса, көпшилигинде бир қанша жазыўшы-шайырлардың, драматурглердиң дәрәптәлериниң өткир сын астына алынғанлығын көремиз. Мысалы, М.Нурмухаммедовтың «Үш шайыр» (1971, №4), Т.Алланазаровтың «Хұрметли Т.Сейтжанов», Г.Есемуратовтың «Поэзия көзи менен» (1966, №4), «Поэзия нартлары» (1966, №6), К.Худайбергеновтың «Поэзиянын жаңа толқыны» (1972, №6), «Әжинияз ҳаққында ойлар» (1969, №8), Ә.Пирназаровтың «Поэзия ҳаққында» (1970, №6), «Әңгиме—әдебий мәдениетта» (1969, №9), «Дәрт бар да, дәрман жоқ», М.Сейтниязовтың «Гәп мынада» (1966, №7), «Драматургиямыздың ойлы-бәлентликлери» (1970, №10), Н.Камаловтың «Қырағы көзлердиң»диң илмий қалған жерлери» (1971, №5), Ә.Қощанов хәм К.Худайбергеновлардың «Берунийди сүйип» (1971, №7), А.Әбдинайымовтың «Хақыйқатлық ашшы тийеди» (1969, №3), Ашыл Тағаевтың «Кеўил шырағы қуяшқа уласады», У.Пиржановтың «Қосық жазыў керек, бирақ...» (1965, №9) хәм тағы басқа әдебий сын мақалалар басылып шығып, оларда сол дәўирдеги әдебиятымызға жаңа кирип киятырған айырым жас шайырларлардың шығармалары, олардағы жаңа изленислер ҳаққында ашық-айдын айтылыўы менен бирге, әдеўир әдебий тәжирийбеге ийе шайыр-жазыўшылар болған Т.Қайыпбергенов, К.Султанов, О.Бекбаўлов, Х.Сейтов, Б.Қайыпназаров, Т.Сейтжанов, Ә.Пахратдинов, И.Қурбанбаев, Т.Мәтмуратов хәм тағы басқалардың айырым шығармалары туўралы өткир хәм полемикалық сыпаты басым пикирлердиң ортаға тасланғанын көремиз. Буған қосымша Д.Айтмуратовтың өзи де аўдармалар туўралы, улыўма әдебий процесс ҳаққындағы өткир мақалалары менен баспа сөзде көринип турды. Бул нәрсе сол дәўирдеги әдебий сынның бир қанша жанланыўына, оның әдебий процесстеги салмағының артыўына хызмет етти. Демек, Д.Айтмуратов миллий әдебий сынның полемикалық руўхының өсиўине, оның әдебий процесске деген тәсириниң артыўына белгили үлес қосты деген сөз. Ол бул жыллары өзиниң сүйикли жанры болған лирикадан да қол үзбейди. «Ағар дәрья» (1965) китабын

баспадан шығарады. Э.Роттердамскийдің «Ақмақтықты мақтау» сатиралық шығармасын аударып «Әмиўдәрәя» журналында (1969, №6,7,9) жәриялайды. 1964-65-жыллары «Пирқаққан» комедиясын жазып, оны 1966-68-жыллары К.Станиславский атындағы мәмлекетлик драма сахнасында қойдырады.

Ақмақтық пенен наданлықты бундай етип аяўсыз әшкаралаған комедияны қарақалпақ театры ықласбентлери көп ўақыттан берли көрмеген еди. Тубалаўшылық жылларының хәўижге минип атырған дәўиринде сахналастырылған «Пирқаққан» комедиясының куўатлаўшылары да, қарсыласлары да көп болды. Онда Д.И.Фонвизиннің «Недоросль» комедиясындағы Митрофанушка, Н.Ф.Гогольдің «Ревизор»ындағы Хлестаков үлгисиндеги Пирқаққан образы жаратылған еди. Комедиядағы бул образдың ирониялық усылда сүўретлениўи тубалаўшылық жылларындағы жәмийетлик-сиясий шараятты аяўсыз әшкаралаўды аңлатар еди. Сол ўақыттағы айырым бюрократлар Пирқаққан Орақов образының астарына жасырынған терең мәнини аңлап қойды хәм комедияны театр сахнасынан алдырыўға күш салды хәм оған еристи де. Ол дәўирде басқаша болыўы да мүмкин емес еди. Өйткени, әдебияттағы бурыннан қәлиплескен сиясий-идеологиялық қағыйдаларды, бир өлшемдеги әдебий қәлиплерди бузыўға умтылған көркем шығармалар хәм оның авторлары ҳаслан кеширилмес еди. Д.Айтмуратов ушын да усындай күнлер басланды. Сен: «Ялғаншының иси» пьесада «Жылдан-жылға гүлленип баратырған советлик, социалистлик қурылысымызды қара бояўлар менен көрсеттиң», -деп оны айыплады. Оның этирапында пайда болған унамсыз шараят Д.Айтмуратовқа арқайын жумыс ислеўге, дәретиўшилиқ пенен шуғылланыўға мүмкиншилиқ бермей, хәр қыйлы түрдеги куўдалаўлар, руўхый кемситиўлер оның динке-дәрманын қурытар еди. Соған қарамастан ол сүйикли жанры болған тымсаллар жазыўын тоқтатпады, хәттеки, «Тымсаллар» (1974) деп аталған китабын да баспадан шығарыўға еристи. Бул тымсаллар өзиниң мазмунының өткирлиги, көркем образлар дүньясының оригиналлығы менен дыққатқа ылайық. Мысалы оның «Хайўанлардың сүўретке түсиўи» хәм тағы басқа да тымсаллары кең жәмийетшиликке жүдә унап, олардың көркем тексти астарына жасырылған терең мәнилер әпиўайы халық ўәкиллери тәрәпинен түсинилип, бир-бирине айтып берилип, олар арасында үлкен күлки туўдырып жүргенлигиниң жеке өзимиз гүўа болғанбыз. Өйткени оларда сол дәўирдеги айырым партия хәмелдарларының әдеп-икрамлылыққа жат хәрекетлери қатты сынға алынған еди. Бирақ, бул нәрсе әдебияттағы жаңаша изленислердиң оппонентлерине унамайтуғын еди, усы себепли онын айырым тымсалары, «Ялғаншының иси» комедиясы тийкарсыз қараланып, Д.Айтмуратовты әдебияттың дәстүрий жолын бузатуғын, езбе жазыўшы деп айыплап, аяўсыз куўдаланғанлығын айтыўымыз керек. Хәттеки сол дәўирде Қарақалпақстан жазыўшылар аўқамы баслығы болып ислеп турған, хәзирги дәўирде миллеттиң биринши шайыры деп бир аўыздан мақуланған ақсақал шайырымыз да, айырым исенимли информациялардың айтыўы бойынша «Пирқаққан» тексти артына жасырылған өткир мәнини қабыл етпей, усы пьесаға арналған арнаўлы жыйналыс қарары менен таланатлы драматургти сол дәўир ушын қәўипли шахс сыпатында баҳалайды. Нәтийжеде ол туўған елин таслап кетиўге хәм Москва қаласында бирге оқыған қазақстанлы досларын паналап, Алма-ата қаласында жасап турыўға мәжбүр болады – 1974-76-жыллары Қазақфильм киностудиясында жумыс ислейди, елден сыртта жүрсе де дәретиўшилиқ пенен шуғылланыўын тоқтатпайды.

1976-жылы айырым ел басшылары Д.Айтмуратовтың елден сыртта дәрбе-дәрликте күн кешириўиниң қарақалпаққа абырой әпермейтуғынлығын түсинип жетеди хәм оның елге қайтыўына имканият жаратады – оны турақ жай хәм жумыс пенен тәмийнлейди. Буннан рухланған ол «Ақмақтықты жырлаў» комедиясын бастырып шығарады («Әмиўдәрәя», 1988, №6-8). Н.Дәўқараев атындағы Тил хәм әдебият институтына жумысқа орналасқан оның басқа тилши илимпазлардың илимий стилине усамайтуғын, түркий қәўимлердиң атамасының этимологиясына арналған мақалалары изли-изинен басылып шығады. Кейинирек оларды «Тюркские этнонимы» деген атама менен өз алдына

китап етип жэриялайды. Бул китап бурынғы Аўқам көлеминдеги тилши хэм тарийхшы илимпазлардың нэзерине түсиўге, олардан жоқары баха алыўға миясар болады. Ғэрезсизлик жылларына келип болса Д.Айтмуратов өзиниң «Сайланды шығармалар»ын (1993) оқыўшылар жэмиетшилигине усынады. Қосық жазыўдай кийели өнер менен шуғылланыўды тоқтатпайды хэм «Мен шынлықты сүйдим, олсыз хэш нэрсе де кэдир йок» (1990) деп аталған китабын баспадан шығарады.

Сөзимиздиң жуўмағында юбиярдың жақсы хэм жаман күнлеринде бэрхама бирге болған оның өмирлик жолдасы орыс қызы Валя жөнинде айтыў мақсетке муўапық болады. Өйткени ол Д.Айтмуратовтың машақатлы хэм қарама-қарсылықлы ўақыяларға толы өмиринде оған руўхый таяныш болды. Онысыз юбиярдың өмири толық мазмунға ийе болмас еди. Юбиярдың өзиниң айтып бергениндей, Д.Айтмуратов 1957-жылы Россияның алыс түпкириндеги 3 жылға созылған әскерий хызметин өтеп болғаннан соң М.Горький атындағы Әдебият институтына оқыўға түсиўге Москва қаласына жолланады. Бирақ ол усы жылы оқыўға түсе алмағанлығы себепли Москва областына қараслы Балашиха қаласындағы заводта жумыс ислейди. Ол жердеги аўыр шараят себепли Д.Айтмуратов асқазан аўырына жолығып емлеўханаға түседи. Ес-түссиз жатырған Д.Айтмуратовқа 2 ай даўамында жаныннан кетпей орыс қызы Валя ғамхорлық етеди. Нэтийжеде олар арасында бир-бирине ысықлық, меҳир-мухаббат оянып, соңғылығында олар шаңарақ курады. Олар биргеликте Қарақалпақстанда көп жыллар жасаған дәўиринде Валя Нөкис хэм Тахиаташ қалаларындағы дәри тарқатыў басқармаларында көп жыллар даўамында жемисли мийнет етеди. Юбиярдың еки ул баласы болып, олардың бириншиси Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институтын питкерип, «Англичан тили» қәнийгелиги бойынша маманлық алған еди. Тилекке қарсы, ол 1990-жыллардың аяғында Москва қаласында мезгилсиз көз жумады. Екинши баласы Москвадағы полиграфия институтын питкерип хэзирги күнде өз қәнийгелиги бойынша жумыс ислементе. Д.Айтмуратов Валя жеңгей менен бирге хэзирги күнде Москва қаласында жасамақта.

Д.Айтмуратов өзиниң 90 жасын туўған жерден алыста – Москва қаласында күтип алмақта. Ол хэзир де дөретиўшилик пенен шуғылланыўын тоқтатқан жоқ. Сол нэрсе анық тоталитар дүзимниң бар аўырманлығын тартса да, өзиниң физикалық хэм руўхый саламатлығын сақлай алған Д.Айтмуратов өзиниң принципиаллығы, мийнеткешлиги, туўрысөзлилиги, хақыйқатгөйлиги менен, ең баслысы, шебер жазыўшы, драматург, аўдармашы белгили әдебий тулға сыпатында өсип киятырған жас жазыўшыларға үлги болып қала береди. Оның терең идеялы, жоқары көркемликтеги шығармалары руўхый дүньямыздың өсиўине еле де хызмет ете береди.

Т.МӘМБЕТНИЯЗОВТЫҢ ДӨРЕТИЎШИЛИГИНДЕ ҚАРАҚАЛПАҚ ЛИРИКАСЫНЫҢ ИЗЕРТЛЕНИЎИ МӘСЕЛЕСИ

Байниязова Т.Қ.

*Өзбекстан Республикасы Илимлер академиясы Қарақалпақстан бөлими
Қарақалпақ гуманитар илимлер илим-изертлеў институты*

Мәлим болғанындай, қарақалпақ әдебияттаныўы ХХ әсирдиң 60-жыллары илимий кадрлар менен әдеўир толысқан еди. Бул жыллары Қ.Айымбетов, И.Сағитов, М.Нурмухамедов, Қ.Мақсетов, С.Ахметов, соңын-ала З.Насурлаева, С.Бахадырова, Қ.Байниязов, С.Аллаяров сыяқлы жергиликли қәнигелер илимий майданда көрине баслады. Усы қатарда Т.Мәмбетниязовтың да атын атап өтиў орынлы.

Т.Мәмбетниязовтың дәслепки қәдемлери қарақалпақ лирикасын үйрениў менен байланыслы болып, бул изленистиң тийкарында автор 1966-жылы кандидатлық диссертация жақлайды, изертлеў жумысы 1989-жылы «Қарақалпақ лирикасы» атамасында монография сыпатында баспадан шығады.

«Қарақалпақ лирикасы» деген изленисинде илимпаз 1950-1960-жыллардағы лириканың түрлери, олардың бир-биринен айырмашылығы, усы дәўирдеги лириканың

тематикасын, идеялық хәм көркемлик жақтан өзгешелигин, негизги бағдарын көрсетип бериўди мақсет еткен еди.

Автор усы ўақытқа дейин лириканың толық анализи болмағанын, қарақалпақ әдебиеттаныўында хәм миллий әдебий сында орын алған жағдай, атавп айтқанда М.Нурмухамедов, Г.Есемуратов, И.Юсупов, Б.Исмаилов, И.Сагитов, С.Ахметов, Қ.Мақсетов хәм басқа да авторлардың китаплары менен мақалаларына ортақ бир кемшилиқ – олар лирикалық шығармаларды анализ еткенде сиясий лирикадан ары өте алмағанын ескертеди. Яғный, «лириканың мухаббат, тәбият, философиялық түрлерине пикир жүритпеди. Усы күнге шекем қарақалпақ совет лирикасының изертлениўи қандай екенлиги усының өзинен ақ белгили. Усыған қарағанда, қарақалпақ совет лирикасы еле бети ашылмай, из түспей атырған тың сыяқлы сезиледи», деп тастыйықлайды [3, 8].

Көп жыллық үзилстен кейин 1955-жылдан баслап «Әмиўдәрәя» журналының шығыўын илимпаз Т.Мәмбетниязов әхмийетли ўақыя ретинде атап өтеди, бунда «журнал дөретиўшилиқ күшлерди (яғный жазыўшылар хәм әдебиетшыларды – Т.Б.) өз әтирапына топлады хәм олардың шығармаларын, мақалаларын өз бетинде жәриялап отырды. Бул әдебиет пенен искусствоның хәм әдебиеттаныў илиминің раўажланыўына тәсир жасады», деп жазады [3, 9]. Буған қосымша, автор әдебий сынның сол гездеги ҳалаты туўралы азыкем пикир билдиреди. Өйткени, илимпаздың пикири бойынша, әдебий шығармаға сын пикир билдириўшилер «шайырдың шығармаларының я жаман жағын қазады, я жақсы жағын таў етеди, сөйтеди де, шайырды я дана етеди, я жоқ етеди. Бул әдил сын емес» дей отырып, жергиликли әдебиетшы-алымлардың әдебий шығарманы баҳалаўдағы жетискенликлери менен кемшиликлерине жеке көз-қарасын билдиреди [3, 9].

Деген менен, илимпаздың өзи тәрәпинен де базы қәтеликлерге жол қойылған болып, олар хәтте усы изертлеў жумысы баспадан шыққан варианты – монографияда да сақланып қалған. Бул олқылықты сезген Қ.Оразымбетов: «Қарақалпақ лирикасы» жақында ғана, яғный 1985-жылы басылып шығыўына қарамастан, онда қәўпеки, исенимсиз талқылаўлар орын алған. Усы мийнеттеги лириканы тематикалық жақтан бөлиў принципи менен де келисиў қыйын» деп орынлы түрде ескертиў жасайды [4, 7].

Солай болса, Т.Мәмбетниязовтың изертлеўине тән болған жантасыў, яғный миллий әдебиет материалын идеялық-тематикалық жақтан анализлеўдің қарақалпақ әдебиеттаныўында кең қолланылғанына гүўа боламыз. Мысалы, С.Ахметовтың «Қарақалпақ поэзиясы» монографиясында 1945-1956-жыллардағы қарақалпақ лирикасы туўралы сөз етилгенде, қарақалпақ поэзиясы тематикалық жақтан қарастырылады хәм таллаў әдеп кемшиликлерди көрсетиўден басланады [1, 193-194]. Бул жерде китап авторының лириканы үйрениўдеги дыққатқа ылайық пикири соннан ибарат, ол қарақалпақ поэзиясын тарийхый шәраятқа байланыста алып, лириканы тематика бойынша қарастырады, усының менен бирге «теориялық жақтан лириканы тематикаға бөлип бөлшеклеместен, оны тутас алып қараған макул» деп жазады [1, 372].

Ал, Т.Мәмбетниязов болса, рус әдебиеттаныўы ўәкиллери Г.Л.Абрамович, О.Резник, В.Д.Сквозниковтың, әдебиет сыншылары Н.Добролюбов, В.Г.Белинскийдің илимий-теориялық пикирлеринен келип шығып, лирикалық қосықларда темаға қарағанда мазмунды кеңирек деп түсиниў керек, деген тезисти алға сүреди. Усы жағдайды көзде тутып, биз еки автордың, яғный Т.Мәмбетниязов пекнен С.Ахметовтың қарақалпақ лирикасын үйрениў тәжирийбеси жас илимпаздар ушын айрықша әхмийетке ийе, деп есаплаймыз.

Т.Мәмбетниязовтың изертлеўи қарақалпақ лирикасын теориялық аспектте изертлеў бойынша дәслепки изленислердің бири болды. Өйткени, будан илгериде әдебий материалды үйрениўде шайырдың биографиясы ямаса белгили дәўир ишиндеги қарақалпақ поэзиясы, дара поэзиялық жанр бойынша тарийхый аспекттеги изленислер басым орын ийелеген болса, буннан кейинги ўақытта жергиликли илимпазлардың миллий әдебиетти үйрениўде теориялық мәселелерге дыққат аўдарғанының гүўасы боламыз.

Ҳақыйқатында да, усы ўақытқа шекемги жаратылған изленислерде көркем әдебиет материалына тарийхий, идеялық-тематикалық таллаў жасаўға көбирек дыққат аўдарылғанын есапқа алсақ, К.Худайбергеновтың «Хәзирги қарақалпақ поэзиясында лирикалық қахарман проблемасы» [5] ҳәм Қ.Байниязовтың «Аяпберген Муўсаевтың шайырлық стилиниң өзгешелиги» [2] деген изленислери қарақалпақ әдебиеттаныўында сап теориялық мәселелерге қурылған изертлеўлерге баслама салды.

Солай етип, Т.Мәмбетниязовтың «Қарақалпақ лирикасы» (1950-1960-жыллар) атамасындағы излениси миллий әдебиеттаныўдың раўажланыў жолындағы белгили бир тарийхий басқышына тән жумыс болды. Жумыста айырым кемшиликлердиң орын алыўын изленис жаратылған пайыттағы объектив ҳәм субъектив факторлар менен түсиндириўимиз мүмкин. Объектив факторлар ретинде 1950-1960-жыллардағы қарақалпақ әдебиетиниң халаты, сол дәўирдеги сийасий-идеологиялық, социал-экономикалық шәраят, лирик шайырлардың индивидуал сыпатлары, сондай-ақ илимий орталықта орын алған атмосфера ҳәм т.б., субъектив факторлар ретинде изертлеўшиниң илимий-теориялық мағлыўмат пенен қуралланыў дәрежесин, теориялық билимлерди көркем әдебиет материалына қолланыў жағдайын көрсетиўге болады.

Жуўмақлап айтқанда, хәзирги ўақытта миллий көркем сөз дәретиўшилигин илимий тийкарда үйрениўге негизленген изленислердиң көлеми кеңейип бармақта. Хәзирги ўақытта усындай изленислерде қолланылған илимий методларды арнаўлы түрде изертлеў қарақалпақ әдебиеттаныўы ушын айрықша әҳмийетке ийе бағдарлардан саналады.

ӘДЕБИЯТЛАР

1. Ахметов С. Қарақалпақ совет поэзиясы (әдебий-сын изертлеў). – Нөкис: Қарақалпақстан, 1988. – Б. 193-194
2. Байниязов К. Особенности поэтического стиля Аяпбергена Мусаева (в сравнительном аспекте) Автореферат дисс. канд. филол.наук. – Нукус, 1968.
3. Мәмбетниязов Т. Қарақалпақ лирикасы. – Нөкис, Қарақалпақстан, 1985.
4. Оразымбетов Қ. Хәзирги дәўирдеги қарақалпақ лирикасында көркемлик излениўшилиқ (80-жыллар). – Нөкис: Билим, 1993.
5. Худайбергенов К. Проблема лирического героя в современной каракалпакской поэзии: Автореф. дисс. канд.филол.наук. – Ташкент, 1967.

Д.АЙТМУРАТОВТЫҢ «ПОЭЗИЯ, УЛЫҰМА АЙТҚАНДА ӘДЕБИЯТ – БУЛ ХҰЖДАН МЕНЕН БИРГЕ ПИТКЕН ИЛИМ» МАҚАЛАСЫНДА ЖАЗЫҰШЫ КРЕДОСЫНЫҢ СӘҰЛЕЛЕНИҰИ

Байниязова Т.Қ.

*Өзбекстан Республикасы Илимлер академиясы Қарақалпақстан бөлими
Қарақалпақ гуманитар илимлер илим-изертлеў институты*

Хәммеге белгили, жазыўшының дәретиўшилигин үйрениўде жазыўшының шығармалары, ол яки бул дәретпе туўралы әдебиетши алымлар тәрепинен билдирилген пикирлер, қәлем ийеси менен өткерилген сәўбетлер, жазыўшының жеке архивинде сақлаўлы турған оның күнделиклери, хат алысыўлары, китап жийегинде қалдырған таңбалары, еске түсириўлер (автордың өзиниң еске түсириўлери ямаса жазыўшыны жақсы таныйтуғын адамлардың оны еске алыўы) т.б. жазыўшының дәретиўшилиқ лабораториясы мәселесиндеги әҳмийетли дерек болып хызмет етеди.

Усындай дереклердиң бири ретинде Д.Айтмуратовтың “Поэзия, улыўма айтқанда әдебиет – бул хұждан менен бирге питкен илим” атлы мақаласы талантлы шайыр, драматург, илимпаз сыпатында танылған бул тулғаның дәретиўшилиқ лабораториясының бетин ашыўға жәрдем береді. Мақала авторы ең дәслеп көркем әдебиет, поэзия деген түсиниклер туўралы сөз ашады, яғный Д.Айтмуратов “оқыўшылар жәмийетшилиги әдебиеттиң, соның ишинде поэзияның көркем дәретпе екенлигин биледи” дей отырып,

көркем дәрәтпә деген сөздің мәнісінә дыққат аударарды, бунда көркем шығарманың мазмуны хәм формасының әхмийетин айрықша атап өтеди.

Усылайынша, әдебий шығарманы илим менен байланыстырыў, яғный оны илим деп түсиниў мәселесинә тоқтайды. Жазыўшының пикиринше, “әдебият, соның менен бирге поэзия – бул илим. Илим ашылған жаңалықты қайтадан ашпайды. Илим – жаңалық ашылмаған жерде илим емес. Илимпазға биреўдің ашқан жаңалығын қайтадан ашыўға рұқсат жоқ. Минә, жазыўшының шайырдың хәм усындай болыўы керек болады. Бул жерде жазыўшы менен шайырдың ўазыйпасы – шырайлылық, келбетлилик, гөззаллық, сулыўлық ашыў. Гөззаллықтың, сулыўлықтың көзин ашыў”[1, 5].

Мәлим болғанындай, ХХ әсирдің 80-жыллары орталарына келип хұждан мәселеси миллий әдебияттағы ири көлемли шығармаларда, атап айтқанда Т.Қайыпбергеновтың “Көздің қарашығы” (1986), О.Әбдирахмановтың “Босаға” (1989), К.Мәмбетовтың “Хұждан” (1991), К.Рахмановтың “Ақыбет” (1993) сыяқлы романларында өзекли проблема ретинде күн тәртибине қойылды.

Хұждан мәселеси жоқарыда аты аталған жазыўшылар менен заманлас болған Д.Айтмуратовтың да айрықша дыққат орайында турады. Өйткени жазыўшы тиккелей өз дәрәтпелери арқалы да (“Ялғаншының иси”, “Пирқақан” комедиялары, “Ақмақтықты жырлаў” сатиралық комедиясында) сырт ел әдебиятынан аударма жасаў жолы менен де (Э.Роттердамскийдің Ақмақтықты мақтаў” сатиралық романы, “Шынжырланып бәнт етилген Прометей” трагедиясы) усы мәселеге қайта-қайта оралады. Д.Айтмуратовтың жеке нәзери менен қарағанда, оның өзи ушын оригинал шығармалар деп саналатуғын дәрәтпелери “Мен шынлықты сўйдим ол хеш нәрседе қадир йоқ” атлы китапшасына енгизилген. Усы дәрәтпелерди бир китапшаға жәмлеп, китап оқыўшыларының кең жәмийетшилигине усыныў арқалы жазыўшы өз оппонентлери менен полемикада түсип атырғандай, оларға өз дәрәтпелери жүзинде жуўап қайтармақшы болғандай тўйиледи. Өйткени, китаптың алғы сөзи хызметин өтеўши мақала “Поэзия, улыўма айтқанда әдебият – бул хұждан менен бирге питкен илим” деп аталып, онда мынадай қатарларды ушыратамыз: “Биз усы көркем дәрәтпә, яғный көркемликте дәрәтиў, ... гөззаллықты, сулыўлықты жаратыў сөзиниң мәнісінә келейик: бул сөз, бизиң ойымызша, бизиң хәммемизге тусиниклидей. Бирақ биз бул сөздің мәнісінә бирқанша дәрежеде бийпарықлаў қарап жүрмиз” [1, 4]. Автор әдебий процессте үлкен я киши пикирди әдебий шығарма ушын мазмун болыўға арзыйма я арзымайма, ол пикир будан алдын айтылғанына я айтылмағанына итибар беринқиремей-ақ шығарма жаза салыў фактлериниң гезлесетуғынын ескертеди. Бул жағдайға “Биз егер бурыннан бар, ески сюжетлерге шығарма жазған болсақ, ол сюжетлерге шығарманы оннан бетер күшлирек, оннан да бетер жақсырақ, оннан да бетер гөззаллырақ етип жазған болыўымыз керек” деп мүнәсибет билдиреди.

Усы жерде жазыўшы кредосы мәселесинә азы-кем тоқтап өтсек макул болар. Википедияда «кредо – жеке ұғым, инсанның дўньяға көз-қарасының негизи[3]; инсан тәрәпинен өз жүрис-турысында сўйенетуғын өмирлик принцип, базалық турғы» экени айтылған [4].

Рус жазыўшысы К.Паустовский өз кредосын 7 пунктте сәўлелендиреди: 1) жазыў, оқыў, күтә тыныш, ақыл-ойға салып өмир сүриў, асықпаў; 2) адамларға күтә хош мейилли қатнас жасаў, бирақ оларды өзиниң жеке (интим) өмириңнен аўлақ тутыў; 3) болмағыр нәрселерден трагедия жасамаў, мәлеллеспеў; 4) пүткиллей еркин жасаў, басқалардың сезимлериниң еркинлигин хұрмет етиў, адамлар туўралы «үшинши қолдан» (яғный басқа биреўдің айтқанына бола – Т.Б.) пикир етпеў хәм өзиниң кеўлиң сўймейтуғын жеке биреўге гүлли гүналардың бәрин тақпаў; 5) сўйикли талабың менен шуғылланыў; 6) әдебиятта хәм көркем өнерде үрп (мода – Т.Б.) болған нәрселердин кейнинен куўмаў; 7) көбирек дем алыў, өмирден сәпсетти жойыў. Минә, улыўма алғанда, усы болғаны [5].

М.Нызанов «Өмирим баяны» атлы автобиографиялық мемуарының жуўмақлаўшы «Жас дәрәтиўшилерге мәсләхәт» деген бөлиминде жас әўлад қәлемкешлерге жол-жоба

береди. Усы жол-жобаның мазмунын қысқаша алып қарасақ, жазыушының кредосы, яғни оның дөретиушілік принциптері айқын көзге тасланады: 1) Көп оқы, көп ізлен! 2) Хәмме жанрда үйреніп оқыуды әдет қылың... Булардың хәммесі өзіңіз сезбеген халда сизді рухый байытып бара береді; 3) Хәмме түсінетуғын әпиуайы тилде жаз; 4) Хәргиз мақтаншақлыққа берілме; 5) Өзіңе нұқсаны көриніп тұрған, бірақ ол нұқсанды қалай жоғалтыуды билмеген шығарманды мақтаса, «дурыс екен-ау» деп қабыл ете берме. Себеби, ол сени көзабаға мақтап атыр, ямаса пикирлеу дүньясы өзіңе салыстырғанда төменірек. Сен төменге кәнәт етпе, жоқарыға умтыл; 6) Жас дөретиушілер кітап оқыушылардың пикирін билиу үшін ямаса өзіңнің дәрежесін аңлау үшін көбірек әдебиетшілерден пикир күтеді. Бұған хешқашан уақтыңды хәм дыққатыңды бөлме; 7) Соны хешқашан ұмытпа, кітапқумарлар әдебиетшілердің мақтауына бола оқымайды сени. Гейде олардың көркем әдебиетке берген бахасы кәнигели сыншылардан да жоқарырақ келетуғын пайытлары болады; 8) Жаңа кітапқа рецензия – бұл тек таныстыру деп түсін. Сен хешқашан өзің жазған шығармаға биреудің атынан өзің сын мақала жазып, мақтап «мынаған қол қойып бер» деп апарма; 9) Сен ел таныған жазыушы болдың. Өне, сол уақта өзіңнің қадір-қымбатыңды еле де бәлент тут: «Мен не жазсам шығара береді» деп мәзі жаза салма. Жақпаса, йош келмесе жазба [2, 282].

Мәсләхәт «Ең баслысы, халықтың назеринен тыста қалмау» деген ескертиу менен жуу мақланады.

Д.Айтмуратовтың “Поэзия, ұлыұма айтқанда әдебиет – бұл хұждан менен бирге питкен илим” деген мақаласында да жазыушының кредосы, көркем-эстетикалық принциптері сәулеленген. Мысалы, “Шығарманы онша көп жаза беріудің керегі жоқ. Адамзатқа пикир айтып бер, сөз айтып бер әжайып!” [1, 5] “Поэзияның, ұлыұма әдебиеттің бас уазыйпасы гөззал, ажайып болып жазылуы менен бирге шынлықты, әдилликти айтыу хам олардың жеңисине ерисиу болып есапланады. Ал енді бундай ийгиликли ислерди хәм оның үстине қалыс ислерди пәс, хұждансыз адамлар ислеі алмайды. Демек, көркем шығарма дөретиу үшін оны дөретиуші жазыушының, шайырдың өзінің адамгершилік қәсийети жоқары болыуы керек болады” [1, 6].

Айта кететуғын бир жағдай: Д.Айтмуратов “Мен шынлықты сүйдим ол хеш нәрседе қадір йоқ” деген усы кітапшасына сырт ел әдебиеті үлгилеринен жасаған аудармаларын да енгізген. Автордың өз түсинигине қарағанда, бұл шығармалардың дөретиушілік аудармалар ретінде жазыушының (Д.Айтмуратовтың – Т.Б.) дөретиушілигинен орын алғаны мақұл, өйткени олардың ишинен “әсиресе, Лермонтовтың “Ойлар”, қосығын, Науайының үш-төрт ғәззелин, Крыловтың тымсалларын айтыуға болады. Солардың ишинде усы мениң топламыма кирген үш-төрт ғәззел жүдә еркин аударылды. Мениң ойымша, поэзиялық шығарманың аудармасы (егер ол академиялық аударма болмаса) – бұл басқа тилден аударылып атырған шығарманы сол оригиналдағы тайын пикир, тайын мазмун, тайын идея тийкарында өз тилиңде қайтадан жазыу болып есапланады” [1, 9]. Демек, усы принципке сүйенип, басқа халықлар әдебиетинен дөретиушілік жол менен жаратылған аудармалар жазыушы мийнетинің жемиси ретінде аавтордың оригинал шығармалары менен қоса бир кітапшаға киргизилген.

Мақаланың бәнтбасары болған соңғы қатарлар хұждан мәселесіндеги Д.Айтмуратовтың қәлеген аудармашының атқарған жумысына берген бахасы, деп түсинсе болады: “Мен аударманың сапасы хаққында мынаны айтар едим. Егер Пушкинди халтурщик болса, Пушкин халтурщик болып шығады, егер халтурщикти Пушкин аударса, халтурщик Пушкин болып шығады” [1, 9]. Автордың жоқарыдағы пикирлері аудармашылар үшін да, аударма теориясы үшін да айрықша әхмийетке ийе, деп есаплаймыз.

Солай етип, Д.Айтмуратовтың “Поэзия, ұлыұма айтқанда әдебиет – бұл хұждан менен бирге питкен илим” атлы мақаласы жазыушының дөретиушілік лабораториясы тууралы мағлыұмат беріуші дерек болыуы менен бирге, талант ийесинің әдебий

дөретиўшиликке қойған талапларын, қәлемлес жолдасларына деген көз-қарасын сәўлелендиреди.

Қарақалпақ әдебияты тарийхына нәзер салатуғын болсақ, жергиликли жазыўшылар әдебий шығарма дөретиў процеси, әдебий шығарма үстинде ислеў барысында дөретиўши тулғаның сана-сезиминен өтетуғын психологиялық кеширмелери туўралы айтыўға келгенде сөзге саран, базы жазыўшылардың жеке архивине хәр қыйлы себеплерге бола қол жеткизиў мүшкил, айырымларының үй китапханаларындағы сақлаўлы турған материаллары жоғалып кеткени сыр емес. Бул жағдай жазыўшының дөретиўшилиқ лабораториясы, көркем қыял бағдарлары сыяқлы теориялық мәселелерди айқынластырыўда қарақалпақ әдебиятының ўәкиллери, соның ишинде Қарақалпақстандағы филология тараўында айрықша орынға ийе тулға, миллий драма, поэзия, көркем аўдарманың раўажланыўына салмақлы үлес қосқан Д.Айтмуратовтың дөретиўшилиги хәр тәрәплеме терең үйренилиўи тийис экенин көрсетеди.

ӘДЕБИЯТЛАР

1. Айтмуратов Д. Поэзия, улыўма айтқанда әдебият – бул хўждан менен бирге питкен илим // Айтмуратов Д. Мен шынлықты сўйдим ол хеш нәрседе қәдир йок: Қосықлар ҳәм тымсаллар. – Нөкис: Қарақалпақстан, 1988.
2. Нызанов М. Өмирим баяны (мемуар). Екинши китап. – Нөкис: Jeti iqlim, 2022.
3. <https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%9A%D1%80%D0%B5%D0%B4%D0%BE>
4. <https://chto-eto-takoe.ru/credo>
5. <https://izbrannoe.com/news/mysli/konstantin-paustovskiy-kredo-pisatelya>

Т.МӘМБЕТНИЯЗОВ – ПОЭЗИЯНЫҢ БЕЛСЕНДИ СЫНШЫСЫ ХӘМ ИЗЕРТЛЕЎШИ

Утамбетова А.Ж.

*Өзбекстан Республикасы Илимлер академиясы Қарақалпақстан бөлими
Қарақалпақ гуманитар илимлер илим-изертлеў институты*

Т.Мәмбетниязов ҳаққында ойлағанда, ХХ әсирдеги пүткил қарақалпақ поэзиясы хәм оны баҳалайтуғын әдебий сын менен әдебият илиминиң усы дәўирдеги дәрежеси менен илимий-теориялық сыпатлары гейпара мәселелери: унамлы хәм базы бир нуқсан кемшиликлери көз алдымызда айқын елеслейди. Өйткени ол ХХ әсирдиң 60 жылларының ақыры, 70 жыллардан баслап усы әсирдеги қарақалпақ поэзиясын изертлеў хәм оған күнделикли әдебий, поэзиялық ағымға әдебий сыншыллық баҳа бериў менен бирге белсенди түрде шуғылланып киятырған әдебий эстетикалық ой-пикирлеримиздиң жан ашырларының бири болып бул жолда дөретиўшилиқ пенен тынбай мийнет етти. Т.Мәмбетниязов қарақалпақ әдебиятануы хәм сынымыздың үлкен тулғалары академиклер М.Нурмухаммедов, И.Сағитов, С.Ахметов, Х.Хамидов хәм де Қ.Мақсетов, К.Мәмбетов, Қ.Камалов, С.Баҳадырова, Н.Жапақовлар менен бирге ислесип, бирге қәлем тербетип, поэзия менен илим теңизинде бирге жүзип, оның шексиз толқынларында жүзген қайығы гә оңға, гә шепке шайқалса да, өз бағытынан, заман тынысынан алжаспай өрлегени анық шынлық экенин айтқанымыз мақул.

Булай деп кириспе-пролог жасап атырғанымыздың ең баслы дәлийли Т.Мәмбетниязов көп жыллар даўамында ХХ әсирдеги қарақалпақ поэзиясын илимий-теориялық түрде изертлеў менен шуғылланып «Қарақалпақ совет лирикасы» деген темада кандидатлық диссертация жақлап, ҳақыйқат илимпаз сыншылар қатарына қосылып, бул мийнет өз алдына монография болып басылды. Т.Мәмбетниязов буннан кейинги ўақытлары да поэзияны изертлеў хәм күнделикли баспа сөз бетлеринде, журналда хәм жеке китап формасында жәрияланып атырған поэзиялық дөретпелер, лирика менен поэмалардың идеялық-эстетикалық қәсийетлерин бақлап изертлеп, олардың унамлы тәрәплерин улығлап, гейпара өзи сезген нуқсанларын тайсалмай айтып баҳа бериўден шаршаған емес, бул бағытта әдебиятшы сыншы жүдә қызғынлы хәм өнимли белсенди

түрде хәрәкәт етти. Илимпаз дәрәтиүшиниң социаль жәмийәтлик ғайраткерлик ислери хәммәгә айқын көринди. Себеби илимпаз-сыншы биз айтқан бағытта XX әсир поэзиясын хәр тәрәпләмә баһалаған «Қарақалпақ совет лирикасы», «Ўатан ушын гүрескен қосықлар», «Поэзия турмыс, гүрес», «Жаңа қарақалпақ поэзиясы хәм дәўир талабы», «Поэзия ҳаққында ойлар», «Қарақалпақ балалар поэзиясы», «Шайыр жолы», «Халық қәдирлеген инсан» атамаларындағы китапларын бастырып шығарды.

Бул мийнетлердиң қатарында Т.Мәмбетниязовтың «Қарақалпақ совет лирикасы» монографиясының әхмийәтли өзгешелиги сонда, ол буннан алдыңғы XX әсир әдебиятының түрли жанрлары поэзия, проза, драматургия туўралы жазылған диссертация хәм китапларында Қ.Айымбетов, М.Нурмухаммедов, С.Ахметов, Т.Алланазаровлардың жумысларында жанрлық раўажланыў жоллары негизинен әдебий тарийхый шолыў, олардың жеке дәрәтиүши тулғалары хәм шығармаларының атларын көбирек дизим көрсетиў принципиде жазылған еди. Усы принцип сол дәўир әдебияттаныў илими менен әдебий тарийхый қубылыс процесслерин ашып көрсетиў ушын зәрүр керек болған усыл сыпатында баҳаланыўы тийис. Ал, Т.Мәмбетниязовтың «Қарақалпақ лирикасы» мийнети болса бул усыл-принципте емес, илимий теориялық аспектке қурылғаны, XX әсир қарақалпақ лирикасын поэма дәстанлардан да бөлип алып, жанрлық, идеялық-тематикалық, әдебий сыншыллық таллаўларға қурылғаны менен өзгешеленип турады хәм бунда автор-сыншы әдебиятшы конкрет лирикалық объектив фактлер менен илимий көз-қарастағы пикирлерин билдирген, салдамалы ойлар айтқан, өткен әсирдеги қарақалпақ лирикасының жанрлық классификациясын анықлап бериўи белгили илимий хәм әмелий әхмийәтке ийе. Илимпаз сыншы буның ушын сол әсирдеги барлық лирикалық дәрәтпелерди дизип айта берместен, оларды орынлы таңлап алып, ирилеп классификациялаў хәм айырым анық, айқынырақ пикирлеўлерге киргизгени дыққатқа ылайық. Сол себебли илимпаз әдебий сыншының пикирлери алынған. Келтирилген әдебий текстлик фактлери менен эстетикалық дыққатты өзине тартып тәсирли қабыл етиледі әдебий илимий хәм сыншыллық ой-пикирлердиң поэтикасын келтирип шығарады, тек ғана жас келешек әўлад әдебиятшы қәнийге емес, ол қатардағы китапқумарлардың да эстетикалық талғам хәм әдебий саўатын ашыўға мүмкиншилик ашты. Усындай көз-қараслардан оның жоқарыда айтылған китапларындағы мақалалардың түрли рецензия, әдебий дәрәтиүшилик тулғаларға штрихлар, шолыў жасаў, қарсы пикир-полемикалық, өзінше қатал сын ҳ.т.б. формасында хәм бай, орынлы, дурыс айтылған мазмунда болып келиўи дыққатқа ылайық. Олар усы формалар хәм мазмунны менен поэзияның улыўма жәмийетшилик алдында абройын көтерди, көпшиликти поэтикалық тәсиршең ой жетегине қарай баслады. Бизиң бул пикиримиздиң дәлийлин, яғный әдебиятшы илимпаз сыншының өз мийнетлерине қойған темаларының атларының өзи көрсетсе керек. Қараңыз: «Палдыңда палы бар маза бергендей» (шайыр Б.Қайыпназаров ҳаққында), «Қанат көкте қатайды» (У.Хожаназаров ҳаққында), «Хәмме жуўапкермиз Аралға» (А.Дабылов ҳаққында), «Қосықта өз сезимиң болсын», «Кеўил тарлары», «Өмирге қуштарлық» атамаларындағы мақалалары оның поэзияға, лирикаға қызғынлы пофос пенен қатнас жасап беретуғынын аңлатып турады. Усыларға сәйкес ҳалда форма менен мазмунның бирлиги сыпатында Т.Мәмбетниязовтың әдебий текстлик лирикалық дәрәтпелер ямаса жеке шайырларға айқын, таңлаўлы қатнасларының орынлы дыққатқа ылайық екенин айрықша атап өтиўимиз керек. Ол ҳәзир лирика-поэзиямыздың үлкен тулғалары атанып кеткен Т.Мәтмуратов, У.Хожаназаров, Т.Сәрсенбаев, Ж.Избасқановларға бул қәлем ийелери жас шайырлар деп жүрген күнлери-ақ дурыс унамлы баҳа берип пикирлер айтып, хошаметлер билдирген екен. Әдебий сынның усы қәсийәтлери жүдә жақсы унамлы көринеди, бәлким, усылар арқалы улыўма әдебият, лириканың келешек табыслары туўылады, талант қанатлары бийик пәрўазлап, кем-кем қатайып барыў ушын илхам алады. Көркем әдебий сын хәм әдебияттаныўдың усындай эстетикалық тәсиршеңлик психо-педагогикалық қәсийәтлерин академик М.Б.Храпченко жоқары баҳалаған [3, 6]. Илимий әдебий сын дәрәтиүде усы қәсийәтлер менен пикир

айтыу хәм жазыу Т.Мәмбетниязовтың көпшилик мийнетлерине тән унамлы кубылыс үлги сыпатлардың қатарына жатады.

Т.Мәмбетниязовтың поэзиямыз хақында әхмийетли, тематикалық көз-қарастан итибарлы тәреплериниң бири әдебиятшы илимпаз тек ғана жүдә абыройлы шайыр хақында ғана емес, ал бурын көпшиликке нәмәлимлеу, әсиресе, соңғы жас әуладқа белгисизлеу шайырлар туұралы да жазып, оларды китап оқыушыларға үгит-нәсиятлап барыуы жақсы нәрсе. Атап айтқанда, ол Х.Турымбетов, С.Қурбаниязов, Ж.Ғабибуллаев, А.Әбдимуратовлар хақында унамлы пикирлери менен олардың дәрәтпелеринен алынған текстлик фактлер менен бизде жас әуладта оларға болған қызығыушылық ғана емес, ал айрықша иззет хұрмет оятады, улыўма тутас лириканың көркемлик ой әлеминиң сырларын уқтырып, абыройын көтериўге себепши болады. Усы барыста бул сыяқлы әдебий-эстетикалық талғамлы ой-пикирлердиң илимий объективлиги менен тәсиршенлиги әдебий сын поэтикасы тек гүресшен, патриот рухтағы шайырлар хақында китапшасы «Ұатан ушын гүрескен қосықлар» да емес басқа әдебий сын топламларындағы мийнетлеринде анық көринетуғыны қуўанышлы. Ал сөз етилип отырған илимпаз сыншының Т.Сейтжанов, Б.Қайыпназаров, Ғ.Сейтназаровлар хақында жеке рецензиялық, шолыу мақалалары хәм басқа әдебий сыншыллық жанрларда жазылған айтқан пикирлери көпшиликке лирика, поэзия ғайраткерлерине өзгеше унамлы көз-қарас сүйиспеншиликлер пайда етип, дыққатты арттырады.

Илимпаз Т.Мәмбетниязовтың көпшиликке белгили И.Юсупов, М.Сейтниязов, Т.Мәтмуратов, У.Хожаназаров, Т.Сәрсенбаевлар туұралы оларға алынған мысал-текстлик фактлерди келтирип отырмай-ақ, К.Рахманов лирикасынан мынадай қатарларға сер салсақ:

Қумлар қатып қалған,
Қар уйытқыр тынбай.
Өрден ыққа шабар, хәўлирген боран,
Төбелер жел толған дәўдиң уртындай,
Томпайып көринер.
Хұўлеп тур далан.

Ал, Т.Сейтжановтың мынадай қатарларын келтирип оны илимпаз сыншы унамлы болжауы орынлы.

Ишинде не бир гүл жайнап турыпты,
Шақасында бүлбил сайрап турыпты,
Мениң жүрегим сайрап турыпты,
Кел дегишип отырайық қурдасжан. («Дегишпе» қосығынан)

Бирақ сыншы илимпаздың усы қосық қатарларын хәм басқа да мақалаларындағы жүдә сада пикирлеулер менен жүдә төмен таллаулардың сап әдебий сыншыллық илимийлик оғада аўлақ екенлиги өкинишли.

Мысалы, сыншы былай жазған: «Шайырдың «Дегишпе» қосығын оқып сүйсинип қалдым. Бул қосық жасларға түсиниксиз болыуы да, тәсирсиз болыуы да мүмкин. Бирақ Тәжетдийнниң изин басып киятырғанлар буны оқып хәз етип қалатуғынына исенимим кәмил» [2, 99].

Т.Мәмбетниязовтың бул пикирлери мәнилик мазмуны дурыс болғаны менен, ал сыншының гәп қурылыслары лексикалық, синтаксислик стиль илимий тилдиң мәдениятынан екени себепли улыўма пикирлеудиң, әдебий сынның абыройына жүдә кери тәсир етип, улыўма сыншылық тил мәдениятын жоққа шығарыуға шекем алып келген. Усындай әдебий илимий сынның жазба әдебий тил мәдениятын жүдә хәлсиретип хәтте, бийкарлап оны жабайыластырып жиберетуғын қатарлардың Т.Мәмбетниязовтың басқа бир мақалалары менен китап, брошюраларының абыройын түсирип, олардағы дүзилис, торын ой-пикирлеуге де оғада зыян берип тур. Мысалы сыншы илимпаз былай жазады: «Н.Жапақов Қарақалпақстан хұкметиниң баслығы лаўазымынан босайды. Бул жумыста ол он жыл ислеген еди. Мине усы ўақытлары ол басқа адамлардай берген жумысын ислеп

жүре берместен бірден илимге келди, аспирант болды. Усыннан кейін Н.Жапақов илимге биротала жалаңаяқланып түсті» [3, 91].

Мине бұл келтирилген мысалдардағы әпіуайы, сада сөйлеуде гейде ушырасатуғын «жалаң аяқланып түсіу» ден тысқары улыұма гәп қурылысы илимий синтаксислик қағыйдаларына сәйкес емес, сада аўыз-еки сөйлеуге уқсатып, автор өз жазыу стилин бизиңше асығыс түрде баспаға жиберип қойған шығар деген ойға берилемиз. Өйткени ол көплеген абыройлы, салдамлы хәм дурыс бағыттағы, тил стили де орынлы тартымлы форма мазмунға ийе шолыу мақалаларын дөретип жәриялаған, аталған китаптарына ендирген. Хәттеки оларға өз кәсиплес аға сыншы С.Ахметовтың да орынсыз қайталаушы фразалары менен, гейде форманы есапқа алмай социаллық жәмийетлик тематикасы ушын айырым қосықларды унамлы бахалап, базыда көтермелеп жиберген пайытлар бар екенін тартынбай сезимталлық пенен сынаған. Ал сыншы әдебиятшының биз келтиргеннен басқа да сада пикирлеуге себепши болып турған, асығыслықтан жиберилген кемшиликлер мол ушырасыуы өкинишли екенін айтпасақ болмас.

Бирақ әлбетте пүткил саналы өмирин ХХ әсир поэзиясын изертлеу менен шуғылланып ағымдағы әдебий қубылыстар заманагөй лирикаға жанашыр пикирлер айтқан Т.Мәмбетниязовтың патриотлық руұхы, белсене келбети ХХ әсир қарақалпақ әдебияттануы менен әдебий сыны тарийхында көп заманлар дауамында жасай береді. Ол туұралы буннан да кеңирек, анығырақ унамлы пикирлер айтылуы мүмкиншиликлери мол.

ӘДЕБИЯТЛАР

1. Мәмбетниязов Т. Поэзия – турмыс, гүрес хәм талпынуы. – Нөкис: Қарақалпақстан, 1993.
2. Мәмбетниязов Т. Халқы қәдірлеген инсан. – Нөкис: Билим, 2011.
3. Храпченко М.Б. // Литературное обозрение.

БАЛАЛАР ӘДЕБИЯТЫНЫҢ ЖАНКҮЙЕРИ

Тлеуниязова Г.Б.

*Өзбекстан Республикасы Илимлер академиясы Қарақалпақстан бөлими
Қарақалпақ гуманитар илимлер илим-изертлеу институты*

Балалар әдебияты көркем әдебияттың ажыралмас бир бөлеги сыпатында өзиниң раўажланыуы нызамлылықларына ийе. Қарақалпақ балалар әдебияты халық аўызеки әдебиятының қурамында да, жазба әдебиятында да өзиниң ылайықлы орнына ийе, тынбай раўажланып, жетилисип киятырған миллий көркем әдебияттың бир тарауы болып есапланады.

Қарақалпақ балалар әдебиятының бүгинине нәзер салатуғын болсақ, лирикалық, эпикалық, драмалық түрлеринде де салмақлы шығармалар жазылып, көлеми жағынан балалардың руұхый азық алыуы ушын хәқыйқый көркем байлық дәрежесине ылайық мийрас жыйналғанлығын байқауға болады. Деген менен, қарақалпақ әдебияттануы илиминде де, фольклористикасында да бұл тараудың изертлениуи мәселеси кешеуиллеп яки аз итибарға алынып атырғанлығы сыр емес. Қарақалпақ фольклористикасында Қ.Айымбетов, Н.Дәўқараевлардың әдебий мийрас бағдарындағы дәслепки изертлеулеринен кейін дерлик бир әсир дауамында қол урылмаған қарақалпақ балалар фольклорының теориялық мәселелери Сейдин Амирлан хәм А.Қалендеровалардың изертлеулеринде бой көрсете баслады. Жазба әдебиятта қарақалпақ балалар әдебиятын арнаулы изертлеген И.Қурбанбаев хәм Т.Мәмбетниязовлар болды. Ал, 2019-жылы С.Қазақбаевтың қарақалпақ балалар әдебияты бойынша докторлық диссертация қорғауы бұл тарау ушын елеули қубылысқа айланды. Деген менен, балалар әдебиятында дөретилип атырған көркем шығармалардың салмағы менен салыстырып қарайтуғын болсақ, бұл изленислер балалар әдебиятын изертлеудің ашынарлы жағдайға келип қалғанлығын көрсетеді.

Қарақалпақ балалар әдебиатының тийисли машқалаларын өз уақытында аңлай алған хәм мүнәсип жууап қайтарыуға урынған алымлардың бири ретинде Т.Мәмбетниязов «Қарақалпақ балалар поэзиясы хәм оның машқалалары» (Нөкис: Билим, 1992. – 164 б.), «Шайыр жолы» (С.Аббазовтың өмири хәм дөретиушилик жолы тууралы) (Нөкис: Билим, 2001. – 32 б.) монографияларын хәм бир неше мақалаларын жәриялады. Оларда балалар поэзиясы тууралы изертлеулері, рецензиялары орын алған.

Т.Мәмбетниязов қарақалпақ балалар әдебиатының, соның ишинде поэзиясының машқалаларын өз уақытында орынлы көрсетип бере алды. Мәселен, «Қарақалпақ балалар поэзиясы хәм оның машқалалары» мийнетинде Х.Сапаров, Ж.Дилмуратов, Б.Исмайлов, Т.Қабулов, С.Аббазов, Әбдиразак Сейтжанов, Убайхан Садықова, Сағын Зияуов, Марат Қарабаев, Шийрин Атамуратова, Сейдабулла Пиржанов, А.Әбдимуратов, Е.Хожамуратовлардың балаларға арналған поэзиялық шығармаларына таллау жасап, олардың бағдарын, шығармаларының идея-тематикалық өзгешелигин, көркемлик дәрежесин ашып беріуге хәрекет етти.

Алым 1990-жыллардағы балалар әдебиатының рауажланыу жолларын қарастыра отырып, оның баслы машқалаларын төмендегисе белгилейди: «Бириншиден, балалар әдебиатына «балалар әдебиаты» деп менсинбей қараушылық көзқарасы, оның рауажланыына жаман тәсир етип атыр. Тек «Қарақалпақстан» баспасынан басқа балалар әдебиатын басып шығаратуғын баспа жоқ есабында. Республикада шығып атырған республикалық газеталардың «Жеткиншек»тен басқасы балалар әдебиаты бойынша хеш нәрсе баспайды. Жазыушылар Ауқамынаң органы болған бирден-бир әдебиат журналы «Өмиудәрәя» журналы да балалар әдебиатын кем басып шығарды. Жылына бир рет, онда да тек июнь айында балалар күнине арнап бир шайырдың төрт-бес қосығын дағазалайды да, усының менен уазыйпалы исин атқарған болады» [1, 4]. Бундай немқурайдылықтың балалар әдебиатының рауажланыуы ушын тийкарғы тосқынлық екенлигин айта отырып алым баспа орынлары республика халқының төрттен бири мектеп оқыушылары екенлиги менен есапласа бермейтуғынлығына дыққат қаратады.

«Екиншиден, жазыушы-шайырлардың жууапкершилиги тууралы да айтыуымыз керек. Балалар әдебиаты үлкенлерге арналған әдебиаттан өзгешелиги көп. Балалар әдебиаты қыйын әдебиат. Үлкенлерге айтқан пириң балалар әдебиатына жайғаса бермейди. Балалар әдебиаты бала бақшадағы балалардан баслап, 10-классты питкергенге шекемги балаларға арнап жазылады. ... Демек, сениң шығармаң усылардың жас өзгешелигин, ойлау өзгешелигин көркем шығармаға болған түсинигин есапқа алып жазылуы керек. ... бизиң жазыушы-шайырларымыз мектептерге тек әдебий кеше өткеріу ушын барады да, олардың турмысын үйрениуге бармайды, ал балалар бақшасына болса адымын да атпайды. Буның менен балалар шығармасы дөремейди», – деп балалар жазыушыларының излениушилигин қатаң сынға алады [1, 5].

Балалар әдебиатында көзге тасланып атырған үшінши машқала сыпатында көркем әдебиаттың тили мәселесин қозғайды. Өйткени, көркем тил – әдебиаттың тийкарғы куралы. Бул хакқында Т.Мәмбетниязов балалар дөретиушилериниң алдына жаңа уазыйпалар қояды: «Балалар шығармасының тили жеңил, шайырдың пикири анық болыуы керек. Егер олай болмаған жағдайда жас оқыушының түсиниуине қыйыншылық туудырады. Қосықтың жаны уйқас, балалар қосығы ушын да бул жүдә зәрүр. Буны да дыққаттан шығарыуға болмайды. Расын айтқанда, бизиң шайырларымыз шығарманың тилине, оның көркемлигине итибарсыз қарайды» [1, 6]. Ол өз пикирин К.Кәримов, С.Пиржанов, Б.Қазақбаевтың бир неше қосықларынан алынған фактлик мысаллар менен дәлиллеп көрсетеди.

Т.Мәмбетниязов қарақалпақ балалар әдебиатының машқалаларының бири сыпатында балалар әдебиатының сынына дыққат қаратады хәм «балалар әдебиаты жөнинде сыншылар жазбай атыр, ол сыншылардың бақлауынан «сыртта» қалған әдебиат. Соның ушын ким еплеп қосық жазғандай болса, балалар әдебиатына келип қосылып атыр, ол болса өз гезегинде балалар әдебиатының сапасын төменлетип жиберди. ... Мине,

соның ушын балалар әдебиятын әдебий сыншылар бақлауға алып, ол жөнінде өз пикирин билдиретуғын уақыт келді. Бірақ, бизде сын «абырайлы» жанр емес, көпшилигимиз соның машақатынан қашып жүрміз. Оның үстине сын пикир айтыу ким болса соның қолынан келе бермейді. Бұған үлкен таярлық, әдебиеттің бағдарын бес бармақтай үйрениу керек болады» – деп есаплайды алым [1, 8].

Әдебиетшінің нәзерінен балалар кітаптарының саны да шетте қалмайды. Ол Балтық бойы, Украина, Белоруссия, Кавказ әтирапы, Өзбекстан республикаларында шама менен хәр бир бала санына 1 кітаптан 9 кітапқа шекем туура келетуғынын, ал Қарақалпақстанда болса, 21 балаға бир кітаптан туура келетуғынын фактлер менен көрсетип, буның ақыбети ашынарлы екенлигин айтып оғада дурыс көрсетип өтеді. Әлбетте, бул фактлер 1990-жыллардың басына тән болған көрсеткішлер хәм машқалалар болыуына қарамастан, олар бүгинги күнде де толық сапластырылды деп айта алмаймыз. Соның менен бирге, илимпаз балалар ушын арнаулы журнал ашыуды да усыныс етеді.

Алымның балалар әдебиетінің тили, сыны, саны, балаларға арналған баспалар бойынша билдирген пикирлери жүдә орынлы хәм өз уақтында айтылған пикирлер болды. Автор буннан кейин де балалар әдебиетінің мәселелери менен шуғылланып, балалар шайыры С.Аббазовтың өмири хәм дөретиушилигин кең түрде жарытуышы монография таярлап баспада жәриялайды.

Бүгинги күндеги балалар әдебиетінде поэзия менен бирге проза жеделлесті, балалар драматургиясы да азлы-көпли бой көрсете баслады. Бірақ, жоқарыда айтып өтилген Т.Мәмбетниязов тәрәпинен айтылған машқалалар толық өз шешимин тапқан жоқ. Оның пикир хәм усыныслары еlege шекем өзиниң актуаллығына ийе болып қалмақта. Соның менен бирге, қарақалпақ балалар әдебиетінің рауажланыуында жаңа машқалалар пайда болмақта. Биз төменде оларды белгилеп беріу менен қатар шешимлерине де усынысларымызды таярладық:

1. Бүгинги күнде балалар прозасы бираз жанланды, бир қатар салмақлы гүрриң хәм повестьерлер дөретилді. Бірақ оның изертлениу мәселеси усы уақытқа шекем шетте қалып киятыр. Бул бойынша ӨзРИА ҚҚБ Қарақалпақ гуманитар илимлер илим-изертлеу институты таяныш докторанты М.Мәмбетниязоваға (илимий басшысы З.Бекбергенова) «Ғәрезсизлик дәуири қарақалпақ балалар прозасының идеялық-көркемлик өзгешеликлери хәм поэтикасы (1991-2022-жж)» темасында филология илимлери бойынша философия докторы дәрежесин алыу ушын бекитилиги хәм оның бул бағдарда жазып атырған мақалалары бул мәселениң унамлы шешимин көрсетеді. Бірақ бул толық шешим бола алмайды.

2. Балалар драматургиясы бүгинги информация ағымы жүдә жоқары болған дәуирде хәр түрли унамсыз қалат хәм социаллық тармақлардың зиянлы тәсиринен балаларды шығарыуда ең тийкарғы қураллардың бири болып есапланады. Себеби, театрларда көркем шығарма менен қатар оның сахнада жанлы атқарылыуы балалардың ой-өрисине, қабыллауына күшли тәсир етеді. Сонлықтан, бул тарауды рауажландырыу оғада әхмийетли фактор болып табылады.

Бүгинги күнде Қарақалпақстан республикасы жас тамашагөйлер хәм кууыршақ театрларында балаларға арналған бир қатар драмалық шығармалар сахналастырылып атыр. Бірақ олардың саны бармақ пенен санарлық дәрежеде аз. Буның тийкарғы себеплериниң бири – балалар драматургиясында қәлем тербететуғын драматурглердиң азлығында. Жоқарыда айтып өткенимиздей, балалар ушын дөретпе жаратыу хәр бир дөретиушиниң қолынан келе бермейді. Балалар шығармасын жаратыу ушын дөретиушиниң өзи балалар сыяқлы пикир жүргизіуі, балалар әдебиетінің теориялық-техникалық өзгешеликлерин өзлестирген болыу да керек. Соның менен бирге, бул мәселелерге мәмлекетимиз тәрәпинен де итибар қаратылыуы керек. Соны да ашық тән алыуымыз керек, профессионал драматург кәнигелер, режиссёрлар, сценаристлар таярлайтуғын миллий мектеп өзимизде еlege шекем қәлиплескени жоқ. Бул жағдайды өзгертиу ушын жоқары көркем уқып менен бир қатарда, миллий ойлау потенциалына ийе

болған жасларды тәрбиялау хәм оларды қоллап-қууатлау мәселесине итибар қаратыу лазым. Буның ушын жаслар арасында балалар драмасы бойынша сценарийлер көрик таңлауын шөлкемлестириу мақсетке мууапық болады. Себеби, жаңаша пикирлейтуғын жас қәнигелерди табыу хәм тәрбиялау, олардың балалар драматургиясына болған ықласын анық мақсет қойыу, хошаметлеу хәм нәтийжели әмелий тапсырмалар арқалы күшейтиу нәтийжели шешимлердин бири болатуғынлығы даўсыз.

1. Қарақалпақ балалар әдебияты өзгешеликлерин белгилейтуғын миллий концепция ислеп шығыу керек. Бул концепция балалар әдебиятының әхмийетин, оның өзгешелигин, тенденцияларын жүзеге шығарады. Буның ишине, балалар әдебиятын жаңаша усылларда оқытуу хәм балалар әдебиятын изертлеу концепциясын да киргизиуге болады.

2. «Ең жақсы балалар шығармасы» темасында таңлаулар жәриялау керек. Халқымыз арасында бул жанрда қәлем тербететуғын хәм буған ықласы, укыбы бар дәретиўшилерди табыу хәм олардың укыпшылықларын раўажландырыуда бул таңлаулар әхмийетке ийе болады.

Бүгинги күнде перзентлердин тәрбиясы хәм билим алыуы – ең баслы мәселе. Соның ушын балалар әдебиятын раўажландырыу, тараўдағы жаңа тенденцияларға қол урыу зәрүрли хәм шешилиуи тийис болған салдамлы машқала болып табылады.

ӘДЕБИЯТЛАР

1. Мәмбетниязов Т. Қарақалпақ балалар поэзиясы хәм оның машқалалары. – Нөкис: Билим, 1992. – 164 б.

2. Мәмбетниязов Т. Шайыр жолы (С.Аббазовтың өмири хәм дәретиўшилиқ жолы туўралы). – Нөкис: Билим, 2001. – 32 б.

ТАЛАНТТЫҢ ДӨРЕТИЎШИЛИК ПРИНЦИПЛЕРИ

Тлеуниязова Г.Б.

*Өзбекстан Республикасы Илимлер академиясы Қарақалпақстан бөлими
Қарақалпақ гуманитар илимлер илим-изертлеу институты*

Хәр бир әдебиятта белгили бир жанрды еслегенде сол жанрды күшли раўажландырған, шыңына жеткерген бир дәретиўшиси көз алдымызда жанланады. Мысалы, қарақалпақ романы дегенде Т.Қайыпбергенов, қарақалпақ поэзиясы дегенде И.Юсупов, драмалық шығармаларды еслегенде Ә.Өтепов, еркин қосықлар ҳаққында гәп кеткенде С.Ибрагимов, Б.Генжемуратов хәм т.б. Сол сыяқлы қарақалпақ әдебиятында тымсал жанрының ең гүлленген ўақыты ҳаққында гәп кеткенде көз алдымызға Д.Айтмуратов келеди. Дурысында да, Д.Айтмуратовтан кейин тымсал жанрында қәлем тербетиуге ҳешким жүрек ете алмағандай түйиледи...

Қарақалпақ әдебиятында көпшилиқ дәретиўшилер әдебияттың тек бир ғана жанрында қәлем тербетиу менен шекленбеген. Миллий әдебиятта синкретикалық өнер индивидуаль жазба әдебият қәлиплескеннен кейин бирден жоқ болып кеткен емес, ал керисинше, көркем дәретиўшилиқтиң заманагөй жағдайы менен трансформацияға ушырауы нәтийжесинде қыссахан-шайырлар, бақсы-шайырлар, оннан бери келе заманагөй илим-билимнің, тарийхый-жәмийетлик шараяттың өзгериуи менен илимпаз-жазыўшы, илимпаз-шайыр, шайыр-драматург-жазыўшылар пайда болды. Д.Айтмуратов та сол сыяқлы көркем әдебияттың лирика хәм драматургия түрлеринде өзиниң әжайып туўындыларын жазыуы менен бирге, илим менен де шуғылланып, қарақалпақ тил билимине өзиниң салмақлы үлесин қосты.

Илим де дәретиўшилиқтиң бир түри, бирақ көркем дәретиўшилиқтен бираз парыққа ийе. Д.Айтмуратовтың илим менен шуғылланыуы оның көркем шығарманың жазылыу теориясын терең меңгериуине, ол туўралы белгили дәрежеде илимий түсиникке ийе болыуына тәсир еткенлиги оның дәретиўшилигинде айқын көзге тасланады. Сонлықтан, ол хәр бир дәретпесиниң алдына алғы сөз жазып, сол шығармасының жазылыу процесин хәм себебин, мазмунын, бағдарын хәм жанрын, сондай-ақ, оған өзиниң қатнасын да

билдирип өтеди. Бул жантасыу дөретиушинин өмир жолын автобиографиялық аспектке үйрениуде, және де дөретиушилик лабораториясын изертлеуде үлкен әхмийетке ийе. Мысалы, ол 1995-жылы «Қарақалпақстан» баспасынан шыққан «Шығармалар хәм аудармалар» топламында лирикалық қосықлары хәм тымсалларының алдына «Поэзия, улыўма айтканда әдебиат бул – илим» деген атамадағы алғы сөзин жазады. Усы китаптағы Эсхилдин «Бәндиўан етилген Прометей» трагедиясынан алдын «Эсхил хәм оның «Бәндиўан етилген Прометей» трагедиясы», «Ақмақлық дүньясында» сатиралық комедиясынан алдын ««Ақмақлық дүньясында» атлы сатиралық комедияға алғы сөз» атамаларындағы аты аталған шығармаларға өзиниң илимий таллаўлары хәм қараслары орын алған мақалалары берилген.

Д.Айтмуратов көркем шығарма жазыўда өз принциплерине ийе инсанлардың бири болыўы менен бирге, басқаларды да көркем әдебиаттың, соның ишинде поэзияның талапларына бойсыныўға шақырады. Оның пикиринше, бириншиден, әдебиат ямаса поэзия – бул илим. «Илим ашылған жаңалықты қайтадан ашпайды... Илимпазға биреўдин ашқан жаңалығын қайтадан ашыўға рухсат жоқ. Мине, жазыўшының, шайырдың хәм ўазыйпасы усындай болыўы керек. Бул жерде жазыўшы менен шайырдың ўазыйпасы – шырайлылық, келбетлилик, гөззаллық, сулыўлық ашыў. Гөззаллықтың, сулыўлықтың көзин ашыў... шайырдың хәр бир қосығының, хәр бир қосық қатарының журт айтпаған жаңалық, жай адам айта алмайтуғын дәрежеде шырайлы, келбетли, гөззал, сулыў, әжайып болыўы үзил-кесил керек болады» [1: 7]. Бул пикирлери арқалы ол бир пикир яки идея нешше әсирлерден бери айтылып киятырған болса да, хәр бир дөретиушинин ой елегинен өтип, оның ақыл-ойы, кыялы, сезимлери менен қарысып, жаңа бир туўындыға айланатуғынлығын хәм сонда ғана жана шығарма пайда болатуғынлығын уқтырады. Оның өзи де ўатан, туўылған жер, мухаббат, әдалатлылық, дурыслық, ҳақыйқатлық ҳаққында пикирлерин Д.Айтмуратовқа тән болған пикирлеў хәм сөз таңлаў өзгешелиги менен жеткерип берип, миллий әдебиатта өзиниң ҳаўазын жаңлатты. Д.Айтмуратовтың тымсаллары, қосықлары, драмалық шығармалары оның өз пикирлеў имканияты хәм сүүретлеў шеберлиги дәрежесинде әхмийетке ийе болды. Ол лирикалық қосықларында хәдден тысқары сулыўлыққа куштарлықты, тымсалларында әшкаралаўды, драмалық шығармасында персонажлардың эмоциональ ҳалатын барынша көрсетиўге урынады.

Мен сүйермен өскен жерди, өткен жаслық гезлерим,

Аясында раўаж еткен балалығым базарын.

Мен сүйермен кулдыраған қулын сеслерин,

Хәм қасыма қыя түскен қызлар нәзерин [1: 20].

Шайырдың лирикалық қахарманы бәрхама көтеринки сезимлер курсаўында яки толып-тасқан эмоциональ ҳалатта болып сәўлеленеди.

Д.Айтмуратовтың поэзиясына тән болған және бир өзгешелик, ол тымсал жанрының шебери болғанлықтан, қосықларында да ақыл-нәсиятлық яки әшкаралаўшылық сыпатлар көзге тасланады. «Адам яман болар ақылы кемликтен», «Мине, хәмел алды жағымпаз» қосықлары усылар қатарына киреди. Оның көпшилик қосықлары текст астарына ийе. Бул да шайырдың тымсалларында қолланылған тәсилдин қосықларында дөретиушилик усылға айланыўынан дерек береді. Ал, «Ўа-а-ах, сол көринген гөззал яр!» «Перийзат», «Дилбар барар», «Әрман», «Мен сүйермен» хәм т.б. қосықларында болса өзи шығармаларын аударма ислеген Ҳапыз хәм Наўайының ғәззеллериниң хәм мазмунлық хәм формалық тәсири айқын байқалады.

Д.Айтмуратов поэзиясында Шығыс формалары кең қолланылған. Сондай-ақ, өзи санаўлы лирикалық шығарма дәреткен болса, олардың хәр бири сыртқы формасы бойынша бир-бирин қайталамайды. Оның поэзиясында 9, 11, 13-14 буўынлы 4 қатарлы бантлер менен бирге, 5, 6 қатарлы, 14-15 буўынлы курамалы бәнтлер жийи ушырасады. Булар шайырдың өз шығармаларының мазмуны хәм формасы жағынан өзи айтқандай, өткенлерди қайталамай, жаңалыққа умтылыўынан дерек береді.

Екиншиден, Д.Айтмуратов «Мен...шығарманы онша көп жаза беріудің кереги жоқ», – деп айтар едим... Жазбай-ақ қой, елиұ шығарма... журттан шығарма қарызың барма? Адамзатқа пикир айтып бер, сөз айтып бер елиұ әжайып!», – дер едим» деп, аз сөз бенен көп мәни жеткерип беріудің тәрепдары екенлигин билдиреди. Оның бул пикири бүгинги күндеги саны бар, сапасы жоқ шығармаларға да, бир шуұмақта пикирди көркемлеп жеткерип беріудің орнына 20-30 шуұмақты сулыұ сөзлер менен дize беретугын «көп сөзли» поэзиямызға да тийисли. Бул пикирге оның өзи де қатаң әмел еткен. Өйткени оның бары-жоғы 5-6 шығармалар топламы, аз санлы қосықлары, аудармалары, тымсаллары хәм комедиялары бар болып, олар саны жағынан аз болыуына қарамастан, көркем талқылауға арзырлық дөретпелер болып есапланады. Әсиресе, шайырдың тымсаллары аз болыуына қарамастан, карақалпақ әдебиятында усы жанрдың ең жақсы үлгилери болып табылады.

Д.Айтмуратовтың көркем әдебият шығармаларына қойған үшінши талабы – бул «жазыушының, шайырдың көкирегінде хешқандай мәп жатпауы керек» [1, 8]. Оның пикиринше, хәттеки: «жақсы болғанымыз пайдалы екен-аў, сонлықтан жақсы болайық!» – деген хәм ой болмауы керек. ... себеби, «хййле жолы менен данышпан бола алыу итималы жоқ. Жортаға данышпан бола алмайсаң [1, 8]. Бунда шайыр хәр бир дөретіуши өз исине, кәсибине хадал хәм тәбийий қатнаста болыуын принцип етип қояды. Көркем шығарманың өзи де тәбийий халда дөретилип, шынайы халында халыққа усынылғанда ғана инсанлардың жүрегинен орын алады. Бул принципти ол өз шығармаларының идеяларына да синдирген. «Ақмақлық дүньясында» комедиясында, тымсалларында, айырым қосықларында баслы тема хәм идея усы хақыйқатлық, шынайылық хәм әдалатлық мәселеси болып қалған.

Д.Айтмуратовтың қәлеминиң ысылыуында оның аударма менен шуғылланыуы жәрдем бергенлиги мәлим. Ол И.А. Крыловтың, М.Ю. Лермонтовтың, Хапыз, Наўайының шығармаларын аударған. Жоқарыда аты аталған шайырлардың айырым шығармалары И.Юсупов, Б.Генжемуратовлар тәрепинен де аударылды. Бирақ, олардың аудармалары Д.Айтмуратов пенен салыстырғанда басқаша тил өзгешелигине хәм көркемликке ийе. Көркем аудармада аударылған шығарманың усындай хәртүрлилигин төмендегише тийкарлауға болады:

- аудармашылардың тәжирийбеси хәм билим дәрежеси бир-биринен кескин ажыралып турыуы нәтийжесинде;
- аудармашылардың стили автор стилине тәсир етиуи нәтийжесинде;
- аудармашылардың аударма ислеу принциптери хәр түрлилигинде;
- автордың көркем нийетин, мақсетин хәм көркем сөзди хәртүрли талқын етиуи (интерпретациялауы) нәтийжесинде.

Көркем аударма мәселесин Д.Айтмуратовтың лирикалық шығармалары мысалында алып қарайтуғын болсақ, ол көбирек еркин аударма менен шуғылланған. Буны шайырдың өзи де тастыйықлайды: «Мен карақалпақ тилине басқа халықлардың классик шайырларының шығармаларын көплеп аударма еткенмен. ... көп жағдайларда, олардың шығармаларын жүдә еркин, творчестволық турде аударған мәўритлерим әдеуир көп болған екен. Көп жағдайларда (атын ямаса шығармасын бәане тутып) олардың шығармаларын аударғанда гөззал қызларға, перийзатларға деген өзимниң жақсы сөзлеримди, өзимниң жақсы пикирлеримди айтып, өзимниң сезим-туйғыларымды берип жибере берген екенмен [1: 13]. Бундай еркин аударма биз талқыға тартып атырған топламдағы Хапыздың 3, Ә.Наўайының 17 ғәззелинде, М.Ю. Лермонтовтың «Ойлар» қосығында, И.А. Крыловтың «Ғарға хәм түлки», «Қасқыр хәм Қозы» тымсалаларында көзге тасланады. Әлбетте, биз бул мақаламызда ол қосықларды түп нұсқасы менен салыстырып кең түрде талқыламадық. Бул мәселе Д.Айтмуратовтың дөретіушилигин изертлеушилер яки көркем аударма хәм салыстырмалы әдебияттаныу мәселелери менен шуғылланыушылардың изертлеулеринде шешимин табыуы тийис мәселелердиң қатарынан орын алады.

Д.Айтмуратовтың дөретиўшилигинде көркем аўдармаларды үйренер екенбиз, өз гезегинде қарақалпақ әдебиятында бүгинги күнде бул мәселеде бир қатар машқалалар бой көрсеткенин бийкарлай алмаймыз. Бириншиден, бүгинги күнде жәхән әдебияты ўәкиллериниң, улыўма жәхән әдебиятының, соның ишинде түркий халықлардың әдебияты ўлгилерин аўдарма ислеў мәселеси оғада ақсап атыр. Соңғы дәўирде «Қарақалпақ әдебияты» газетасында бирең-сараң аўдармалар жарық көрмекте. Қарақалпақ оқыўшы аудиториясы дүньяға белгили шығармалардың көпшилигиниң өзбек тилиндеги аўдармасы арқалы ғана олар менен таныс болмақта. Бир нешше тиллерди билетуғын қәнигелер бар, бирақ, олар көркем әдебият шығармаларынан аўдарма жасаў менен шуғылланбайды. Буның тийкарғы себеплери сыпатында – бириншиден, көркем әдебиятқа қызығыўшылықтың хәм пидайылықтың жоқлығы болса, екнншиден, китап шығарыўшыларға материаллық қоллап-қуўатлаўдың жоқлығында, деп көрсетип өтиўге болады.

Екиншиден, қарақалпақ әдебиятындағы көркем аўдармалар тарийхына нәзер салсақ, көбинесе, шайыр хәм жазыўшылар өзлери тәсирленген, руўхыятына, дүньяқарасына жакын шығармаларды басқа тиллерден қарақалпақ тилине аўдармалаған. Соңғы дәўирде социаллық тармақлардың, интернет имканиятларының раўажланыўына қарамастан, аўдарма менен шуғылланыўшы дөретиўшилер азайып кетти.

Үшиншиден, қарақалпақ әдебияттаныў илиминде көркем аўдарма бойынша теориялық изертлеўлер жолға қойылғаны жоқ. Дурыс, көркем аўдарма әдебий байланыслардың шеңберинде санаўлы диссертациялар корғалды, бирақ оларда да көркем аўдарманың теориялық мәселелери шетлеп өтилген яки тереңнен көрсетилмеген.

Бул машқалалар қарақалпақ жазыўшы-шайырлары хәм илимпазлары алдында турған әхмийетли ўазыйпалар болып табылады. Бул бойынша барлық көркем хәм илимий дөретиўшилик пенен шуғылланыўшылардан жанкүйерлик сорап қаламыз.

ӘДЕБИЯТЛАР

1. Айтмуратов Д. Шығармалар хәм аўдармалар. – Нөкис: Қарақалпақстан, 1994. – 240 б.
2. Айтмуратов Д. Қосықлар хәм тымсаллар. – Нөкис: Қарақалпақстан, 1960.
3. Саламов Ғ. Тил ва таржима. – Ташкент: Фан, 1966.

Д.АЙТМУРАТОВТЫҢ «АҚМАҚЛЫҚ ДҮНЬЯСЫНДА» КОМЕДИЯСЫНДА КОМПОЗИЦИЯ МӘСЕЛЕСИ

Матмуратова Р.З.

Әжинияз атындағы Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институты

Драматургия – хәм көркем әдебияттың, хәм көркем өнертаныў илиминиң объекти. Көркем әдебият көркем жанрлардың талапларын басшылыққа алып үйренетуғын болса, көркем өнертаныў драмалық шығарманың сахнадағы өмирин үйренеди. Тилекке қарсы, усы еки ири көлемли илимди бириктирип турыўшы жанрдың бүгинги күндеги аўхалы ашынарлы. Бүгин театрымыз репертуарынан буннан 30-40 жыл алдын жазылған драмалық шығармалар менен туўысқан хәм жәхән драматургиясының ўлгилери ғана тәкирарланып қойылып атырғанлығының гүўасымыз (К.Алламбергеновтың «Қырққыз», М.Нызановтың «Әжинияз», «Бердақ» шығармаларынан тысқары). Соңғы жылларда жазылған комедия жанры дерлик жоқтың қасында. Буннан ярым әсир алдын жазылған комедияларды болса, әдебияттаныўшы илимпазларымыз соңғы жылларда ғана, яғный бир әсирден кейин изертлеў объектине айландырып атырғаны да сыр емес. Сол комедиялардың ишинде Д.Айтмуратовтың дөретпеси өз алдына бир төбедей көринеди. Жазыўшының таңлаған идеясы хәм стили қарақалпақ әдебиятында алдын болмаған. Оның «Ақмақлық дүньясында» комедиясында Гогольдиң, Фонвизинниң самалы есип турады. Мине соның ушын да комедияның композициялық қурылысы бизиң дыққатымызды өзине тартты.

Қарақалпақ комедияларының композициясы эпийайылыққа ийе. Бул жанр талаптары ушын жақсы. Себеби, комедияда трагедиядағыдай психологиялық сахналар, драмадағыдай драматизмге толы көринислер болмайды. Керисинше, эпийайылық оған тәбиййлық береді. Жеңил күлкили моментлерге тийкар болыўшы юморлық пафос яки өткир сынға алыўшы сатиралық пафоста сүүретленген ўақыялардың еркин ҳәрекетлер менен берилиўи тамашағөйди өзине тартады.

1966-1968 жыллары К.С.Станиславский атындағы (хәзирги Бердақ атындағы) мәмлекетлик театрда Д.Айтмуратовтың «Пирқаққан» сатиралық комедиясы сахнаға қойылыўдан-ақ бир қанша таласлы пикирлерди оятты. Пьесада тубалаўшылыққа жүз бурып атырған жәмийеттиң айнасы өз көринисин тапқан. Оның сахнадан тез узақласыўы шығарма көркемлигиниң төменлигинде емес, керисинше, өткир «жәмийетлик ҳәм сиясий темаларға көркем әдебияттағы жорта асыра силтеў усылында жазылған өткир публицистикалық гротеск-памфлетлик сатиралық шығарма» екенлигинде. Усы өткирлик, тәсиршеңлик 1980-жыллардағы әмел гүрсисиндегилерди шоршытты ҳәм комедияның сахнадағы өмирин қысқартты. Солай болса да, автор комедияны халық тән алатуғынына көзи жеткенликтен, оны бир қатар өзгерислер менен 1973-жылы «Әмиўдәрәя» журналының №2-санында «Ялғаншының иси» атамасы менен, 1988-жылы усы журналдың № 6-8-санларында «Ақмақлықты жырлаў» атамасы менен қайта жәриялады.

Э.Роттердамскийдиң «Ақмақлықты мақтаў» атлы сатиралық шығармасын қарақалпақ тилине аўдарыўи драматургтиң тәжирийбесин және де асырды. Бул тәжирийбе биз сөз етип отырған комедияның көркем тилине де тәсирин тийгизди. «Ақмақлықты мақтаў» шығармасының бас қаҳарманы Ақмақлық тилинен өзін-өзи мақтаўына себеп болыўшы адамзат жәмийетиндеги шек-шегарасыз ақмақлықлар негизинде инсан санасы ушын қәўипли болған ҳәрекетлер, қубылыслар сынға алынады. Бундағы Ақмақлықтың тилинен берилген гәплер соншелли көркем шынлықтай көринеди, хәттеки, оқыўшы Ақмақлықтың шынында да жәмийетке кери тәсириниң күшли екенлигин аңлайды. «Ақмақлық дүньясында» комедиясында да сырттан қарағанда хеш нәрсе қәўип салмайтуғындай, ал негизинде ишлей ширип атырған соншелли қорқынышлы жәмийет сүүретленеди, буны оқып аңлаған оқыўшы комедиядағы жәмийетлик дүзимниң ақмақлық батпағына ғарқ болып баратырғанын сезеди. Театр репертуарынан өширилгеннен кейин автор комедияны 1990-жылы Э.Роттердамскийдиң «Ақмақлықты мақтаў» шығармасы менен бирге баспада жәриялайды.

Д.Айтмуратовтың «Ақмақлық дүньясында» шығармасы сап сатиралық комедия деп айта аламыз. Шығарма бастан-аяқ ирония, сарказм, гротескке толы. Монолог, диалог ҳәм ремаркалардағы асыра силтеўлер, күшли астарлы теңеўлер сатиралық пафостың талаптарына толық бағындырылған. Әсиресе, ўақыя шешимин берий ушын таңланған картина тамашағөйлерди күлдирип, ғәзеплендирип, хәттеки сескендирип жибереди. Ишлей ширип тамам болған жәмийет ҳәм оның ағзалары ҳәм исенимли, ҳәм күлкили, ҳәм ашынарлы жағдайда сәўлелендириледі. Жағымпазлықты ақмақлық пенен параллел қойыў Д.Айтмуратовтың ең көп қолланатуғын усылы.

Көркем шығармада экспозицияның хызмети оның ўақыя басланыўына шекемги орынлар, шәраятлар, жағдайлар, характерлер менен таныстырыўында көринеди. «Драмалық экспозицияда төмендегилерди ажыратып билиў тийис: **шәраят экспозициясы** – турмыслық шәраят ҳәм ҳәрекетти белгилейтуғын қосымша жағдайлар ҳаққындағы хабарлар; **характерлер экспозициясы**, бунда ишки характеристика бериледи (қаҳарманлардың типик белгилери) ҳәм сыртқы эмоционаллық (пьеса қаҳарманларына қарата тамашағөйлер тәрәпинен тилеклесликти сазлаў); ҳәрекет етийуши шахслар арасындағы қарым-қатнас экспозициясын».

«Ақмақлық дүньясында» комедиясында экспозиция ҳәрекет орны, берилген шәраятты таныстырыў менен бирге қаҳарман характериниң типлик белгилерин сәўлелендирийди де өз ишине алады. Биринши картина толығы менен экспозиция. Автор дәслеп Өлмесек кемпирдиң үй шәраятын сүүретлейди. Бөлмедеги барлық киши

деталларды да атап көрсетеди. Шанаш, нокта, генерип кеткен керги сыякты затлардың дийўалға илдирилип қойылыўы бул шаңарақтың жүдә кәмбағал екенлигин айкын көрсетеди. Автор бул ески буйымлар арқалы шаңарақ ийелериниң жәмийеттен үзилип, дәўир жаңалықларынан артта қалған, санасы анағурлым төмен адамлар екенлигин тийкарлайды. Бул шәраят экспозициясы. Характерлер экспозициясында Пирқаққанның анасы Өлмесек кемпир менен болған диалогы оның типлик белгилери: жалқаўлық, хәмелпаразлық, даңқпаразлық белгилерин сәўлелендиреди. Автор таңлаған экспозицияның бул еки түри де сәтли шыққан. Ыақыя басланбастан алдын қаҳарман характери менен таныстырыўда қолланылған диалог шебер қурылған.

Өлмесек кемпир – (баласы Пирқаққанға қарап) ... Балам, енди мен болсам қартайдым. Сен енди былай бир қыялап тартқаныңды қой. Енди сен мениң айтқанымды қылып, мына совхозға ырабошый-пырабошый болып кирип ислеп, енди мениң мына аўзыма ас сал.

Пирқаққан Орақов – (*кемпирдиң сөзин жақтырмай бақырынып*) Қойсаңа, апа, сол совхозға ырабошый-пырабошый болып кирип ислейди дегениңди! Оннан да бир кеңседе начальник болып ислеген жақсы емес пе? Пәкизе адамлар сени сыйлайды. (*Азырақ қыял сүрип, арман етип*) Қойсаңа, апа, маған усы жұмыс дегениңди! Мениң жұмыс ислегим келмейди. (*Жайдың ишинде қолын қалтасына сұғып ҳаўаланып, арман-берман жүреди*)

Өлмесек кемпир – (*тамашагөйлер бетке қарап*) Мынаны қараң, маған хәр нәрсени бир сөйлеп сандырақлап турғанын! (Баласы Пирқаққанға қарап) Қой балам, бизге начальниклик қайда?! Бизиң теңимиз жаптың ултанында турып бел тебиў, атыздың ортасында турып кетпен урыў емес пе?!

Пирқаққан Орақов – (*сазенде болып дуўтар шерткен болып көрсетип*) Ямаса апа мынандай сазенде болып дуўтар шертип кетеберсем қалай болар екен? Әй, яқ, қойса апа, мениң дуўтар шертким де келмейди..

Диалог усы барыста даўам етип кете береді. Өлмесек кемпир жұмысқа кир деў менен, ал Пирқаққан болса оны қайтарып таслаў менен болады. Ең ақырында Пирқаққанның «Гей ўақытлары мениң кеўилим сондай йошып, алып-ушып, аспанға зәңги қойып өрмелегим келеди де турады» деген гәпи кемпирдиң үмитлерин пушқа шығарады. Үзиндиде Пирқаққанның қаншелли дәрежеде әўмесерлиги, аспанный қыялларға берилип жүретуғынлығы, қосжақпас хәмелпаразлығы күлкили диалог пенен берилген. Сондай-ақ, Өлмесек кемпирдиң баласына кеўли толмай тамашагөйлерге мүрәжат етиўи илажсыз қалған кемпирге оларда тилеклеслик руўхын оятады. Бул да экспозиция бөлиминде тамашагөйлерде эмоционаллық сезимлерди оятыўдағы автордың шеберлигин аңлатады.

Екинши картинадан баслап ўақыя раўажлана баслайды. Буны драматургия тили менен айтқанда «**баслама**» деп атасақ болады. «Экспозициядан ғәрезсиз түрде басламаны да қараў керек, яғный фабулалық раўажланыўды белгилеўши динамикалық мотивтиң киргизилиўин. Драмада *баслама* әдетте өзгериўши жағдайлар шынжырына алып барыўшы басланғыш ҳәдийсе емес, ал драманың пүткил барысын белгилеўши *тапсырма* болып табылады». Ҳақыйқатында да, «Ыйқыс жақ Ийгирик» мекемесиниң баслығы Палўан Дәўлетмуратов «ақ» десе «ақ», «қара» десе «қара» деўге әдетленип қалған хызметкерлердиң жағымпазлығы, ал оған Әбдиразак Избасаровтың (сонша хызметкерден тек бир адам ғана) қарсы шығыўы пүткил комедияның проблемасы менен тиккелей байланысly. Драматург тийкарынан басшы лаўазымда ислеп турған айырым мәмлекетлик хызметкерлерде ушырасыўы мүмкин болған иллетлерди Палўан Дәўлетмуратов образында сәўлелендирген. Оның Әбдиразак Избасаров пенен конфликтке түсиўи, жұмыстан босатыўы ҳәм орнына өзине ылайық адам излеўи интриганың раўажланыўына тийкар болады. Интрига «драмалық шығармада персонажлардың күтилмеген ҳәм шийеленискен жағдайларға тап болыўы, персонажлар арасындағы қатнаслардың қатаң кескинлесиўи» не түртки болады.

В.Б.Томашевский драмадағы интриганы «билмеўлик системасы» арқалы түсиндиреди. Яғный, оның пикиринше «улыўмалық жағдайда, драмалық әдебиятта биз

тосықтарды жеңіу сүўретлерин көремиз. Бунда драмада үлкен рольди, өзи менен эпикалық сюжетте ўақыт қозғалыўын алмастырыўшы билмеўлик мотивлери ойнайды. Усы билмеўликтің шешилиўи, ямаса билиўлик, мотивтің киргизилиўин иркип, оны фабулалық ўақыт барысында кешиктирип хабарланыў мүмкиншилигин береді». Буннан персонажлардың ишки ҳәм сыртқы қарама-қарсылықларының бир-бирине кешиктирилген ҳалда билдирилиўи, яки болмаса тийкарсыз қарама-қарсылықтың алдыннан пайда болып («Тирсеклер» комедиясында Халмурат ҳәм Мәтирза арасындағы конфликт), ал негизинде драма ақырында қарама-қарсылық емес екенлигинің түсинилиўи пьеса даўамында интриганың раўажланыўына тийкар болады деген жуўмақ келип шығады. «Базыда тамашағөй болған ўақыяны ҳәм персонажларға белгили болғанларды билмейди, көпшилик жағдайларда болса кериси ушырасады – тамашағөй тек ғана персонаж яки персонажлар топарына белгисиз деп көрсетилген жағдайларды биледи».

Пирқаққан Орақовтың негизинде ес-ақылы кемис, мәмлекетлик жұмыс ислеўге ылайық емеслигин тамашағөйлер көрип-билип отырады. Себеби, бул образдың типлик белгилери менен тамашағөй комедияның экспозиция бөлиминде танысады. Ал, Палўан Дәўлетмуратовтың паракор екені пьеса даўамында көрсетилмейди, яғный ҳеш бир орында оның пара алып атырған эпизоды ушыраспайды, буннан персонажлар ғана хабардар болады. Тек ғана оның айтып атырған гәплеринен ийелеп отырған орнына ылайық емеслигин аңлап отырамыз. Бул еки жағдай да комедияда персонажлар арасында тосықлар, кескинлесіулер, коллизияларды күшейтип барады.

Комедияда зәрүрли элементлердің бири сыпатында «*Сөзлер системасы*» әҳмийетли роль ойнайды. Бул системаға персонажлар тилинен баянланатуғын монолог, диалог, прологлар киреди. Мысалы:

Палўан Дәўлетмуратов – (Алдында турған затларды қолы менен бирме-бир услап көрсетип) Мине, мына зааат – қызыл. Мине, мына зааат – жасыл. Мине, мына зааат – көк. Мине, мына зааат – қоңыр. Мине, мына зааат – буўрыл. Мине, мына зааат – сары. (Бир ақ затты услап көрсетип) Мине, мына зааат – қара.

Әбдиразак Избасаров – (былай қарап қасында отырған Қойбағаров Едигеге) Хаў, бала, мына кисі, бала, мына соңғы көрсеткен ана бир ақ затты «қара» деп жибердиғо?! Буны неге бала, бул кисі «қара» дейди екен?! Мынаған қара, бул зат, бала, ақғой?!.

Палўан Дәўлетмуратовтың «ақ» затты «қара» деп айтыўы әпиўайы алжасық емес, ал оның арнайы түрде дурыс нәрсени кәтеге шығарғанлығы еди. Себеби, бул «ақ» деп аталып атырған нәрседе бир неше адамлардың тәғдири жатырғанлығы Әбдиразак Избасаров тәрәпинен де айтылады. «Ақ»тың «қара»ға айланыўы Ашылмаған Сорқайнағановтың жазықсыз он бес жылға қамалыўына алып келеди. Демек, автор Палўан Дәўлетмуратовтың типлик белгилерин ашыў ушын узыннан-узақ түсиндириўлер, оның қылмысларын әшкаралаўшы көринислерди берместен, бир ғана «ақ»ты «қара»ға алмастырыў эпизоды менен-ақ ашып берген. Сондай-ақ, сахнада болып атырған ис-хәрекетлерди анықластырып беріўде хәр қыйлы сахна арты даўыслары да автор идеясының берилиўинде әҳмийетли рол атқарады. «Автор ремаркаларында «сахна артында атлардың дүбири, қылышлар сести», «сахна артынан кескин тоқтаған машинаның даўысы еситиледи» сыяқлы гәплер бериледи, олардың жәрдемінде сахнада жанландырылмаған нәрсени шәртли (яғный оқыўшының қыялында ғана) жанландырыў мүмкин болады». Биз сөз етип отырған комедияда да **сахна арты даўыслары** қолланылады. Палўан Дәўлетмуратов нахақтан қаматып жиберген Ашылмаған Сорқайнағановтың хаялының даўысы, Пирқаққан Орақовтың өлимині жаны ашыған аламанның егитилип, еңкидеп жылаўы сахна артында жаңлайды. Бул да персонажлардың психологиялық қалатын кеңирек сәўлелендириўде хызмет еткен усыллардың бири.

Шешим – хәр қандай көркем шығармада көркем пикирдің жуўмағын өзінде алып жүриўши композициялық элемент. Драмалық шығарманың шешими өзгешерек болады. Онда күшли драматизм ямаса трагизм, яки болмаса комизм шәртли түрде қатнасады. Той («Теңин тапқан қыз», «Қызлар хәзили») яки қахарманның өлими («Айдос баба», «Урыны

қарақшы басты») менен тамамланыў драмада дәстүрий шешим екенлиги мәлим. «Ақмақлық дүньясында» комедиясы да Пирқаққан Орақовтың өлими менен жуўмақланады. Бирақ бундағы «өлим сахнасы» тамашагөйде қайғырыў сезимин пайда етпейди, керисинше, қәбир басындағы адамлардың, сахна артындағы аламанның хәрекетлери күлкили сезим оятады. Себеби, Пирқаққан Орақовтың атына айтылған жыллы гәплердің хеш бири ҳақыйқатлыққа уғрас келмейтуғынлығы тамашагөйге белгили. «Драмалық шешимнің дәстүрийлигине көре драмада арнаўлы орынды шешимнен алдын туратуғын хәм әдетте шешимнің бир неше жолын алдыннан белгилеп бериўши қызғынлық моменти ийелейди». Пирқаққан Орақовтың ислеген хәрекетлери ақмақлықтың шыңына жетип турған бир пайытта ол тосаттан бул дүньяны тәрк етеди. Ақырында қылатуғын хеш бир биймәни ис қалмағанлығы ушын атын қалдырыў мақсетинде топырақтан дүмпешик қурдырыўы ақылға сыймайтуғын ақмақлық еди. Оның ендиги жағында жасаўға ҳақысы жоқ. Буннан артық халықты алдаў, ақмақ етиў мүмкин емес. Дүмпешик тез унырап жоқ болады. Бул – Пирқаққан Орақовтың ақмақлықлары да тап усы дүмпешиктиң тез жоқ болыўындай-ақ өмири бар екенлигин көрсетиў ушын утымлы таңланған детал.

Д.Айтмуратовтың «Ақмақлық дүньясында» комедиясы таңланған идеясының хәр қандай дәўир ушын әҳмийетлилиги менен баҳалы. Автор комедияның композициясын дүзиўде бир қатар табысларға ерискен. Экспозиция, баслама, интриганың раўажланыўы, сөзлер системасы, шешим сыяқлы композициялық элементлердің жайластырылыўы дүнья жүзилик комедиялардың композициялық системасына бир қанша жақын келеди. Тек ғана персонажлардың шығыў (кетиў) сахналары ушын таңланған орынлардың жетерли дәрежеде көп екенлиги драма жанры талапларынан бираз узағырақ. Деген менен, автордың жанр талапларынан келип шыққан халда ўақыт, шәраят хәм көлем шәртлиликлерине тийкарланған баянлаў усылы комедияның бүгинги күн сахна талапларына да жуўап бере алатуғынлығын дәлийллейди.

ӘДЕБИЯТЛАР

1. Абдусаматов Х. Драма назарияси. – Т.: Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 2000.
2. Айтмуратов Д. Ақмақлықты жырлаў. Комедия // «Әмиўдәрья» журналы. – Нөкис, 1988. – №6.
3. Айтмуратов Д. Ақмақлық дүньясында // Роттердамский Э. Ақмақлықты мақтаў. – Нөкис: Қарақалпақстан, 1990.
4. Алланазаров Т. Театр хәм драматургия. – Нөкис: Қарақалпақстан, 1982.
5. Аникст А.А. История учений о драме. Теория драмы на Западе во второй половине XIX века. – М.: Наука, 1988.
6. Ахметов С. Қарақалпақ әдебий сыны. – Нөкис: Билим, 1994.
7. Томашевский Б.В. Теория литературы. Поэтика. – М.: Аспект пресс, 2001.
8. Турсынов Б. Драматургия хәм театрымыздың мәселелери. – Нөкис: Қарақалпақстан, 1988.
9. Турсынов Б. Қарақалпақ драматургиясы хәм театрының раўажланыўына аўдарма пьесалардың тәсири. – Нөкис: Қарақалпақстан, 1984.

ЖАЗЫҰШЫЛАРДЫҢ СТИЛИ ҲАҚҚЫНДА

Утемуратова Х.К.

*Өзбекстан Республикасы Илимлер академиясы Қарақалпақстан бөлими
Қарақалпақ гуманитар илимлер илим-изертлеў институты*

Тарийхый роман – бул хәрекетлери тарийхта болған ўақыялар сүүретленген романлар есапланады. Европа мәдениятында тийкарын салыўшы хәм биринши классикалық жазыўшы Вальтер Скотт саналады. Романтизм дәўиринде бул жанр кең раўажланды, кейинги заманларда да белгили болды. Бул тарийхый роман жанрында көзге

көринген жазыушылар Вальтер Скотт, Фенимор Купер, Алессандро Мазони, Ю.Тынянов, А.Н.Толстой, С.Сергеев-Ценский, В.Ян, В.Пикуль, Д.Балашов, Т.Қайыпбергенов, К.Мәмбетов, К.Султанов, А.Султанов, К.Каримовлар саналады. Тарийхый роман өз алдына анық тарийхый ўақыт жағдайындағы адамларды сәўлелендириўди мақсет етип қояды. Оның негизги мәселеси үлкен тарийхый ҳәдийселерди айтып бериў емес, ал көркемлик қураллар жәрдеминде бул ўақыяларда қатнасқан адамлардың образларын жасаў есапланады. Классикалық тарийхый роман 19-әсирдиң басында пайда болды. В.С.Пикуль «Сөз хәм ис» атлы тарийхый хроникасын 1974-жылы жазды. Оның «Темир канцлердиң саўашы» атлы тарийхый шығармасы 1977-жылы шықты. «Фаворит» атлы тарийхый хроникасы 1982-жылы жарық көрди. Буларды жазыў ушын жазыўшы хўжжетлерди көплеп жыйнады, еске түсириўлерден, тарийхый искерлердиң айтқан сөзлеринен ямаса ўақыялардың эпиўайы қатнасыўшыларының сөзлеринен де пайдаланды. Өз идеяларын бериў ушын керекли деп саналған тәртипте барлық мағлыўматларды жайғастырды. Барлық тарийхый шынлық сўўретленген бул романларда автордың көркем қыялы дерлик ислетилмейди. Тарийхый романның және бир түринде қаҳарманларға белгили дәўирдиң костюмлары кийдириледі, көркем қыялдан жасалған қаҳарманлар менен биргеликте тарийхый тулғалар да ҳәрекет етеди. Бунда бас қаҳарманлар сыпатында жазыўшының көркем қыялынан дөретилген персонажлар ҳәрекетте болады. Бундай романларға А.Дюманың «Үш мушкетер» атлы шығармасын киргизиў мүмкин. Француз әдебиятшылары Д.Артанянның ҳақыйқый турмыста болған прототипин тапқанлығы мәлим. Бул адам өз мемуарлары менен Франция тарийхында қалған. Ал ҳақыйқый тарийхый тийкарға ийе болған, сюжети қызықлы, дәўирдиң терең, философиялық сәўлелендирилген бар романлардың үшінши түри де ушырасады. Бул романлардың авторларына тийкарғы хўжжетлерге сәйкеслик ғана емес, өтмиштиң ҳәзирги заман менен байланысы қызықтырады, өткенди ойланыў арқалы заманағөй өмирдеги жәмийетлик хәм жеке тәреплерин билиў ойландырады. Бундай романлар сыпатында А.С.Пушкинниң «Капитан қызы», Л.Н.Толстойдың «Урыс хәм парахатшылық» роман-эпопеяларын, А.Н.Толстойдың «Петр биринши» романларын көрсетиў мүмкин. Тарийхты көркем образлар тийкарында көрсетиў баслы орында турады. Италиялық жазыўшы Р.Джованьоли «Спартак» романында Рим тарийхшылары илимий мийнетлеринен пайдаланады. Бирақ, Спартак басшылығындағы көтериликке байланыслы өз пикирлерин баян етеди. Римге қарсы жүрис Спартактың баслы мақсети емес еди. Қасындағылардың қыстаўы менен ғана ол бул жүриске қайыл болады. Роман композициясында ўақыялар өзгеше раўажландырылады. Рим тарийхшылары мийнетлерин сын пайдаланады. Француз жазыўшысы Альфред де Виньи «Сен Мар» атлы романында Ришелье дәўириндеги ҳәрекетти сәўлелендиреди. Ш.Лоранның «Наполеонның баласы» хәм «Наполеонның тыңшысы» романларында көркем қыял белсенди ислетиледи. Кейинги жыллары жәмийетлик пәнлердиң, әдебияттың, улыўма көркем өнердиң раўажланыўы менен жазыўшылардың тарийхый фактқа қатнасы да өзгерди. Көркем сөз усталары өзлерин тек тарийхый факт шегарасында ҳәрекет етиўди, шеклеўлерди мойынламай, искерлер образларын жаңаша жасаўға умтылып атыр, олардың образлары синтезлеў, жуўмақластырыў арқалы жаратылғаны көринеди. Шығармалардың сюжетинде де өзгерислер жүз берди. Жазыўшылардың романларының композициялық дүзилисинде, стилинде де изленислер, жаңалықлар көзге тасланады. К.Мәмбетов «Зобалаң» хәм «Топалаң» романларында сюжетти отыз үш күнге жайластырады. «Түркстан» романында да отыз үш күнги ҳәдийселер бериледи. Булар жазыўшының дөретиўшилиқ изленислери сыпатында белгили болады. Эпиграфлардан утымлы пайдаланыў арқалы да прозаиклер нәтийжелерге еристи. Диалоглар, монологлар, ишки хәм сыртқы монологлар, полилоглар, портретлер, пейзажлар сәтли қолланылды. Образларда психологизм күшейди. Д.Айтмуратов шайыр, илимпаз хәм драматург сыпатында қарақалпақ әдебиятында кеңнен белгили. Оның қосықлары елиўинши жыллардың ақырларында баспа сөз бетлеринде жәрияланып баслады. Оның «Қосық хәм тымсаллар» атлы дәслепки китабы 1960-жылы

баспадан шығарылды. «Ағар дәрья» топламы 1965-жылы жарыққа шықты. «Мен шынлықты сүйдим, олсыз хеш нәрседе қадир йок» атамасында қосықтар топламы 1990-жылы жарияланды. Тымсаллары мектеп сабақлықтарына да енгизілді. «Асқабақ хәм секерпара» тымсалы көркем дөретилді. «Ақмақлықты жырлау» атамасында «Әмиўдәрья» журналында драмалық шығармасы жарыққа шықты. Филология илимлериниң докторы С.Бахадырова шайыр хәм драматург Д.Айтмуратовтың «Ақмақлық дүньясында» драмасы хаққында кең түрде илимий пикирлерин билдирип өтеди. Драматург Д.Айтмуратовтың «Ахмақлық дүньясында» сатиралық комедиялық драмасына кең түрде талқылаулар жасайды. «Пьеса сатиралық, ирониялық, гротесклик жобада жазылғанлықтан, ондағы геройлардың (қахарманлардың – У.Х.) хәрекетлеринен бирден түсиниў қыйын. Бирақ, автор хәр бир геройды жанландыра алған, геройлардың диалогларына үлкен итибар менен қарайды, хәр бир сөз геройдың хәр бир хәрекетине үлкен мәнис пенен береді. Улыўма автор жәмийетимиздеги унамсыз кубылысларды автор шеберлик пенен дөреткен деп «Ахмақлықтың шығысы» хәм екінши бөлими «Ахмақлықтың батысы» деп пьесасы дилогия деп атаўға болады», деп композициялық қурылысына байланыслы да пикирлер көрсетеди [5, 106-107]. «Пирқаққан» комедиясы театр репертуарларынан орын алды. Жеке-индивидуаль авторлар аўызеки әдебият, фольклорлық үлгилерден дәстүрий (традициялық) жағын пайдаланып, өзине форма, мазмун қурыўы мүмкин. Бунда фольклорлық дөретпелердиң руўхы көринген менен жеке автордың стили басым келип турады. Бул жерде фольклор тәсири жоқарыдағыдай формалық жақтан емес, ал мәнилик жағынан байқалып турады. Қарақалпақ әдебиятында проза хәм поэзия жанрлары сыяқлы драматургия жанрлары хәм түрлери өз алдына үлкен бир тараўды қурайды. Әдебияттаныў илиминде драматургия тараўы бойынша изертлеўлердиң тарийхын арнаўлы үйрениў әхмийетли мәселелердиң бири есапланады. Гейде илимий мақалаларда өткен дәўир ушын тән болған шығармаларды асыра мақтаўшылықтар, мазмунын қайтадан айтып беріў менен шеклениўлер, гейде орынсыз сынлар, жазыўшыға жеке қатнасын билдириўлер белгили болады. Д.Айтмуратов бундай нуқсанларға қарсы гүрести. Буны ол туўралы ядқа алыўлардан, баспа сөз бетлеринде дағазаланған мақалалардан көриўимиз мүмкин. Шайырлар көбинесе жаслық хаққында қосықтар шығарады. Жаслық қосықтары жазылыўы керек. Шайырлар мәңгиге жас болып қалады. Жаслық шақ хәм шайырлар егиз саналады. Шайырлар қосықтарында жаслық пайытлардың гөззаллығын, тәкирарланбаслығын, бийбаҳалығын жырлайды, әрманлар менен жаслық мәўритлер қайталанбайды, мухаббат сезимлериниң өзгешелигин көрсетеди. Адам баласы жас гезлеринде арзыў-қыяллар жетегинде болады. Әмир арзыў-әрманлар, қыяллар менен қызықлы. Сөз усталары ата-ананың қадир-қымбатын, шаңарақтың баҳасын, ышқы-мухаббат сезимлерин улығлайды. Қарақалпақ халқының әсирлер даўамында қәстерлеп сақланған дәстүрлери, бала тәрбиялаў бойынша тәжирийбелерин жырлайды. Шайыр ямаса прозаик, драматург яки илимпаз қайсы китабын қалай жазды, қәйтип изленди, бул оқыўшылар ушын қызықлы саналады, көркем қыялдан қәйтип пайдалана алды, қайсысында персонажлар ядтан шығарылған. Бул сораўлар туўралы ойланады, жуўаптар излейди.

Қарақалпақ драматургиясында сатиралық комедия дәрежесине көтеріле алған шығармалардың қатарына Д.Айтмуратовтың «Ақмақлық дүньясында», М.Нызановтың «Еки дүньяның әўереси» шығармалары киреди. Бул еки комедияда да унамлы қахарманлар емес ал, унамсыз қахарманлар ўақыялардың саласында, желисинде тийкарғы бағдарда турады. Хәр еки шығармада да жәмийетлик турмыста ушырасыўы мүмкин болған аўыр кемшиликлер күшли гротесклик, сатиралық күлките, сынға алынады. Д.Айтмуратовтың комедиясында Пирқаққан Орақов бас қахарман сыпатында хәрекет етеди. Деген менен, комедияның текстин үйренип қарағанымызда онда сатиралық пафостан көре турмыслық характерге ийе картиналардың көппе қолланылғанлығын көремиз. Ақбозлақ айым образы өзгеше жаратылған. Образларды турмыс шынлығы тийкарында дөретиўге хәрекет етеди. Композиция, жанрлық өзгешелик, конфликт,

стиллик изленислери белгили болады. Д.Айтмуратов стилинде оның жаңашыллығы, фольклорлық мийрасларды үйрениуи сезиледи, жазыушылардың, шайырлардың хәм драматурглердің тәжирийбелеринен өзлестириуи анык көринеди. Өзине дейинги жазыушы-шайыр, драматурглердің тәжирийбелерин дөретиушилик пенен өзлестирип, жаңаша усылларды пайдаланады. Илимпаз сыпатында Илимлер академиясы Қарақалпақстан бөлиминде Н.Дәуқараев атындағы тил, тарийх хәм әдебият институтында ислеген жыллары жемисли болды. «Тюркские этнонимы» атлы көлемли изертлеу жумысын 1986-жылы китап етип баспадан шығарды.

Д.Айтмуратов аудармашы сыпатында да мәлим болды. Э.Роттердамскийдин «Ақмақлықты мақтау» драмалық дөретпесинен, А.Наўайы, Ҳафыз ғәззеллеринен, Ш.Руставели, М.Ю.Лермонтов, С.Есенин дөретпелерин қарақалпақ тилине аудармалар жасады.

Демек, оның шайыр,илимпаз, драматург хәм аудармашы сыпатындағы стильлик изленислери ҳаққында пикир көрсетемиз.

ӘДЕБИЯТЛАР

1. Айтмуратов Д. Мен шынлықты сүйдим, олсыз хеш нәрседе қәдир йоқ. – Нөкис: Қарақалпақстан, 1990.
2. Архангельская Т.Н. В творческой лаборатории Льва Толстого. Источники, прообраз и образ. – Орел, 2004.
3. Ахметов С. Қарақалпақ поэзиясы. – Нөкис: Қарақалпақстан, 1988.
4. Ахметов С. Теориялық хәм әдебий-критикалық пикирлердің тереңлиги ушын // «Әмиўдәрья» журналы, 1991. – №7. – Б. 106-111.
5. Баҳадырова С. Д.Айтмуратовтың «Ақмақлық дүньясында» драмасы ҳаққында // «Әмиўдәрья» журналы, 1988. – №6. – Б. 106-107.
6. Бекбергенова З. Қарақалпақ романларында көркем сөз поэтикасы. (монография). – Нөкис: Илим, 2016.
7. Мәмбетов К. Әдебият теориясы. – Нөкис: Билим, 1995. – 205 б.
8. Нуржанов П. Қарақалпақ романы поэтикасы, сюжет хәм композиция // филол...илим...докт...дисс...авторефераты. – Нөкис, 2020.

ДАЎЛЕН АЙТМУРАТОВ «ЧЕРНЫЕ КЛОБУКИ» ХӘМ «ПЕЧЕНЕГ» ЭТНОНИМЛЕРИ ХАҚҚЫНДА

Давлетияров М.М.

*Өзбекстан Республикасы Илимлер академиясы Қарақалпақстан бөлими
Қарақалпақ гуманитар илимлер илим-изертлеу институты*

Қарақалпақ шайыры хәм драматург, филолог-алым Даўлен Айтмуратов көркем дөретиушилик жумыслары менен қатар илимий-изертлеу жумысларын алып барғанлығы белгили. Оның «Тюркские этнонимы: каракалпак, черные клобуки, черкес, башкурт, кыргыз, уйгур, тюрк, печенег, сак, массагет, скиф» атлы монографиясы қарақалпақ халқының қәлиплесиуинде этник компонент саналатуғын тийкаргы турк этнонимлерин тарийхий-лингвистикалық материаллар тийкарында этимологиялық анализ қылуға бағышланған.

Д.Айтмуратов бул монографиясы арқалы илимге үлкен үлес қосты, яғный қарақалпақлардың этногенези, этникалық тарийхы менен байланыслы тартыслы болған мәселелерге белгили дәрежеде айқынлық киритти десек болады.

Мақалада Д.Айтмуратовтың жоқарыда көрсетилген монографиясында үйренилген, VIII-XII әсирлерде аты белгили болған, урыс жылнамаларында көплек келтирилген, қарақалпақ этногенезиниң тийкаргы этник компонентлери есапланатуғын печенег хәм черные клобуки этнонимлери кейинги пайда болған илимий жумыслардағы мағлыұматлар менен салыстырмалы түрде үйрениледи.

Бул еки этнонимде елегіе шекіе көпшілік алымлардың дыққат итибарында болып, олардың арасындағы тартыслы мәселе болып келмекте. Басқа алымлардан парықлы рәуиште Д.Айтмуратов бул этнонимлердің этимологиясына айрықша тоқтап өтеді, яғный сол уақытқа шекіе изертлеу алып барған көпшілік алымлардың пикирлерин талықлайды хәм өзінің болжауларын келтиреді.

Д.Айтмуратов «черные клобуки» этнонимы мәселесінде В.И.Даль, М.Фасмер, А.Преображенский, И.И.Огиенко, Ф.Поликарпов, И.И.Срезневский, Н.К.Дмитрев, В.В.Радлов, Н.Ушаков, П.М.Мелиоранский, Р.Брандт сыяқлы бир қатар алымлардың пикирлерин анализ қыла отырып ондағы «клобук» сөзин түркий тилдегі «калпак» сөзинен емес, ал түрк синоними «кулпак» сөзинен келип шыққан болып тулым шаш, өрім шаш, бурым шаш деген мәнилерди билдиретуғынлығын айтады [1, 46]. Сондай-ақ, бул мәселеде украин тил словарынан басқада вариантларды келтирип өтеді, онда «клобук», «клобучина», «клобучи», «клобукаръ» сөзлери «кийиз, байпак» деген мәниге ийе екенлигин келтиреді. Көринип турғанындай келтирилген вариантлардың барлығы жүннен исленетуғын затларға байланысын көрсетеді.

Соның менен бирге Н.М.Тупиковтың «Словарь древнерусских личных имен» жумысын үйрене отырып, онда Хохол, Клобук, Колпа, Кульбука х.т.б. хәр дәуірде ушырасатуғынлығын көрсете отырып, бул фамилияларды қойыудың тийкарғы себеби калпак емес, ал түрк кулпағы, яғный олардың шашы менен (прическа) байланысы бар екенлигин айтады [1, 50]. Соны атап өтиу керек, бундай фамилиялар шығыс Европада, яғный «черные клобуки»лер жасаған аймақта ушырасады деп келтиреді. Солай етип, Д.Айтмуратов орта әсир рус жылнамаларындағы «черные клобуки» этноними дегенде қара бас киймлі халықты емес, қара шашлы, қара тулым шашлы халықты түсиниу керек деген жуумаққа келеді.

Академик С.Камалов өзінің «Қарақалпақлардың халық болып қәлиплесиуи хәм оның мәмлекетлигиниң тарийхынан» [3, 10] атлы китабында алдыңғы жазылған дереклерди анализлей отырып, қарақалпақлардың Аралдың кубла, кубла-шығыс аймағында халықболып қәлиплескенлигин, печенег хәм қара бөриклердің әуләды деген пикирлердің тәрептары екенлигин айтады. Усы жерде ол рус жылнамаларындағы «черные клобуки» атамасын қарақалпақлар менен байланыстырған халда үйренеді.

Д.Айтмуратовтың қарақалпақ атамасын қалпак сөзи менен емес кулпак, яғный тулым шаш пенен байланыслы деген пикирлерин Х.Есбергенов хәм Ж.Хошаниязов «Этнографические мотивы в каракалпакском фольклоре» атамасындағы мийнетінде бийкарлауға урынады. Яғный онда Х.Есбергенов тулым шаш әйемги дәуірде күн култи менен байланыслы болғанлығын, кейин ала монғол, қытай тунгус, манчжур сыяқлы көплеген халықлардың тарийхында үлкен роль ойнағанлығын айтады. Солай етип тулым шаш пенен байланыслы исенимлер тек қарақалпақларға тән деп айтыу надурис жуумақ дейди [2, 7-8].

Азербайжанлы профессор Н.Мамедов өзінің «Каракалпакская литературы» атлы мийнетин үйрене отырып, ондағы «черные клобуки» этнонимин автор қара бөрикли, қарақалпақ атамалары менен байланыслы халда үйренгенлигин көриуге болады. Сондай-ақ, ол қарақалпақлардағы қыпшақ, қазыаяқлы, татар урыу-этнонимлерин қарапапахларда хәм гагаузларда да ушырасатуғын айтып олар арасындағы байланысты табыуға хәрекет еткен [4, 25].

Солай етип, Д.Айтмуратов рус жылнамаларындағы «черные клобуки» этнонимин тулым шаш пенен байланыстырып үйренген болса, басқа көплеген авторлар қарақалпақлар этнонимин қалпак, яғный бас кийим менен байланыстырып үйренетуғынлығын көриуимизге болады.

Қарақалпақлардың этногенезіндегі және бир тийкарғы хәм әхмийетли мәселе бул печенеглер ауқамы менен байланыслы.

Печенег этнонимиде көпшілік дереклерде хәм алымлардың мийнетлерінде хәр қыйлы етип талықланады. Мысалы, рус, немис тиллерінде «печенег», «печенези»,

«биссени», араб, грек дереклеринде «бажанак», «пацинак», деп келтирилсе, турк тили вариантыда «бэжэнак», «пачанак» деп жүритиледи. Д.Айтмуратов өзиниң «Тюркские этнонимы» атлы мийнетинде тарийхшы, лингвист алымлардын мийнетлерине сүйене отырып печенег сөзин хәр қыйлы етип тәрийплейди. Дереклерде хәм алымлардын мийнетлеринде печенеглерге «тоғай адамлары», «бажа», «суў саклары» деген түсиниклер бериледи. Д.Айтмуратов усы жерде де печенег этнонимин үйрениў барысында руслардағы «бич», «бичевка» сөзлерине итибар қаратып, славян тилинде «бич» сөзи ҳаял адамлардың шашындағы тулым шаш аңлататуғынлығын келтиреди. Сондай-ақ, печенегти үйрене отырып «бич» сөзиниң екинши бир мәнисин, яғный камшы деген мәнистиде билдиретуғынлығын айтады. Бундай ўақытта «бич» сөзи турк тилиндеги «дүрре» деген мәни береді дейди. Соның менен бирге «бичей» этноними башкирларда хәм қырғызларда да ушырасатуғынлығын айтып. Улыўма алғанда Д.Айтмуратов печенег этноними басқаша формада көпилик халықларда ушырасатуғынлығына қарап хәр қыйлы мәни беретуғынлығын келтиреди.

Жуўмақлап айтқанда, көпилик тарийхшы-этнографлар халықтың келип шығыўын оның атасына қарап болжаў қәте екенлигин айтады. Деген менен Д.Айтмуратов турк этнонимлериниң этимологиясын анықлаў барысындағы мийнетлери арқалы илимге үлкен үлес қосқанлығын умытпаўымыз керек.

ӘДЕБИЯТЛАР

1. Айтмуратов Д. Тюркские этнонимы: каракалпак, черные клобуки, черкес, башкурт, кыргыз, уйгур, тюрк, печенег, сак, массагет, скиф. – Нукус: Каракалпакстан, 1986.
2. Есбергенов Х., Хошаниязов Ж. Этнографические мотивы в каракалпакском фольклоре. – Ташкент: ФАН, 1988.
3. Камалов С. Қарақалпақлардың халық болып қәлиплесиўи хәм оның мәмлекетлигиниң тарийхынан. – Нөкис, 2001.
4. Мамедов Н. Каракалпакская литература. – Баку: Мутарджим, 2007.

ДӘҰЛЕН АЙТМУРАТОВ ТЫМСАЛЛАРЫНДА ОБРАЗЛАРДЫҢ СТИЛЬЛИК ҚОЛЛАНЫЛЫҰЫ

Жәримбетова Т.Қ.

*Өзбекстан Республикасы Илимлер академиясы Қарақалпақстан бөлими
Қарақалпақ гуманитар илимлер илим-изертлеў институты*

Қарақалпақ әдебиятының 60-80-жыллар поэзиясында айта кетеуғын унамлы кубылыс – сатираның раўажланыўы болды. 60-жыллардағы поэзия С.Нурымбетовтың «Бала хәм кутан», «Суў хәм най», «Балон хәм кирпичи» Т.Жумамуратовтың «Мәсмәмбеттиң түси», «Тон менен төбелес» сыяқлы тымсаллары хәм Б.Исмаиловтың өткир сатира-юморлық қосықлары менен толысты. Олардың сатираларында мәжилиспазлар, ишиўшиликке берилип кеткен мәскүнем басшылар, нәкас адамлар өткир сынға алынады [1.343]. Усылар қатарында сатира-юмор әлемине бирдейлик мазмун хәм темалықтан қашып, өзгеше стил менен Дәўлен Айтмуратов өз тымсаллары менен кирип келди. Оның сатиралық қосықларында жәмийетимизде болып атырған базы бир былғасықлар, адамлар арасындағы жалған қарым-қатнастар, алдаўшылық, жағымпазлық, мақтаншақлық киби жағдайлар хайўанатлар, палыз егинлери арқалы астарлы мәниде өз сәўлелениўин табады. Негизинде сатиралық қосық бир қарағанда жеңил көринеди, яғный, онда қосық қатарлар аз, шийеленискен сюжет, ўақыяның дизбеклесиўи, узыннан шубай атамалар хәм қахарманлар берилмейди. Бирақ, түбирине тереңирек үңилсек, тымсалды оқыўшы қәўимине дәл жеткерип беріў жоқары шеберликти талап етеди. Өйткени, адамлар арасындағы жаман иллетлер, ўәдепазлық, өтирик сөйлеў, аса мақтаныў сыяқлы жағдайларды қысқа қатарларда беріў, турмысымыздағы адамлардың өз-ара қатнасын хайўанатларға дәл түсириў, яғный, түлки жағымпазлық, қоян қорқақлық, ешек пәмсизлик

х.т.б. сыяклы образларды келистириү шайырдың көп излениүшенлигинен, өткир зейинлигинен пайда болады. Д.Айтмуратовта тымсал жазыудағы усындай барлық қасиеттер жамленген. Ол өз тымсалларында ойлап тапқан күлкили ұақыялар, хайуанатлардың өз-ара үстиртин сүйіспеншилик сәубетлери, бирин-бири алдау, жағыныу образлары кешегі, бүгінгі хәм ертеңгі күннің шын қахарманлары. Өйткени, базы да адамзат адамгершилик келбетинен шығып, зулымлық, алдаушылық, жағымпазлық кисенине кирип кеткенин байқамай қалады. Турмысымыздығы усындай жағдайларды оқыушылар талғамына орынлы жеткерип бергенликтен оның тымсаллары бүгінгі күнде де өзинің мәніс-мазмұнын жоғалтқаны жоқ.

«Майқабақ»та Үргеништи дүньяның ең шети, деп өзінше ойлаған бир адам ол жаққа барып келгенин мақтанып турғанда, жорасы:

«Сен бунша «көпти көрдим деп, сала берма айбараққа
Үргенишке барып келди түйениң жамбасына байланған,
Бизиң кемпирден қалған майқабақ та», – дейди [2.3].

Ал, «Сабан» да өзін жүдә билгиш, өткир зейинли, өзинің жазған шығармаларын өзі көпиртип мақтайтуғын жазыушы адамларға пьесасын оқып берип атырып, мал мәңирейтуғын жерінде мәңиреп те жибереди. Сонда еситип отырған адамлар «пьесаң узыннан-узын, қысқартып кел, халыққа арқа-арқа сабанның не керегі бар» дегенде, автор «бул ақылыңды басқаға айт, рети келгенде керек болып қалар сабан да», деп турғанында, бағанағы адам:

«Аўа деди оған сонда: Айтарың бар ма,

Сабан, әсиресе, керек, мәңирейтуғынларға» [2.44], – деген қатарларында өзін жоқары санайтуғын, пәмсизлик гәплери менен хеш кимге қулақ аспайтуғын адамларды мысқыллайды.

«Асқабақ хәм секерпара» тымсалын хәр бир мектеп баласы сүйіп оқыйды. Асқабақ күнделикли күнде жейтуғын тағамымыз. Әсиресе, гүз мәўсिमінде ол дерлик барлық аўқатларымызда пайдаланылады. Ол анаў-мынаў суўықларға шыдамлы, аса күтімди де талап етпейтуғын палыз егини, сонлықтан да, тымсалда асқабақ жүдә сабырлы образда бериледи. Секерпара қаўынының да мазасы жүдә шийрин. Не себептен шайыр секерпараны мақтаншақлық образда сүүретлейди, расында да, көбирек писип кеткен секерпаралардың қақ жарылып кеткенин турмысымызда жийи көрип жүрмиз. Демек, шайыр оны мақтаншақлық формасына жүдә бап түсетуғын образ ретінде пайдаланады. Шайыр өз тымсалында басқа мийўе яки егинлерди қолланса болар еди, лекин, секерпара хәм асқабақ қарақалпақ халқының миллий палыз-мийўелери. Әне, шайырдың образ таңлау шеберлиги. Мысалы:

«Әй, Асеке, екеўимиз жасаймыз бир палызда,
Бирақ, кешир мени, қарағанда маңызға,
Аспан менен жер шелли парық арамызда.
– Ол қандай парық? – деди Асқабақ айтсаңыз-да?»
– Сениң геўдең үлкен-аў, бирақ-та,
Мазаң меннен кемис, деди Асқабаққа [2.47].

Әсиресе, «Сениң геўдең үлкен, мазаң меннен кемис, деди Асқабаққа» қатарларында қарақалпақ халқының жүдә ақ көкиреклиги, садалығы, яғный, биреў хәкқында ойлаған нәрсесин туўры айтып таслау киби характер де көринеди.

«Сонлықтан адам жемейди, писип түспесең табаққа.

Ал, мени, алмастырып болмайды палға, қантқа, набат-қа.

Жей алады барлық ұақта,

Писирип қалмай машақатқа» [2.47].

деген қатарларда сеслик буўыннан туўры пайдаланыуы, сондай-ақ, секерпараның мақтануы пайытында, асқабақтың хеш нәрсе деместен, сабырлылық пенен тыңлауының берилиуі шайырдың тымсал жазыуда барлық поэтикалық қатнастарды бириктире алғанынан дәрек береді.

«Келгенлерде қарайман деп маған,
Хәттеки сүринеди аңсыздан саған,
Секерпара сөзин тамамлаған ўақта.
Шық астында қақ айырылды еки жаққа» [2.47].

«Келгенлер де қарайман деп маған, хәттеки сүринеди аңсыздан саған» жүдә күлкили қатарлар, яғный, сени хәтте нәзерге де илмейди, керисинше басқылап кетеди, деп, тымсалдың кульминация жерине келеди, кейни қалай жуўмақланар екен деймиз, бир тәрептен, бул жерде асқабаққа болған аяўшылық сезим де оянады. Ақыбетинде, қақ айырылған секерпара асқабақтың өзи ҳаққында пикирлерин де еситиўге үлгермейди. Шайыр еки палызды тымсалда диалог ретинде пайдаланып, екеў ара сәўбет даўамында өз ҳалын билместен мақтаншақлық етип қоятуғын базы адамларды көрсетеди. Турмысымызда тымсалдағыдай мақтанғанды жақсы көретуғын адамлар баршылық, лекин, мақтанғаныңды еситип отырған адам өзиннен де зор болыўы мүмкин екенин аңласа екен дейсең. Өйткени шайыр:

«Қайсындай абройға ийе болсаңда арада,
Өзинди айрықша санама.
Сөйтип айналып жүрме аўараға,
Усы тымсалдағы секерпараға» [2.47], – деп бийкарға жуўмақ жасамайды.

Д.Айтмуратов дөретиўшилигинде «Майқабақ», «Ақсар хәм Қаңбақ», «Ғарға хәм Түлки», «Ийт талайы», «Сулыў маймыл», «Пышық ерли-зайыпшылықта», «Қораз қыял үстинде», «Керек Ешек», «Түлки қуйрығы», «Пышықлар хәм Тышқанлар» ҳ.т.б тымсаллары турмысымызда адамлар арасында ушырасатуғын урлық, нәписқаўшылық, хийлекерлик, сумлық, ақылсызлық, ақмақлық, менсинбеўшилиқ, мақтаншақлық киби унамсыз иллетлер астарлы мәнисте бериледи. Шайыр өз тымсалларын жәхән әдебиятында белгили тымсалшылар Эзоп, И.А.Крылов, С.Михалков, А.Қдыровлар дөретиўшилигинен тәсир алып жазғанлығы мәлим. Жуўмақлап айтқанда, Д.Айтмуратов өз тымсалларында турмыстағы жаман иллетлерди эшкаралаў менен бирге ҳәр қандай турақсызлық, жуўапкерсизлик, опасызлық жағдайға түсип қалмаў ҳаққында нәсият та берип өтеди.

ӘДЕБИЯТЛАР

1. Алламбергенов К., Оразымбетов Қ., Пахратдинов Ә., Бекбергенова М. XX әсир қарақалпақ әдебияты тарийхы. I бөлим. – Ташкент: Сано-стандарт, 2018.
2. Айтмуратов Д. Тымсаллар. – Нөкис: Қарақалпақстан, 1974.

Т.МӘМБЕТНИЯЗОВ – БАЛАЛАР ПОЭЗИЯСЫН ИЗЕРТЛЕҮШИ

Мамбетниязова М.

*Өзбекстан Республикасы Илимлер академиясы Қарақалпақстан бөлими
Қарақалпақ гуманитар илимлер илим-изертлеў институты*

Балалар әдебияты – әдебияттың ажыралмас бир тараўы. Қарақалпақ әдебиятында балалар әдебияты бойынша илимий изленислер алып барып, бир неше китаптар шығарған әдебиятшы алым, филология илимлериниң кандидаты, Өзбекстан Республикасының Илим хәм техника бойынша Беруний атындағы мәмлекетлик сыйлығының лауреаты, Қарақалпақстан Республикасына мийнети сиңген мәдениет хызметкери Т.Мәмбетниязов есапланады. Оның исми қарақалпақ әдебиятаныў илиминде көбирек әдебий сыншы сыпатында тилге алынады. Буның тийкарғы себеби Турдыбай Мәмбетниязовтың илимий изленислериниң тийкарғы бағдары поэзия болып есапланады. Сонлықтан да, ол өзиниң илимий дөретиўшилигинде поэзияның өзине тәнлигин, лирикалық шығармалардың тематикасы хәм мазмуну, лиро-эпикалық шығармалар, жеке авторлардың дөретиўшилиги, балалар әдебияты хәм оның машқалалары ҳаққында бир неше китапларын баспадан шығарды. Газета-журналларда әдебий сын мақала хәм рецензиялар жәриялады. Атап айтқанда, оның «Поэзия ҳаққында ойлар» (Нөкис, 1985), «Қарақалпақ совет лирикасы» (Қарақалпақстан баспасы, Нөкис-1989), «Қарақалпақ балалар поэзиясы хәм оның

машқалалары» (Нөкис, 1992), «Поэзия – турмыс, гүрес хәм талпыныў» (Қарақалпақстан баспасы, 1993) «Халқы қадирлеген инсан» (Билим баспасы, Нөкис-2011) атамасындағы кітаптары жарық көрген болып, бул мийнетлердің бәри қарақалпақ поэзиясы хәм оның раўажланыўы, оған үлесин қосқан шайырлардың дәретиўшилиқ мийнетлери ҳаққында жазылған баҳалы мийнетлеринен есапланады.

Т.Мәмбетниязов, поэзияны терең үйрениў менен қатар, оның бир бөлеги болған балалар поэзиясын терең үйренген әдебиятшы илимпазлардан саналады. Қарақалпақ әдебияты тарийхында илимпаз И.Қурбанбаев балалар әдебиятының пайда болыўы хәм раўажланыўы бойынша дәслепки мәртебе арнаўлы изертлеў алып барған болса, Т.Мәмбетниязов балалар әдебиятының поэзия жанрын өз алдына бөлип алып үйренди. Алымның 1992-жылы жарық көрген «Қарақалпақ балалар поэзиясы хәм оның машқалалары» атамасындағы кітабы қарақалпақ балалар поэзиясының өзине тәнлигин, балалар шайырлары хәм оның дәретиўшилигин, балалар қосықларының балалар тәрбиясындағы тутқан орны хәм әхмийети ҳаққында өз пикирлерин билдириў менен бирге теориялық түсиниклер берип өтеди. Сонлықтан да, бул мийнет, соңғы жыллары қарақалпақ балалар әдебияты бағдарында илимий изленислер алып барып атырған жас илимпазлар ушын баҳалы дереклерден болып есапланады. Биз бул мақаламыз арқалы илимпаздың аты аталған мийнети ҳаққында бир еки аўыз пикир билдирип өтиўди макул таптық. Т.Мәмбетниязовтың бул кітабында қарақалпақ балалар әдебиятында поэзияның өзи үлкен жанр екенлигин хәм бул жанрдың елимизде раўажланыўы зәрүрлиги ҳаққында айтып қоймастан, 80-90-жыллардағы қарақалпақ балалар поэзиясына илимий шолыўлар жасайды. Сол дәўирлерде балаларға арнап қәлем тербеткен балалар шайырлары сыпатында танылған Х.Сапаров, Ә.Сейтжанов, Ж.Дилмуратов, Ш.Атамуратова, С.Зияўов хәм тағы басқалардың дәретпелерин де арнаўлы түрде үйренип, илимий таллаўлар ислеп анализге тартады.

Әдебий сын әдебияттаныў илиминің бир түри болыў менен бирге улыўма сөз өнеринің де әхмийетли жанрларының бири саналады. Сыншы болыў аңсат ис емес. Оның ушын үлкен билим керек. Сынның мақсети тек кемшиликти көрип, оны айтыў менен шекленбейди. Керек жеринде оны дүзетиўге бағдарлаў хәм усыныслар беріў болып табылады. Т.Мәмбетниязов та өзинің илимий дәретиўшилигинде көбирек сын пикирлер жазса да, орынлы хәм салмақлы пикирлерди ортаға қойып билдирип барған сыншылардан бири сыпатында танылды. Биз буны автордың «Қарақалпақ балалар поэзиясын бойынша жазған мақалалары» атамасындағы мийнети арқалы және де терең аңлаймыз. Себеби, автор бул кітабында балалар поэзиясы, балалар прозасына қарағанда жақсы раўажланғанлығын, оның себеплерин дурыс көрсетип өтеди хәм керек жеринде кемшиликлерди былайынша сынға алып өтеди: «хәзирги ўақытлары да балалар әдебиятының поэзия жанры раўажланып атыр, ал прозаға келсек бул жанр еле танылмай атыр. Биз балалар прозасын бундай кризислик жағдайдан қутқарыўымыз керек. Жас жазыўшылар усы жанрға итибар берсе шеп болмас еди. Поэзияға қарағанда прозада көсип жазыўға, өз ойыңды еркин айтыўға мүмкиншилиқ көп ғой. Биз әзелден қосық жазыўға үйренген халықпыз, соның тәсири болса керек, поэзияға кетип қала беремиз, прозаның сыр-сыпатын үйрене алмай атырмыз» деп жазады. Ҳақыйқатында да, қарақалпақ балалар әдебиятында проза жанрына қарағанда поэзия жанры жақсы раўажланғанын көремиз. Балалар шайыры сыпатында танылған авторлар көп, бирақ негедур балалар жазыўшысы сыпатында танылған дәретиўшилер жүдә аз. Бәлким, автордың өзи атап көрсеткеніндей, балалар әдебиятына итибарды еле де күшейтиў зәрүрлиги бар шығар. Негизинде, балалар әдебияты хәм оның поэзия, проза хәм драматургия жанрларын раўажландырыў хәр қашан да әхмийетли есапланады. Себеби, жас әўладты тәрбиялаўда балалар әдебиятының хызмети үлкен. Көркем әдебият жасларды саўаттылыққа, әдеп-иқрамлылыққа, ўатанға болған сүйиўшиликке тәрбиялайды.

Т.Мәмбетниязов «балалар әдебиятын үлкенлер әдебиятына қарағанда қыйын әдебият» деп баға береді. Бул да бир жақлама дурыс. Балаларға арнап шығарма дәретиў

аңсаттай көрингени менен, ишинде баланың сөзи берилген, пайдаланылған шығармалардың бәрі де балалар әдебиятына кире бермейтуғынлығын аңлауымыз керек.

Тийкарынан, балалар әдебияты – көркем әдебиеттің бір түрі. Көркем әдебиет сыяқлы балалар әдебияты да көркем сөз қуралы арқалы балалар турмысын көркемлеп сүўретлеў, жәмийетлик турмыста балалардың тутқан орны, олардың ис-хәрекеті арқалы өзінен кейинги әўладқа гөззаллық сезимлер оятатуғын, оларды хәр тәрәплеме жетилискен, кәмил инсанлар етип тәрбиялаўды нәзерде тутады (И.Қурбанбаев. «Қарақалпақ балалар әдебияты», «Қарақалпақстан».1992 жыл. 10-бет). Яғный, балаларға арналған шығармалар ең алды менен балалардың жас өзгешелигин, ойлаў өзгешелигин, көркем шығармаға болған түсинигин есапқа алып жазылған болыўы керек. Т.Мәмбетниязов бул мәселеге айрықша тоқталады хәм балалар әдебиятының және бир өзине тәнлиги – оның тили екенлигин айтады. «Тил әдебиеттің тийкаргы қуралы. Соның ушын жазыўшы-шайырлар тилден дурыс пайдаланыўы керек. Әсиресе, балалар шайырлары ушын бул жүдә әҳмийетли. Балалар шығармаларының тили жеңил, шайырдың пикири анық болыўы керек. Егер олай болмаған жағдайда, жас оқыўшының түсиниўине қыйыншылық туўылады».

Хақыйқатында да, хәр бир көркем шығарманың мазмунын ашып беріўде оның тили баслы орында турады. Балалар ушын арнап жазылған шығармалар ең алды менен олардың талғамына сай болып, түсиникли етип жазылыўы керек. Соның менен бирге, балалардың да психологиялық өсип-раўажланыў басқышлары болғаны сыяқлы, олардың да жас өзгешеликлерин есапқа алынып жазылса мақсетке муўапық болады.

Сондай-ақ, автор бул мийнетинде қарақалпақ балалар әдебияты өткен ХХ әсирдің 20-30-жыллары пайда болғанлығын, оның тийкаршылары қарақалпақ әдебияты баслаўшылары болған С.Мәжитов, И.Фазылов, Х.Ахметовлар болғанлығы хаққында жазады хәм олардан кейинги шайыр-жазыўшылардың дәретиўшилигин терең үйренеди.

Жуўмақлап айтқанда, Т.Мәмбетниязовтың жоқарыда аты аталған изертлеўлериниң хәр бири қарақалпақ әдебиятының хәр тәрәплеме раўажланыўына салмақлы үлес болып қосылғанлығының гүўасы болдық. Алымның басып өткен өмир жолы хәм илимий мийнетлери хәзирги әдебиеттаныў илиминде көркем әдебиятымыздың хәр қыйлы жанрларын еле де терең үйрениўде зәрүр илимий-теориялық хәм методикалық қолланба бола алатуғыны сөзсиз.

ҚАРАҚАЛПАҚ ЖЫРАҰЛАРЫ

(Асқар жыраў Бекеев хаққында)

Палымбетов К.С.

*Өзбекстан Республикасы Илимлер академиясы Қарақалпақстан бөлими
Қарақалпақ гуманитар илимлер илим-изертлеў институты*

Түркий халықларда жыраўшылық өнериниң сағасы әйемги дәўирлерден басланады. Бул хаққында түрли илимий болжаўлар, пикирлер хәм дәреклер бар. Мысалы, илимде «Орхон-Енисей» жазба естеликлери атамасы менен белгили болған әйемги түркий жазба естеликлери текстин жаздырған Тоныкөк пенен Йоллығ Тегин, «Огузнама» жазба естилигин жазған Улық түрк деген болжаўлар бар. Олар өз дәўириниң жыраўлары болған деген де мағлыўматлар ушырасады [1]. Ал, VIII-XI әсирлердің жазба естелиги «Китаби дадам Қорқыт» жырларының қаҳарманы сыпатында қатнасауғын Қорқыт атаның тарийхта жасағанлығы, жыраў болғанлығы туўралы жазба дәреклер көппе ушырасады. Лекин, Тоныкөк, Йоллығ Тегин хәм Улық түрклердің жыраў болғанлығы хаққында қолымызда жазба дәреклер жоқ. Қорқыт атаның өз дәўиринде уллы ойшыл, данышпан, әўлийе, ел басшысы, атаклы жыраў хәм шайыр, халықтың ақылгөйи болғанлығын тастыйықлаўшы көп ғана тарийхый фактлер хәм дәреклер бар. Мысалы, тарийхшылар Абулғазы Баҳадур ханның «Шежерейи терекиме» («Түркмен шежиреси»), Рашид-ад-Динниң Жами ат-тауарих» («Шежирелер жыйнағы») мийнетлеринде, XIV-XV әсирдің уллы шайырлары Абдурахман Жәмий, Әлишер Наўайы шығармаларында Қорқыт ата

туұралы жазып қалдырылған. Қорқыт ата хақында, оның жырау болғанлығы туұралы қарақалпақтарда халық әңгімелері, аңыз-әпсаналары кең таралған. Хәттеки, Қорқыт атаның қобыз саз әспабын ойлап тапқанлығы хәм соққанлығы хақында қызықлы аңыз бар.

Демек, жыраушылық өнериниң шығысы түркий халықтарда ерте дәуірлерден басланған хәм усы түркий халықтардың бири еспаланған қарақалпақтарда да жыраушылық устаз-шәкирт жолы менен бүгинги күнимизге шекем дауам етип киятыр. Жыраулар атқаратуғын дәстанлар, термелер, толғаулар, қобыз музыка саз әспабында атқарылған. Усы қобыз саз әспабы да әййемги дәуірдиң естелиги. «Китаби дадам Қорқыт» жазба естелигинен орын алған хәр бир жырда Қорқыт ата қолына қобызын алып жыр жырлады деп айтылса, Махмуд Кашғарийдин «Девону-луғат-ит түрк» жазба естелигинде «Қобызлығ киши» деген мағлыұмат пенен ушырасамыз. Әййемнен мийрас болып киятырған қобыз саз әспабы бүгинги күнге келип түркий халықтардың ишинде тек қарақалпақтарда ғана сақланып қалған. Сонлықтан да дүнья мәдениаты, көркем өнери тарийхында қарақалпақ жырауы хәм оның қобыз саз әспабының тутатуғын орны үлкен.

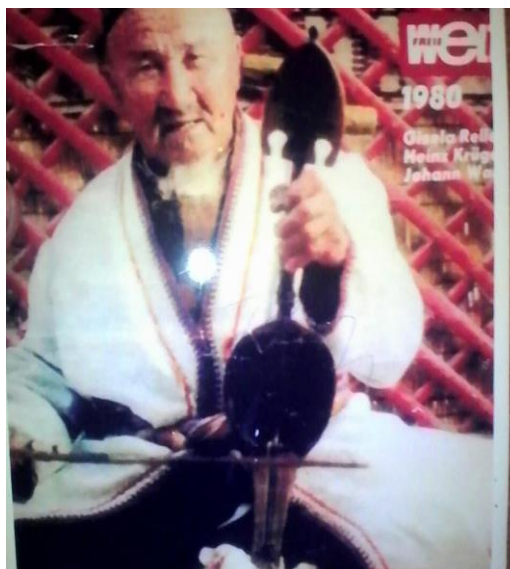
Сағасы ертеден басланған жыраулардың халық ауызеки әдебияты, тарийхы, социаллық турмысы, мәдениаты хәм этнографиясында тутқан орны хәм дәстүрий жолы хақында көрнекли қарақалпақ илимпазлары Н.Дәуқараев, Қ.Айымбетов, И.Сағитов, Н.Жапақов, Қ.Мақсетов, С.Бахадырова хәм т.б. мийнетлеринде бахалы пикирлерди ушыратамыз. Аты атап өтилген илимпазлардың мағлыұматларына сүйенетуғын болсақ, халық арасында жыраушылық өнерин ийелеўди хәм жырау болыўды нийет етип, оған ықлас қойған талантлы адамлар жүдә көп болған. Олар аты шыққан кексе жырауларға шәкирт түсип, жыраушылық өнериниң сырларын, үйрениў, сөзди саплау, дауыс толқынын кубылыў хәм дәстан текстин халыққа көркемлеп жеткерип берий улын үзликсиз үйренип барған. Хәр бир устаз жыраудың өз өнерин шәкиртине үйретип, тәрбиялап барыўи дәстүрге айналған.

Қарақалпақ халқы арасында жыраулар оғада көп болған. Бул хақында профессор С.Бахадырова былайынша сөз етеди: «Қарақалпақ жырауларынан бизге 300 ден аслам жыраулардың аты белгили..., олардың ишинде 40 қа жақын жыраудың репертуарынан 200 ден аслам дәстанлар жазып алынған», – деп жазады [2.90]. Професор Қ.Айымбетов «Халық даналығы» атлы изертлеўинде қарақалпақтарда 54 жырау, 7 бақсы, 52 қыссаханниң атлары, туўылған хәм өлген жыллары хақында мағлыұмат берген. 31 жырау намасы, 28 дуўтар намасы жөнинде қысқа аңызлар келтириледи. Оннан басқа бақсы-жыраулардың сүүретлери менен қоса, шайырлардың, бақсылардың схемада шежире-кестеси берилген [3.74-256].

Қ.Айымбетов келтирген жоқарыдағы мағлыұматта қарақалпақ жырауларының қатарында Асқар жырау Бекеевтың исми де келтириледи, оның исми жыраулардың шежире-кестесинде де бериледи.

Асқар жырау Бекеев (1900-1984) Қараөзек районында «Қарабуға» ауылында туўылған, урыўи “Қарамойын”. Әкесиниң аты Бекмухаммед болған, бирақ ауыл адамлары оның исмин қысқартып Беке деп айтып кеткен. Анасының аты Разыгүл болған. Асқар жыраудың сауаты болмаған, бирақ жүдә қолы епли, өнерли адам болған хәм ядта сақлау қәбилети күшли, қатықулақ, еситкенин умытпайтуғын болған. Еситкен дәстанларын еслеп қалып, ядында сақлап, ядлаған. Сол дәуірде елде аты белгили жыраулардың бири Изимбет ағайыны болғанлықтан, оның шаңарағына келип атқарған дәстанларын тыңлаған хәм устазынан «Қоблан», «Едиге», «Алпамыс», «Мәспатша» т.б. дәстанларды үйренеди.

Изимбет жыраудың устазы Әбдирасуўли (Кәл бала) жырау, оның устазы қарақалпақтың ең белгили атақлы, айтқыш жырауы Нурабылла жырау, ал Нурабулла жыраудың устазлары Шымбайлы Палеке, Турымбет жыраулар, Хорезмниң Шабат районынан Ерман жырау, Бухаралы қарақалпақ жырауы Қазақбай жырау болған. Нурабулла жырау усы жыраулардан бир неше дәстанларды хәм дәстан намаларын үйренген. Мағлыұматларға қарағанда Нурабулла жыраудың өзиниң 24 шәкирти болған.

Қарақалпақ халқының атақлы жыраулары Есемурат, Әбдирәсүлі, Қуламет, Қурбанбай жыраулар Нурабулла жыраудың тийкарғы шәкіртлери есапланады. Солай етип қарақалпақ халқында өз алдына Нурабулла жырау мектеби қәлиплескен. Көрнекли илимпаз Н.Дәуқараев қарақалпақ жырауларын еки мектепке бөледі. Биринши Жийен жырау (XVIII әсир) мектеби: буған Айтууар, Қабыл, Халмурат, Жийемурат, Қурбанбай жырауларды, ал екінши Соппаслы Сыпыра жырау (XIV әсир) мектеби: буған Жийен жырау, Турымбет, Байнияз, Нурабулла, Ерполат, Есемурат, Хожамберген (Өгиз жырау), Кыяс жыраулар [4.102]. Усы мағлыұматлардан-ақ, қарақалпақ халқында устаз-шәкірт мектеби ертеден қәлиплескенлигин көриўге болады.

Усындай атақлы жыраулар, яғный Нурабулла, Әбдирәсүлі, Изимбет жыраулардың шәкірти Асқар жырау Бекеев есапланады. Асқар жыраудан 1960-жылы илимий хызметкер Ә.Жамалов «Қоблан» дәстанын жазып алады. Дәстанның қолжазбасы ӨзРИАҚҚб кітапханасында сақланады [5], көлеми 134 бет, 2209 қатар қосықтан турады. Биз бул мақаламызда Асқар жыраудан жазып алынған «Қоблан» дәстаны хаққында қысқаша пикир жүритемиз.

Қарақалпақ қахарманлық дәстаны «Қоблан»ның 9 варианты бар. Солардың бири Асқар жырау Бекеев варианты болып, дәстан Қобланның Көбикли дәўге қарсы атланған жеринен басланады. Асқар жырау вариантының басланыўы 1903-жылы И.А.Беляев жазып алған Имамқулы жырау вариантындағы ўақияның басланыўы менен бирдей.

Дәстанның Жәнибек хәм Ережеп жырау вариантларынан басқа барлығында Қоблан Азыўдың аўыр шәхәриндеги Көбикли дәўге қарсы атланады. Дәстанның қахарманлық ядросын ашып беретуғын тийкарғы бөлими де усы сюжет, яғный Қобланның Көбиклиге қарсы жаўынгерлик жүриси есапланады. Дәстанның усы бөлими жыраулар репертуарында көбирек жырланған тийкарғы бөлими болыўы керек. Себеби, Асқар хәм Имамқулы жырауларда, усы бөлимнен, яғный Қобланның Көбиклиге атланған жеринен баслайды. Буның себебин профессор И.Сағитов былай түсиндиреди: «бул бөлим (Қобланның Көбиклиге атланысы – П.К.) дәстанның ең үлкен, ең әхмийетли хәм тыңлаўшыға тәсир ететуғын қызықлы бөлими болып табылады. Сонлықтан да, бир қатар жыраулар дәстанның толық вариантын бастан аяқ жырлап отырмастан, оның ең қызықлы бөлими Қобланның Көбиклиге атланысын сүүретлейтуғын бөлимін ғана жырлау менен шекленетуғын болған», – деп жазады [6.103]. Жыраушылық өнериндеги усндай өзгешелик хаққында профессор Қ.Мақсетов та: «Эпостың барлық эпизодлары тыңлаўшылар тәрәпинен бирдей қызығыўшылық пенен тыңланбайды. Усыны есапқа алып гейпара жыраулар эпостың хәммесин толық атқармастан, гейде оның ең қызык, өткир жерлерин атқарыў менен шекленеди», – деп жазған еди [7.145]. Бәлким, усы дәстүр бойынша Асқар хәм Имамқулы жыраулар дәстанды жазып алыўшыларға тек ғана Қобланның Көбиклиге атланған жеринен баслап айтып берген болыўы керек.

Дәстанда Қоблан бір неше дәулер менен жекпе-жек гүреседи хәм жеңиске ериседи. Қахарманның душпанларының үстинен жеңиске ерисиуи барлық эпосларға тән характерли жағдай. Бирақ, Қобланның Көбикли дәу менен алып барған гүресиниң сүүретлениуи басқа хеш бир эпосларда ушыраспайтуғын өзіншеликке ийе. Жыраулар Қобланнан Көбикли дәудің күшин басым етип көрсетеди. Соның менен бирге Карам хәм Асқар жырау вариантларында Қараманды илахий күшке ийе, дууахан образында танытыу бар.

Барлық вариантта Қоблан Азыулының қаласынан қайтып киятырып түс көреді. Алшағыр гәуир елин шауып, халқын бенде етип алып кеткенин биледи. Усы хабарды еситкен Қоблан Азыулы қаласынан алған барлық дүнья-малды хәм бенде болған кулларды 40 жигитине тапсырып, асығыслық пенен Қыпшақ елине атланады. Усы эпизод Асқар жырау вариантында басқа жыраулардың вариантынан өзгеше түрде турмысқа жақынластырылып бериледи. Мысалы: *«Қоблан 40 жигиттиң ишинен Тоқтар деген жигитти шақырып алып, оған өзиниң кийимлерин кийгизип, киятырған бенделерге күнине бир рет көринис берип, алдында жүре бер, дейди. Егер Тоқтар екениңди билсе, сениң менен неше күн урысып елине қайтып кетип жүрмесин дейди»* [5.36].

Асқар жырау ўақыяны усылай сүүретлемегенде де дәстанның сюжетине унамсыз тәсири тиймес еди. Лекин, тереңирек итибар берип қаралса, бенде болған тутқынлар халық батыры Қобланның жоқлығын билсе, көтерілис шығаратуғыны да ырас. Бул да Асқар жыраудың жеке пикирлеуіндегі тереңликти көрсетеди.

Жоқарыда айтып өткенимиздей, дәстанның айырым вариантлары жыраулардан толық жазып алынбағанлықтан, Арзымбет, Имамқулы, Асқар жырау вариантлары Алшағырды өлтирип, бенде болған халқын қутқарып елине келиуи хәм Ақшаханның гүнасын мойнына қойып өлтириуи менен жуўмақланады. Солай етип, дәстан ўақыясы қахарманның бенде болған ели, халқын тутқыннан азат етиуи менен тамам болады. Дәстан сюжетиниң усындай формада жуўмақланыуы көпшилиқ қахарманлық эпослар, соның ишинде қарақалпақ қахарманлық дәстанлары ушын да тән. Мысалы, «Қырық қыз» хәм т.б. дәстанлар батырдың бенде болған халқын жаудан қутқарыуы менен жуўмақланады.

Асқар жырау варианты Дәулетмурат жырау вариантына жүдә ұқсас. Буның себеби, бул жыраудың екеуи де “Қоблан” дәстанын бир устаздан үйренгенлигинде, буннан тысқары олардың атақлы Нурабулла жырау мектебинен шыққанлығында болып отыр.

Асқар жырау Бекеев халыққа белгили жырау болғанлықтан Ташкентте оның 17 напасы грампластинкаға түсирилген, ал Қарақалпақстан радиосында көплеген термем-толғаулары, намалары алтын фондқа, магнит лентасына жазып алынған. Атап айтқанда «Толғау», «Келте зибан», «Турымбет намасы», «Изимбет жолы», «Келте толғау», «Яр-яр», «Ылғал», «Ақбилек» х.т.б. намалары жазып алынып мийрас болып қалған. Қарақалпақстан телевидениеси өз ўақтында жырау жырлаған «Қоблан» дәстанынан үзинди жазып алып қалған.

Жуўмақлап айтқанда, Асқар жырау Бекеев халқымызға бай мийрас қалдырып кеткен атақлы қарақалпақ жырауы есапланады.

ӘДЕБИЯТЛАР

1. Жолдасбеков М. Асыл арналар. – Алматы: Жазушы, 1990.
2. Бағадырова С. Қарақалпақ қандай халық. – Нөкис: Наўрыз, 2017.
3. Айымбетов Қ. Халық даналығы. – Нөкис: ҚҚМБ, 1968.
4. Дәўқараев Н. Шығармаларының толық жыйнағы. – Нөкис: Қарақалпақстан, 1977.
5. ӨзРИАҚБ Илимий китапханасы. Қолжазбалар фонды. Р-92, Қ-71 инв. № 34664.
6. Сағитов И. Қарақалпақ халқының қахарманлық эпосы. – Нөкис: Қарақалпақстан, 1986.
7. Мақсетов Қ. Дәстанлар, жыраулар, бақсылар. – Нөкис: Қарақалпақстан, 1992.

QARAQALPAQ ÁDEBIYATÍN OQÍTÍW MASHQALALARI

Yusupov K.A.

Qaraqalpaq mámleketlik universitetu

Jáhánde bilimlendiriwdi rawajlandırıw ideyaları xalıq aralıq shólkemler hám rawajlangan mámleketler tárepinen qabıl etilgen 2030-jıllarğa shekemgi jańa tálim kontseptsiyasında: «Bilimlendiriw rawajlanıwdıń tiykarǵı háreketlendiriwshi kúshi hám maqsetlerge jetkiziwshi áhmiyetli iskerlik» [1] sıpatında esapqa alınǵan. Usı kóz qarastan bilimlendiriw tillerde alıp barılatuǵın úzliksiz tálim procesinde, ásirese, qaraqalpaq ádebiyatın oqıtıw texnologiyasın jetilistiriw, qaraqalpaq ádebiyatı sabaqlarında innovaciyalıq jantasıw tiykarında oqıwshılardıń alǵan ádebiy jańalıqların talqılaw kónlikpelerin jetilistiriw, teoriyalıq bilimlerin rawajlandırıw tiykarında bilim beriw sapasın jaqsılaw sıyaqlı máseleler aktual bolıp qalmaqta.

Dúnya júzilik pedagogika ilimi tez rawajlanıw hám ózgerisler jolı menen baratırǵanı globalasıw protsesinde mámleketimizdiń bilimlendiriw tarawında ádewir ózgerisler júz berdi. Bul pedagogikalıq oqıw orınlarında tálim-tárbiya protsesin zamanagóy texnologiyalar tiykarında jetilistiriw, mámleketlik bilimlendiriw standartı talaplarına muwapıq oqıw baǵdarlamaların, sabaqlıqlar hám metodikalıq qollanbalardı jaratıw, ádebiyattı oqıtıw mazmunın jańalawdıń optimal baǵdarların belgilew, milliy hám sırt el tájiriybelerden ónimli paydalanıw, ádebiy tálimniń ilimiy-teoriyalıq ámeliy, estetikalıq hám metodikalıq tiykarların jetilistiriw, oqıwshılardıń bilimin tereńlestiriwge baǵdarlangan strategiyalardı qollanıw zárúr [2].

Mámleketimizde jas áwladtıń ádebiy sóylew hám kórkem shıǵarmanı tallaw kompetenciýaların rawajlandırıw, ádebiy tálim protsesine oqıwshılardı baǵdarlangan oqıw texnologiyaların tereńnen izertlew máselesine ayırıqsha áhmiyet berilmekte. “Ózbekstan Respublikasınıń jańa rawajlandırıw boyınsha Háreketler strategiyası”nda: «Watanǵa sadıq, turmıslıq kózqaraslarǵa iye jaslardı tárbiyalaw, demokratiyalıq ideyalardı tereńlestiriw hám puqaralıq jámiyetti rawajlandırıw barısında olardıń sociallıq iskerligin asırıw tiykarında jetilistiriw» juwapkerli wazıypalardıń belgileniwi ádebiyatshı oqıtıwshılardıń oqıtıw sapaların jetilistiriw, oqıwshı abırayın kóteriw, shıǵarma qaharmanlarına orınlı baha beriwın támiyinlew, aldın kóre biliw, dóretilshilik qábiletlerin rawajlandırıw sıyaqlı ádebiy tálim principlerin qollanıw imkaniyatların keńeyitpekte [3].

Pedagogika iliminiń ózine tán ózgeshelikleri, pedagogika teoriiyası, metodikanıń oqıtıw formaları, usılları, metodları boyınsha izertlewler jáhannıń jetekshi ilimiy orayları menen joqarı oqıw orınları, sonıń ishinde University of Harvard (AQSh), University of British Columbia (Kanada), Ege Universitesi (Turkiya), Miyagi universiteti (Yaponiya), Rossiya ilimler akademiyasınıń Jáhán ádebiyatı institutı (Rossiya federatsiyası), Belfield pedagogical university (Germaniya), Centre of increasing to pedagogical qualification on base Manchesters university (Ullı Britaniya); Chunang universiteti (Qubla Koreya), Miyagi pedagogika universiteti (Yaponiya), Talim akademiyası (Rossiya), University of Warwick (London) Tashkent mámleketlik pedagogikalıq universiteti, Samarqand mámleketlik universiteti (Ózbekstan) qusaǵan belgili joqarı oqıw orınlarında hám ilimiy oraylarda alıp barılmaqta [4].

Jáhán oqıw orınlarında pedagogikalıq jumıslar sistemasın jetilistiriwge baylanıslı alıp barılǵan izertlewler tiykarında tómendegi nátiyjeler alınǵan: AQShnıń Garvard universitetinde pedagogikalıq pikirlerdiń rawajlanıwın izertlewdiń salıstırmalı-tipologiyalıq texnologiyaları hám metodikası islep shıǵılǵan; amerikalı alımlar R.Uellik hám A.Uoren tárepinen «Ádebiyat iliminiń printsipleri» kitabı baspadan shıǵarılǵan, A.Pechcheidiń pedagogikaǵa baylanıslı pikirleri «İnsannıń xarakterleri» degen izertlewin jaratıwǵa tiykar bolǵan; Qubla Koreyanıń Chunang universitetinde oqıwshılardıń teoriyalıq bilimlerin, kónlikpelerin rawajlandırıw boyınsha oqıtıw texnologiyaları; Miyagi pedagogika universitetinde oqıtıwdıń pedagogikalıq hám psixologiyalıq máselelerin jetilistiriw boyınsha dástúrlestirilgen texnologiyası; Rossiya bilimlendiriw akademiyasında oqıwshılarda sóylew mádeniyatın tárbiyalaw texnologiyası; Tashkent mámleketlik pedagogikalıq universitetinde oqıwshılardı jańasha oqıtıwdıń hám ruwxıy-ádep-ikramlılıq jaqtan rawajlandırıwdıń sisteması islep shıǵılǵan [5].

Dúnyada tálim-tárbiya teóriyası hám metodikasın izertlew boyınsha ilimiy metodikalıq pikirlerdiń ózine tán ózgesheliklerin anıqlastırıw, oqıtıw metodikasın ilimiy-teoriyalıq, estetikalıq, pedagogikalıq, ámeliy metodikalıq táreplerin jetilistiriw, tálim sistemasına innovatsiyalıq texnologiyalardı engiziw; tálim mazmunın anıqlastırıw hám ólshemlerin islep shıǵıw tiykarǵı baǵdarlarda izertlewler alıp barılmaqta [6].

Mámleketimizde ádebiy tálim mazmunın jańalangan pedagogikalıq printsipleri tiykarında jetilistiriw, ádebiyattı oqıtıw metodikasın dáwir talabına saykes jetilistiriw hám ádebiyattan óz betinshe jumıslardı shólkemlestiriw, oqıwshılardıń kórkem shıǵarmalardı tallaw kónlikpelerin rawajlandırıw hám óz betinshe pikirlewge úyretiw boyınsha S.Dalimov, A.Zunnunov, Á.Paxratdinov, Q.Ywldoshev, M.Mirqosimova, S.Matjanov, Q.Husanbaeva sıyaqlı alımlar tárepinen izertlew jumısları ámelge asırılǵan [7].

Pedagogikalıq texnologiyalar hám olardıń ózine tán ózgeshelikleri M.Ochilov, N.N.Azizxujueva, N.G'ulomova, J.G'Yuldoshev, V.L.Golish, Q.W.Tolipov, T.Madumarov qusaǵan alımlardıń ilimiy izertlewlerinde pedagogikalıq kózqarastan tallaw jasalǵan.

Dúnya júzinde pedagogika ilimi boyınsha maǵlıwmatlar tez jańalanıp atırǵan XXI ásirde Qaraqalpaqstan Respublikasındaǵı akademiyalıq litsey hám mekteplerde bilim alıp atırǵan oqıwshılardıń bilim, kónlikpe hám qáiletleri jáne de ruwxıy-ádep ikramlılıq pazıyetlerin pedagogikalıq sistema arqalı jetilistiriw júdá áhmiyetli hám juwapkershilikli wazıypa. Házirgi waqıtta mekteplerde qaraqalpaq ádebiyatın oqıtıw metodikası arnawlı izertlenbegen pedagogikalıq máselelerden esaplanadı.

Qaraqalpaq ádebiyatın oqıtıwda tómendegi wazıypalardı ámelge asırıw kerek: Qaraqalpaq ádebiyatın oqıtıw metodikasınıń ilimiy-teoriyalıq, kórkem-estetikalıq, pedagogikalıq, ámeliy metodikalıq táreplerin anıqlaw hám jetilistiriw, oqıtıw metodikasınıń mazmunın belgilew, qaraqalpaq ádebiyatınan oqıw baǵdarlamaları hám sabaqlıqlar jaratıw metodikasın jetilistiriw, ádebiyattı oqıtıwda bilimlendiriwdiń innovatsiyalıq texnologiyaları, ámelde jaqsı nátiyje beretuǵın zamanagóy texnologiyalardan paydalanıw zárúr [8].

Ádebiyat sabaqların oqıtıw barısında interaktiv metodlardı paydalanıw, mámleketlik bilimlendiriw standart talaplarına muwapıq pán baǵdarlamaları hám sabaq jobaların dúziw boyınsha usınıslar islep shıǵıw, qaraqalpaq ádebiyatı páni baǵdarlamasında berilgen kórkem shıǵarmalardı tallawdıń ilimiy-metodikalıq tiykarları hám didaktikalıq usılların anıqlaw, teoriyalıq túsiniqlerdi úyretiw hám oqıwshılar sanasına milliy ǵárezsizlik ideyasın sińdiriw tiyis.

Qaraqalpaq ádebiyatı boyınsha sabaqtan tis jumıslardı shólkemlestiriwdiń ilimiy-metodikalıq tiykarların úyreniw, ádebiy dógerekler, keshe hám konferentsiyalardı ótkeriw usılların jetilistiriw hám oqıwshılardıń óz betinshe pikirlew qábiletin rawajlandırıw kerek.

Nátiyjede qaraqalpaq ádebiyatın oqıtıw metodikasınıń ilimiy-teoriyalıq tiykarları, didaktikalıq materiallar toplamı, qaraqalpaq ádebiyatın oqıtıwdıń ózine tán ózgeshelikleri, pán baǵdarlaması hám sabaqlardıń dúziliw printsipleri jetistiriledi. Qaraqalpaq ádebiyatın oqıtıwda mashqalalı, monografiyalıq hám sholıw lektsiyalarınan paydalanıwdıń metodikalıq tárepleri, lektsiya sabaǵın shólkemlestiriw usılları hám oqıtıw texnologiyaları islep shıǵıldı.

Qaraqalpaq ádebiyatı pánin oqıtıwda jáhán pedagogika ilimi jetiskenliklerine saykes bilimlendiriwdiń jańa formaların, nátiyjeli bilim beriwshi hám ámelde jaqsı nátiyje beretuǵın innovatsiyalıq texnologiyalardan paydalanıw, mashqalalı máselelerdiń nátiyjeli sheshimlerin qollanıw usılları jetistirildi.

Qaraqalpaq ádebiyatı sabaqlarında oqıwshılardıń motivaciyası hám kommunikativ kompetenciyasın asırıwdıń metodikalıq jıynaǵı interaktiv metodlarǵa (klaster, insert, aqlıy hújim, múyeshler) mólsherlengen autentikalıq oqıw materialları tiykarında jetistirilgen hám tálimniń zamanagóy metodlarınan paydalanıw boyınsha tiyisli usınıs hám kórsetpeler islep shıǵılǵan.

Qaraqalpaq ádebiyatın oqıtıwda kórkem shıǵarmalardı tallawdıń ilimiy metodikalıq tiykarları hám didaktikalıq usılları anıqlastırılǵan, nátiyjeli pikirlew texnikası rawajlandırılǵan, ádebiy shıǵarmalar mazmunın ózlestiriw, oqıwshılardıń ádebiyat teóriyasınan (syujeti, kompozitsiya, obrazlar sisteması, xalıqlıq) túsiniqlerin ózlestiriw boyınsha bilim beriw usılları jetistirilgen.

Qaraqalpaq ádebiyatı pání boyınsha ádebiy keshe, konferentsiya, sayahat sıyaqlı óz betinshe tálim túrlerin ótkeriwdiń nátiyjeligi hám sabaqtan tısqarı jumislardı interaktiv metodlar járdeminde shólkemlestiriwdiń ilimiy teoriyalıq tiykarları, qaraqalpaq ádebiyatı pání boyınsha kórgizbeli múyeshti shólkemlestiriwdiń maqseti hám wazıypaları, áhmiyeti, usı pán baǵdarlaması tiykarında orınlanadı, nátiyjede oqıwshılardıń pánge qızıǵıwshılıqları artıp baradı.

Qaraqalpaq ádebiyatın oqıtıw nátiyjesinde milliy ádebiyattıń mazmunın jetilistiriw, zamanagóy talaplar tiykarında oqıwshılardıń kórkem shıǵarma mazmunın ózlestiriw, tekst ústinde islew kónlikpelerin arttırıw, olardı watánǵa súyiwshilikke, milliy ózlikti ańlaw, milliy ar-namıs hám sadıqlıq ruwxında tárbiyalaw eń áhmiyetli metodikalıq máselelerden esaplanadı.

ÁDEBIYATLAR

1. Incheon Declaration / Education 2030: Towards inclusive and equitable quality education and lifelong learning for all. – p.p.6-7. <http://unesdoc.unesco.org/images/0023/002338/233813m.pdf>.

2. Yusupov K.A. Qaraqalpaq ádebiyatın oqıtıw metodikası. Sabaqlıq. – Tashkent: Sano-standart, 2018. – 336 b.

3. Yusupov K.A. Akademiyalıq litseylerde qaraqalpaq ádebiyatın oqıtıw metodikası. Monografiya. – Nókis: Qaraqalpaqstan, 2019. – 7 b.t. – 112 b.

4. Yusupov K.A. Akademik litseylarda qaraqalpoq adabiyotini o’qıtish metodikasi (pedagogika fanlari doktori (DSc) dissertatsiyasi avtoreferati). – Nókis, «Miraziz Nukus», 2021. – 66 b.

5. Yusupov K.A. Kórkem shıǵarmalardıń mazmunıń úyreniw metodikası. Oqıw qollanba. – Tashkent: Yosh avlod matbaa, 2021. – 380 b.

6. Yusupov K.A. Qánigelik hám pedagogikalıq ámeliyat. Oqıw qollanba.– Nókis: Ilimpaz, 2021. – 60 b.

7. Yusupov K.A. Arnawlı pánlerdi oqıtıw metodikası. sabaqlıq. – Tashkent: INNOVATSIYA-ZIYO, 2022. – 304 b.

8. Yusupov K.A. Qaraqalpaq ádebiyatın oqıtıw texnologiyaları. Oqıw qollanba. – Tashkent: INNOVATSIYA-ZIYO, 2022. – 144 b.

K.KARIMOVTIŇ «ARALDÍŇ ÚMITI» ROMANÍŇDA QAHARMAN OBRAZÍN JASAW ÓZGESHELIGI

Nurjanov P.E., Absattarova N.A.

Berdaq atındaǵı Qaraqalpaq mámleketlik universiteti

Kórkem shıǵarmanıń tásirli hám tartımlı etip dóretiliwinde obrazlardıń ornı ayrıqsha. Sonlıqtan sheber jazıwshı turmıs shınlıǵın sáwlelendiriwde waqıyalardı kórkemlep kórkem obraz túrinde beredi. Mine usınday súwretlewlerdi K.Karimovtıń “Araldın úmiti” shıǵarmasında da bayqawǵa boladı. Jazıwshınıń “Araldın úmiti” romanında atamasınan belgili bolǵanıday Aral teńizi, Aral átirapında jasawshı xalıqtıń turmısı, teńizdiń qurıǵan ultanında islenip atırǵan ilajlar tuwralı sóz etilip, kórkem obrazlar arqalı ashıp beriledi.

“Kórkem shıǵarmada obraz jaratıw kóbinese, qaharman xarakterin ashıw arqalı iske asırıladı” [1:22-b]. Qaharman xarakterin ashıp beriwde bolsa psixologiyalıq súwretlew áhmiyetli. Avtor K.Karimov bul shıǵarmasın dóretiwde usınday táreplerine ayrıqsha itibar bergen dewimizge tiykar bar. Shıǵarmada qaharman xarakterin ashıp beriwde túrli psixologiyalıq súwretlewlerge keń orın berilgen. Mısalı, bas qaharman Dawılbaydıń Araldın ornında qalǵan qumlıqlar arasınan baratırǵandaǵı tús kóriw momentin alayıq. Túsinde teńizdiń burınǵıday tolqınlasıp turıwı, “Nadejda”nıń teńiz ortasında payda bolıwı, Dawılbay ǵarınıń suwda terbelgen sudnoda balıq awlawǵa atlanıwı qaharmannıń ruwxıy jaǵdayın kórsetedi. Psixologiyalıq súwretlewdiń eske túsiriw formasın qollanıw shıǵarmada jetekshilik etip kelgen. Balalıǵı ótken “Úshsay” portın, awıl balaları menen teńiz suwında mawqı qangansha shomılǵanların eske alıwında qaharmannıń búgingi kúndegi teńizdiń awhalına ashınıwı, balalıǵın, teńizdi qumsawı sezilip turadı. Sonday-aq, Dawılbaydıń balalıǵındaǵı ákesi menen

balıq awlawğa barganı, teñizshiler mektebinde oqıp teñizshi bolıp Aralda sudno basqarğanın esletiwı arqalı teñizdiń aldın tolısıp turğan dáwirin oqıwshı kóz aldına elesletedi. Shıǵarmada qaharman tozańǵıan qumlar arasında turıp, teñiz, onıń ústinde sharq urıp ushqan shaǵalalar hám ózi basqarğan sudnosın kóz aldında payda bolǵanın kórip “Qáne endi, qádir iyemniń qúdireti menen payda bolǵan teñiz, anaw sharq urıp ushqan shaǵalalar, qarayıp kózge túsken sudno súlderin kórip turǵanı ras bolsa, olardıń diydarına taǵı bir márte qanıp alsam, sońınan amanatın tap házir, usı turǵan jerimde alsa da razıman”, - degen oylardı sanasınan ótkeriwi qaharmannıń psixologiyalıq kewil-keshirimlerin kúshli jetkerip bergен.

Ádette, shıǵarmada qaharmannıń obrazın jasawda portretlik súwretlewler de belgili dárejede xızmet atqaradı. Bunda tek personajdıń sırtqı kórinisin súwretlep qoymastan onıń ishki dúnyasın, ruwxıyatın sırtqa shıǵarıp kórsetedi. Máselen, romanda ǵarrınıń ósik qasları astındaǵı kózleriniń lámleliwi menen qaharmannıń ishki tolǵanısnı hám jaslıǵı teñizde ótken ǵarrınıń ordenler taǵılǵan kitelin kiyip júriwin súwretlew menen ǵarrınıń teñizge degen saǵınıshın, umtılsın beredi: “Ǵarrınıń ósik qasları lámleldi”, “Saqalın tutamlap, aǵarǵan qasları astınan alıslarǵa tigilip, oylanıp qaldı” hám “sol sapar qasnaqlı shapka, óńirine ordenler taǵılǵan kitel kiygen edi, óziniń úyrenshikli kayutasına qamalıp, bir neshe kún otırdı... Kapitan shturvaldı bir sıypap qoydı, misli ilajsız qalǵan jigit, aqırǵı márte qalayınsha xoshlasatuǵın bolsa, tap sonday xoshlastı. Kózlerine jas kelip qalǵanın abayladı”. Jazıwshı qaharmannıń portretin sıziw arqalı onıń tásirshenligin, sezimtalılıǵın kórsetiwge häreket etken.

Shıǵarmada avtor peyzajlıq kórinislerden de keń paydalanǵan. “Balıǵı joq teñizde ańlar bolǵanı jaqsı...” “Sońǵı oy menen ózin jubatpaqshı edi, qumlıq baqanshaqlı alań menen almastı. Seksewiller óspegen jerde baqanshaqlarǵa aralas balıq súyekleri de shashılıp jatır edi” – degen peyzajlıq súwretlewler arqalı Araldıń búgingi halatın hám qaharmannıń bul jaǵdaydı kórip ishley qıynalıwın bildiredi. Bunday kórinisler bir neshe orınlarda qollanıladı: “Gá tasqınlap, ga qaytıp, mıń jıllar boyı tolqıp, shaypatılıp jatqan teñizdiń ornında payda bolǵan órkesh qumlar, ıldıy oylar menen tóbeshiklerdi jaqtırtqan quyash jaratılıstıń ózgerip turıwshı tabiyatına párwa qılmastan hámme jerge teńdey nur shashar edi”.

Qaharman obrazın jaratıwda dialog hám monologlardıń da ornı ayırıqsha. Mısalı: – Minekey “Úshsay” zor ózgergen, – dedi mashina áyneginen awılǵa názer salǵan Saǵınbay. Kórdińiz be? Aydawshı ǵarrıǵa qaradı. Ol, shaması: “qalǵıp ketken bolsa kerek”, dep oylanıp sorawdı qaytaladı. – Kórdińiz be? – Kórdim. Soqır emespen”. Bul dialog jıyeni menen dayısı Dawılbaydıń ortasında boladı. Kózine ısıq bolıp qalǵan páskeltek úylerdiń ornına jańadan salınǵan jaylardı, teñiz ornındaǵı ózgerislerdi kórip quwanıwdıń ornına kewlin qayǵı iyelyedi. Jáńa kórinisler onda qapalanıwdı payda etedi.

“Kórkem shıǵarma qurılısında orın alǵan ishki monologlar shıǵarma qaharmanınıń biriniń bolıp ótken waqıyalar menen hádiyselerge óz kóz qarasın ishten aytıwı hám qaharman xarakteri menen psixologiyasın ashıwdıń birden bir usılı” [2:65]. Jazıwshınıń bul romanında monologlar qollanılıp Dawılbaydıń sanasında keship atırǵan oy- sezimlerin beriwge qaratılǵan: “Xosh teñiz! Atıń Aral edi. Endi suwdıń ornında qum... qumǵa aylanıpsañ”. Avtor ǵarrınıń qumdı qısımlap turıp, teñizdiń jaǵdayına ashınǵan, qálbi óksigen qaharmannıń obrazın tásirli etip bere alǵan. “Eh, suw... Suw kelgende aqlıǵım Teñizdiń aldında wádemdi orınlay almay bunshelli qısınbaǵan bolar edim...”, kishkene bir kólenkeni kórgende quwanışın jasıra almay “Suw! Suw bar! Dushshıma eken?” -dep qaharmannıń ózi menen ózi sóylesiwi onıń minezindegi tábiyiylikti, náziklikti kórsetedi.

Shıǵarmada, “Nadejda” (sudno) qaharmannıń obrazın ashıwda tiykarǵı simvol esaplanadı. Bunda jazıwshı Dawılbay balalıǵında onı (“Nadejda”) kórgende ózinde joq quwanışqa bóleniwi, teñizde júrgeninde usı sudnonı basqarǵanı onıń ekinshi bir bólegi bolıp qalǵanı, teñiz qurıǵannan keyin “Nadejda”nı bóleklerge bólip metallomǵa alıwǵa kelgenlerden qorǵawı sıyaqlı qaharmannıń ishki psixologiyasın kórsetiw arqalı qaharman obrazın jaratqan. Bunı qaharmannıń mına monologında hám avtordıń bayanlawında kóriwge boladı: “Mensiz ketip qalıptı”. “Sonda “Nadejda” atlı sudno menen teñizge qanday úyrenip qalǵanın dáslepki márte júrek tórinen sezingen edi. Jáne, Dawılbaydıń kelinshegi bosanıp úyinde qalǵanında sudnosız ózin biyjaǵday

sezingenin hám sudnonıń qayıp kiyatırǵanın esitip portta otırǵanda “– Dawılбай, sudno qaytsa ózim xabarlayman, sen úyińde, kelinshegińniń janında arqayın otıra ber, – degen dispetcherdiń sózine: – Úyde zerigemen. Terezeden teńizdi tamashalaǵanıń jaqsı,” – dep juwap qaytarıwı da teńiz onıń bir bólegine aylanǵanın kórsetedi.

Juwmaqlap aytqanda, jazıwshı K.Karimovrıń “Araldıń úmiti” romanı óziniń kórkemligi, obrazlardıń jasalıw ózgesheligi jaǵınan oqıwshını ózine tartadı. Avtor qaharman obrazın jaratıwda bir qansha tabıslarǵa erisken. Ásirese, psixologiyalıq súwretlew usıllarınan ónimli paydalanıp, kórkem-shıǵarmanıń tásirli shıǵıwın támiyinlegen.

ÁDEBIYATLAR

1. Járımbetov Q. Ádebiyattanıwdan sabaqlar. – Nókis: Qaraqalpaqstan, 2012.
2. Bekbergenova Z. Qaraqalpaq romanlarında kórkem sóz poetikası. – Nókis, Ilim, 2016.
3. Karimov K. Araldıń úmiti // “Ámiwdárya” jurnalı 2022. – №1-4.
4. Nurjanov P. Házirgi qaraqalpaq romanı (syujet hám konflikt poetikası). Monografiya. – Nókis: Bilim, 2009.

O.ÁBDIRAXMANOVTIŇ “TEŇİZ TOLÍ, AY JARÍQ” SHÍǴARMASINIŇ PROBLEMATIKASI HÁM KÓRKEM OBRAZLAR DÚNYASI

Nurjanov P.E., Absattarova N.A.

Berdaq atındaǵı Qaraqalpaq mámleketlik universiteti

Ótken ásirdiń 60-70-jıllarınan Aral teńiziniń suwı burınǵı tolıp-tasıp turǵan qáddinen tómey basladı. 1980-jıllarǵa kelip teńiz suwınıń tartılıwı ádewir dárejede seziledi. Bunıń sebepleri hám aqıbetleri, álbette, xalıqtıń awhalıń awırlastırdı. Bunday jaǵday jazıwshı-shayırlardıń qálbin terbeliske keltiriwi sózsiz. Aral máselesine, ekologiyalıq mashqalaǵa tiykarlanǵan túrli janrlarda shıǵarmalar dóreldi. Mine, bul máseleler O.Ábdıraxmanovtıń dóretiliwshiliginde de keńinen orın alǵan. Jazıwshınıń publicistikalıq usıldaǵı esse hám очерkleri oǵada áhmiyetli. Máselen, “Aralım – dártım meniń”, “Sayǵaqlardıń kóshpeli táǵdiri”, “Ústirt Ústirtǵoy” esseleri xalıqtıń turmısı, flora hám faunası ayanıshlı jaǵdayǵa kelip qalǵan Aral máselesi, ekologiyalıq mashqalalarǵa arnalǵan. Avtor “Aralım – dártım meniń” shıǵarmasını dóretilimde kóp izlengen. “Bay material, anıq ilimiy faktler toplaǵan hám usı dáwirdiń talabına say kórkemlik bere alǵan” [1, 36]. Aral teńiziniń qurıp, shań-tozańlar hawaǵa kóteriliwi aqıbetinde túrli awır jaǵdaylarǵa alıp keletuǵın keselliklerdiń kóbeyip baratırǵanın kórsetip, bul jerde turaqlı jasap kiyatırǵan xalıqtıń awhalı jazıwshını túpsiz oyǵa saladı. Sonday-aq, esseniń “Awırıwın jasırǵan” bóliminde jazıwshı dialog arqalı respublikamızda ekologiyalıq mashqalanıń óz kulminaciasına jetkenligin sheber bere alǵan. Yaǵnıy, shıǵarmada avtordıń Tashkentli dostı menen bolǵan sawbeti házil emes, bálkim, Qaraqalpaqstandaǵı jaǵdaydıń áyne haqıyqat ekenligin dálilleydi.

O.Ábdıraxmanov kóp qırılı hám izleniwshen jazıwshı sıpatında qaraqalpaq ádebiyatına jańa janr “fentezi”di alıp kirdi hám usı janrda dáslepki “Teńiz tolı, ay jarıq” shıǵarmasını jazdı.

Fentezi (inglis tilindegi “fantasy” sózinen kelip shıqqan). “Zaman ápsanası” – bul avtorlar tárepinen qayta oylanǵan hám qayta islengen mifologiyalıq hám ertek motivlerine tiykarlanıp dóretilgen shıǵarma. Ilimiy fantastika menen fentezidiń ayırmashılıǵı – birinshisinde kóbinese keleshekte júz beretuǵın waqıyalar sóz etilse, ekinshisinde waqıyalar ótmishte boladı. Dúnya ádebiyatında Ruil Tolkin, Klaiv Lyuis, rus ádebiyatında Aleksandr Lisin, Shamil Idiatullin hám basqalardıń bul janrdaǵı shıǵarmaları belgili.

Fentezi janrında belgili bir másele ya mashqala áhmiyetli ekenligin itibarǵa alıp jazıwshı Aral máselesine baslı dıqqat qaratadı. Avtor ótken ásirdegi qáte siyasat hám itibarsızlıqtıń ayanıshlı aqıbetlerin tariyxıy shinlıq penen toqıma waqıyalardı baylanıstırıp beriw arqalı Araldıń búgingi kúndegi halatın súwretleydi. Onıń bul shıǵarmasınıń esselerinen ayırmashılıǵı fentezide kórkemlik hám obrazlılıq anaǵulırım basım keletuǵınında.

Aral teńiziniń qurıp, Aralqumǵa aylanıw sebeplerin ayta otırıp, suw barlıq tirishiliktiń deregi ekenilgin shıǵarmadaǵı bir epizod arqalı eskertedi hám ondaǵı personajdıń “Eger basınız

islemese Araldan basqa nárselerden de ayırılıp qalıwıńız múmkin” – dep aytqan gápi arqalı teńizdiń qurıwına xalıqtıń ózleri ayıplı ekenligin bildiredi. Sonday-aq, shıǵarmada mashqalanıń obrazın ashıp beriwde dialoglardıń atqarıp turǵan xızmeti de ayırıqsha ekenligin bayqawǵa boladı. Mısal keltireyik:

– “Ótekeń ne shor suwǵa shomılmaı júrgen adam ba? Óli teńiz ózi ólgen bolsa, ózlerimiz qurtqan Araldıń shalshıq, shor suwları kóp-ǵo, – dedi motorshı” yamasa “ – Sen alısqa barıp ne qılasań, áweli mına Qarawımbetke barıp duzǵa tús, soń Aralqumdaǵı qumǵa tús, jetpis eki tamırıń túwe miyiń de ornına túsedı, – dedi motorshı” degen dialog penen negizgi mashqala esaplangan – teńizdiń túbinde qalǵan suwlardıń duzlılıq muǵdarınıń joqarı ekenin, Aral teńiziniń ornında Aralqumnıń payda bolǵanın kórsetedi. Aral teńiziniń aukcionǵa qoyılıw waqıyası arqalı bolsa, birqansha mámleketlerdiń Ústirttegi hám Aral teńiziniń astındaǵı baylıqlar qızıqtırıp óz máplerin oylawı, globalıq mashqalaǵa aylanǵan Aral teńizi máselesi yaki sol jerdegi shor suwlı, qumlı aymaqta shıdam berip jasap atırǵan xalıqtıń táǵdiri qızıq bolmawın jazıwshı sheber bere alǵan. Shıǵarmadaǵı waqıyalardı Tilegen obrazı, onıń psixologiyasını ashıp beriw arqalı rawajlandıradı. Tilegenniń monologi, dialoglar onıń ishki keshirmelerin sırtqa shıǵarıp kórsetedi. Kózin ashıp, esin bilgenli teńiz benen sırlas bolıp jasaǵan teńizshini Araldıń táǵdiri táshwishlentiredi. Jasaw ortalıǵı tarayıp baratırǵan sayǵaqlardıń turmısın ayaydı. Bul shıǵarmada tómendegishe beriledi:

– Haw, balam-aw, mına Ústirtte qıslap, tábiyǵıy tuwıwxanası bolǵan sayǵaqlardıń halı ne keshedi? Sonıń menen birge, “koronavirus” keselliginiń payda bolıwı menen aukcion aqırına jetpey Aral óz halında qaldırılıw waqıyası, Tilegenniń jaǵdayǵa qatnası jazıwshınıń fantaziyasınıń joqarılıǵınan derek.

Avtordıń bul shıǵarmasında tiykargı másele Aral mashqalasına qaratılǵanı menen onda házirgi dáwirde jámiyetimizde júz berip atırǵan máseleler de sóz etiledi, ashshı haqıyqatlar áshkaralanadı. Mısalı,

“ – Men de sol xalıqtıń biri, sol xalıqtıń saylap qoyǵan adamıman-ǵo...

– Seni saylaǵan xalqıń emes, biz... Saǵan dawıs beremen degenlerdiń úylerine qaltalap un tarqatqan, men...” Mine, bul arqalı átirapımızdaǵı bazı qolaysız jaǵdaylardı sıńǵa aladı. Jáne de keyingi waqıtları jiyi ushırasıp atırǵan, hajıǵa barıw bánesi menen sawda menen shuǵıllanıp biznesmen atalıp júrgenlerdi, sózi menen isi teń emes mallasımaqlardı masqaralaydı. Bunı Ótegen arqalı obrazlı etip jetkeredi hám ózi musulman bolmasa da musulmanshılıqtıń qádelerin meńgerip, orınlap júrgen Maqsım (negizgi atı – Maksim) obrazı arqalı keskinlestiredi.

XXI ásir texnologiyalar ásiri hám bul rawajlanıwdıń tiykarı. Degen menen, bunıń insaniyat turmısına keri tásiri de bar. Bunday halatlar shıǵarmada padashı hám “sıypalamay telefon” obrazın beriw arqalı ashıladı. Sonıń menen birge aymaqlarda sawatlı kadrlardıń jetispewi máselesine de toqtalıp ótıledi.

Shıǵarmanıń jaqsı shıǵıwında peyzajlıq súwretlewler de óz aldına áhmiyetke iye. Bunda teńiz jaǵalawı, aqqa boyalǵan jaylar, uzınnan-uzın bolıp sozılıp ketken kósheler waqıyanıń bolatuǵın ornın anıqlastırıp bergen. Shıǵarmanıń kórkemligin asırıwda portretlik súwretlewdiń túrлерinen de paydalanǵan. Máselen, Závreniń jaslıǵındaǵı kelbetin, shıpamákandaǵı ǵarrınıń portretin sırtqı kórinisi menen súwretlegen. Avtor dástandaǵı waqıyalar, xalıq qosıǵın qosıw arqalı xalıqtıń úrp-ádet, dástúrлерin sóz etejaq ekeni seziledi.

Juwmaqlap aytqanda, O.Ábdiraxmanovtıń zamanagóy janrdaǵı “Teńiz tolı, ay jariq” fentezisi sátli shıqqan. Shıǵarma búgingi kúnniń áhmiyetli máseleлерin ózinde jámllestirgen. Jazıwshı folklorlıq úlгiler, peyzajlıq súwretlewler, monologlar, ásirese dialoglardı qollanıw arqalı shıǵarmanıń obrazlılıǵın kúsheytken.

ÁDEBIYATLAR

1. Nurjanov P. Dáwir talabı hám kórkem ádebiyat. – Nókis: Bilim, 1993.
2. Ábdiraxmanov O. Teńiz tolı, ay jariq // “Ámiwdárya” jurnalı, 2022. – №5-6.
3. Ábdiraxmanov O. Tańlamalı shıǵarmaları. – Tashkent: Fan, 2009.

ПОЭЗИЯДА СТИЛЬЛИК ИЗЛЕНИСЛЕР ҲАҚҚЫНДА

Утемуратова Х.

*Ўзбекистан Республикасы Илимлер академиясы Қарақалпақстан бөлім
Қарақалпақ гуманитар илимлер илим-изертлеу институты*

Филология илимлериниң кандидаты Т.Мәмбетниязов өзиниң поэзия ҳаққында изертлеулеринде шайырлардың қосықларының көркемлик өзгешелиги, дәретилю тарийхы ҳәм стиль туўралы да айтып өтеди. Шайыр Г.Дәўлетова «Сениң дәртиң менен жасайман, ҳаял» (2001) , «Қыз тахтым» (2009), «Тумар қыз» (2014), «Хәзирети ҳаял», «Гүзги толғаныслар» (2012), «Гүлистан», «Қәлбимдеги естелик» (2017) поэзиялық топламларын дәретти. Ўзбек тилинде «Аёл ишқи» атлы топламы жарыққа шықты. «Әжинияз поэзиясында дәстүр ҳәм жаңашыллық» атамасындағы монографиясын «Қарақалпақстан» баспасынан 1997-жылы шығарды. 60 тан аслам илимий-публицистикалық мақалаларды «Толғаныслар» атлы илимий-теориялық мақалалар топламында оның бир неше илимий мийнетлери жәрияланды. Әжинияз поэзиясы бойынша ойларын илимий мийнетлеринде баянлайды. И.Юсупов шығармалары бойынша изертлеулеринен ибарат мақалалары бул топламнан орын алған. «Руўхыйлық-әдебиат өлшеми», «Инсан тәрбиясы балалықтан басланады» атлы илимий мийнетлерин баспадан шығарды. Заманлас шайырлар дәретпелери бойынша илимий мақалалары баспа сөз бетлеринде жәрияланды, кейнинен топламларда басылды. Г.Дәўлетова поэзиясында композициялық изленислер ҳаққында илимпаз Г.Тлеуниязованың «Хәзирги қарақалпақ лирикасында композициялық изленислер» (1990-2010-жыллар) атлы китабында баҳалы пикирлер айтылады. Көрнекли шайыр С.Нийетуллаев, Г.Шамуратова, М.Жуманазарова, Н.Төрешова, Г.Нурлеспесова поэзиялары бойынша пикирлер жәрияланды. Г.Дәўлетованың «Ашық Аяз – Ибрайым туўылған жерде» қосығы тиккелей И.Юсуповтың «Әл-Беруний туўылған жерде» қосығы тәсиринде жазылғанлығы мәлим болады. Бул қосықта дәстүр ҳәм жаңашыллық мәселелери раўажландырылады. Қосық қурылысында да изленислер белгилі.

Шүкиранаға толы кеўил ханамыз,
Созсақ қолды космосқа ҳәм барамыз,
Гүўлеген жабайы самаллар еспес,
Кирге қарсы Тумариса анамыз
Белин батырларша буўынған жерде [8, 76]

Солай етип, еки шайыр бир-биринен дәретиўшилиқ түрде үйренгенлигин көремиз.

Көркем сөз зергери И.Юсуповты қарақалпақ шайырларының көбиси устаз туталды. Сөз устасы Ә.Әжиниязов та устаз ретинде оны улығлаған. Г.Дәўлетова да И.Юсупов поэзиясынан руўхланады. Поэзияда дәстүр ҳәм жаңашыллық мәселелери бойынша кең түрде изертлеулер жүргизиў керек болады. «Алп ана» тарийхий-драмалық дәстаны «Алп анадан, ат бийеден туўылады» деген халық нақылын эпиграф етип алады. Қумар ана бас қахарман сыпатында таңланады. Оның ҳәм Ерназар бийдің диалоглары түринде көркем пикирлер раўажландырылады. Бул шығарманың дәретилю тарийхы қызықлы. Ерназар бийдің әуладларынан жазыр алған аңыз сыпатындағы мағлыўматлар пайдаланылады. Бийбизада кемпирдің еске түсириўлери баслы әҳмийетке ийе болып саналады. Өзиниң үрім-путақларының ядқа алыўлары тийкарында жазылғанығы менен баҳаланады. Бийбаба атлы қахарман шайыр көркем қыялынан дәреген.

Үмит үзбе, сени жалғыз қалдырмас,
Еси барлар жаўға сырын алдырмас,
Сен шырласаң халқың ушын шырлайсаң,
Саў басыңа саўдалы ис салдырмас.
Ерназар бийдің пикирлери де көркем түрде жеткериледи.

Жууан жиңишкерип елим тарықты,
Жиңишке үзилип, әбден талықты,
Қолы жуқа бой көтерип алғанша,
Азайтқанда болмас па еді салықты?

Бұл шығарманың дөретилиүйі хақында сораулар бергенімізде, Қумар ананың хәм Ерназар алакөздің үрім-путақларынан еситкен гәплер, олардың еске түсирийлері тийкарында жазылғанлығы мәлим болады. «Иним Сәрсенбайға» атлы элегиялық қосығында шайырдың қыйналыулары былайынша бериледи:

Жүрекке жақын тәуирим,
Биймәүрит кеткен бауырым,
Торламай турып пәлектен,
Үзилип қалған қауыным.
Ғумшалай гүлің солыпты,
Көзлерге меруерт қоныпты.

Жоқлау қосықтары фольклорда сақланып жеткен. Дәстүр қосықтарының бір түрі болған жоқлау дөретпелерінде мархұмның өмири хақында сөз етиледі, биймезгил қайтыс болғаны айтылады. Тууысқанлар арасындағы татыулық тәсирли бериледи. Ата-анасы ертерек қайтыс болған шайыр қалған алты улға өзи ата-ана болды, оқытты, жумысқа орналастырды, шаңарақлы, үйли-жайлы қылды. «Устаз атандай уллы» дейди халық даналығы. Г.Дәулетова да устазларының қоллап-қууатлауы арқалы табысларға жетисти. Шайырлар Ә.Әжиниязов пенен Ш.Аяповлар Гүлистанның мектеп дәуиріндегі устазлары болды, дәслепки қосықтарын газеталарда жәриялауда үлес қосты. Ә.Әжиниязов өзи тәбийғый туума талантлы шайыр болыу менен бирликте, көплеген талантлы шайырлар таярлаған, жетик устаз шайыр саналады. Оның көп санлы шәкиртлериниң бири болған Гүлистан қосық жазыу сырларын, қалай етип оқыушыларға шайыр өз сезимлерин жеткерип беріу кереклиги тууралы устаз пикирлерин тыңлады, дәслепки дөретпелерин устазы жалықпай оқыды, биринши тыңлаушысы болды, айырым нуқсанларын дүзетти. Бұл хақында Гүлистан Дәулетова Ә.Әжиниязов тууралы еске түсирий сыпатындағы мақаласында айтып өтеди. Илим жолында оған филология илимлериниң докторы, профессор К.Мәмбетов устазлық етті. К.Мәмбетов Әжинияз шайыр мийрасы бойынша «Әжинияз» атлы монографиясын жәриялады. Г.Дәулетова «Әжинияз поэзиясында дәстүр хәм жаңашыллық» деген темада илимий изертлеу жумысын алып барды хәм усы атамада монографиясын шығарды. Г.Дәулетова «Тумар қыз» тарийхый дәстанын, «Алп ана» тарийхый-драмалық дәстанын, «Қәлбимдегі естелик» атлы хәм «Ыразы болың, анажан», «Шежирели Шахаман» поэмаларын дөретти. Шахаман сөзиниң келип шығыу тарийхы жөнинде халықта сақланып киятырған аңызлардан, рәуиятлардан бұл поэмасында келтиреді. Шахаман хақында пухаралар көзқарасынан баха береді. Бердақ шайыр «Шежире» атлы бахалы дөретпесин жазды. Усы дәстүрди дауам ете отырып, Шахаман елаты хақында пикирлерин қосық қатарларында баянлайды. Тууылған мөканның келбети, пейзажлары шеберлик пенен сүүретленеди. Шаруалар елаты болған Шахаман узақ тарийхқа ийе. Бұл тарийхый мағлыұматлар поэмаға киргизиледи. Тийкарғы қахарман Шахаман хақында түсиниклерге ийе боламыз. «Алп ана» атлы шығармасының дөретилиүйінде Қумар ананың әуладларының ядқа алыулары пайдаланылады. Ерназар алакөздің басын Хийуа ханынан сорап алып қайтқан мәрт ана образы жасалады. Т.Қайыпбергеновтың «Қарақалпақ дәстаны» трилогиясында Ерназар тууралы сөз етиледі. «Бахытсызлар» романында эпизодлық персонаж сыпатында қатнасады. «Түсиниксизлер» романында бас қахарман етип таңланады. Рабийби образы да Г.Дәулетова тәрәпинен өзгеше жаратылады. Мәмбетмурат образы да жасалады. Т.Қайыпбергенов романларында жоқ қахарманлар да Г.Дәулетова поэмасында қатнасады. Бердақ шайыр образын ол Т.Қайыпбергенов пенен А.Садықовтан басқаша дөретелиүйі, өзиниң қосықтарынан мысаллар келтиреді. Тарийхый қахарманлар образларының жаратылыуы оның поэзиясында негизги бағдарлардың бири сыпатында көзге түседі. Тарийхта жасап өткен

миллий қахарман Ерназар Мыржық улының хәм оның анасы Кумар, хаялы Рабийби образларын Г.Дәўлетова тарийхый проза ўәкиллеринен де басқаша дөретеди. Т.Қайыпбергенов, К.Султанов хәм А.Садықов жаратқан образлардан өзгеше Ерназар образы пайда болады. Ерназар отағасы сыпатында халқына жаны ашыйды. Салық системасындағы кемшиликлерди айтып өтеди. Тарийхый шынлық тийкарында жаратылған образ исенимли шығады. Кумар аналық хәм Ерназар хаққында еске түсирийлерин олардың ақлық келини Бийбизада кемпирден сорап алады. Бул Г.Дәўлетованың илимпаз сыпатында излениўшилигинен дерек береді. «Қосық илаҳийдан туўылады» дейди ол қосықларының, поэмаларының дөретилиў тарийхын сорағанымызда. Хәр бир сөз орнына қойылмаса, мазмунды жеткерип берий қыйыншылық туўдырады.

Сөз шебери болған шайыр поэзиялық туўындыларында хәр бир сөзге айрықша мәнис жүклейди. Шайыр хәр бир қосығын ойланып, толғанып жазады. Ол тарийхтағы қахарманлар, искерлер, Айдос, Ерназар, Бегис, Кумар, Бердақ образларын, жаслық, жаслар, қыз-жигитлер, аналар образларын көркем дөретеди. «Баўырманым, анажан», «Анажан», «Үйиңизде анаң болмаса» тәризли қатар қосықларында ана образы жасалды. Қыз апаның шаңарақта орны, қадир-қымбаты жөнинде «Әжапа» шығармасында сөз етиледі. «Шәрьяр» дәстанындағы Әнжим образы тәризли қарақалпақ қызларындағы баўырманлықты, мийрим-шәпәтти сәўлендиреди. Гүлистан сезимтал шайыр, тәрийп дөретпелерди тез шығарады. Гейпаралар қусап уйқас излеп қыйналмайды, себеби ол жаслай аўылда өскенликтен, оның туўындыларында тилимиздің миллий байлығы көринеди. Ол қарақалпақ тили хәм әдебияты бойынша және инглиз тили бойынша еки қәнийгеликтен маман есапланады, университетте инглиз тили менен қарақалпақ тили хәм әдебияты бойынша питкерди, қосықларында да еки тилдеги мүмкиншиликлерден пайдаланады. Университетте ислеген дәўиринде университет хаял-қызлар кеңесиниң баслығы болды, талаба қызларға ақыл-кеңеслерин берди, түрли байрам илажларын өткизди, Наўрыз байрамларын, 8-март байрам кешелерин, көрик-таңлаўлар, шайыр-жазыўшылар менен ушырасыўлар өткерди, сол пайытлары оның тәрийп-арнаў қосықлары дөретилди. Оның көплеген шығармаларының дөретилиў тарийхы хәм стили туўралы түсиникке ийемиз. Шайыр стилинде дара өзгешеликлер белгили болады. Айрықша бул образлар мәселесинде көзге түседі.

ӘДЕБИЯТЛАР

1. Архангельская Т.Н. В творческой лаборатории Льва Толстого. Источники, прообраз и образ. – Орел. 2004.
2. Ахметов С. Қарақалпақ поэзиясы. – Нөкис: Қарақалпақстан, 1988.
3. Ахметов С. Теориялық хәм әдебий-критикалық пикирлердің тереңлиги ушын // «Әмиўдәрәя» журналы, 1991. – №7. – Б. 106-111.
4. Мәмбетов К. Әдебият теориясы. – Нөкис: Билим, 1995.
5. Ахметов С., Баҳадырова С. Фольклорлық терминлердің қысқаша сөзлиги, – Нөкис: Билим, 1992.
6. Ахметов С., Султанов Қ. Әдебияттаныў. – Нөкис: Қарақалпақстан, 1987.
7. Дәўлетова Г. Әжинияз поэзиясында дәстүр хәм жаңашыллық. – Нөкис: Қарақалпақстан, 1997.
8. Дәўлетова Г. Гүлистан. – Ташкент: Янги нашр, 2020.
9. Дәўлетова Г. Хәзирети хаял. – Нөкис: Қарақалпақстан, 2022.
10. Дәўлетова Г. Гүзги толғаныслар. – Нөкис: Қарақалпақстан, 2012.
11. Дәўлетова Г. Тумар қыз. – Нөкис: Қарақалпақстан, 2014.
12. Мәмбетниязов Т. Поэзия – турмыс, гүрес хәм талпыныў. – Нөкис: Қарақалпақстан, 1993.
13. Оразымбетов Қ. Хәзирги қарақалпақ лирикасында көркем формалардың типологиясы хәм эволюциясы. – Нөкис: Билим, 2004.

14. Тлеуниязова Г. Ҳазирги қарақалпақ лирикасында композициялық изленислер (1990-2010-жыллар). – Ташкент: 2022. – Б 148.
15. Пархоменко М.Н. Роман семидесятых. – Москва: Художественная литература, 1987. – с. 334.
16. Уоррен О., Уеллек Р. Теория литературы. – Москва: Прогресс, 1978. – с. 326.

ШАЙЫР ПОРТРЕТИНЕ СЫЗЫҚЛАР

(Теңелбай Сәрсенбаев дәретиўшилиги мысалында)

Тлеуниязова Г.Б.

*Ўзбекистан Республикасы Илимлер академиясы Қарақалпақстан бөлими
Қарақалпақ гуманитар илимлер илим-изертлеў институты*

Көркем әдебият кеңликлерине ҳәр бир дәретиўши өзінде бары менен келип, соған ылайық орын алыўды қәлейди.

Өмирге кележақ еле келмеген,

Келмеген кележақ нәлин таңырқант?! – деп, өзине хәм бурқасынлаған дәрьяның ағысы, езиўи жүен көрмеген дөненниң шабысы, қулласы, толып-тасқан сезимлер, ой-пикирлер толқыны менен жедел өмир сүриў арқалы дүньяны «таңырқант»ыўды өмирлик мақсет етип алған Т.Сәрсенбаев та өткир тилли поэзиясы менен қарақалпақ әдебиятынан өзине мүнәсип орын изледі. Бирақ оның бул излениўлери бәрхама сәтли жуўмақлана бермеді. Оқыўшы қәўими тәрәпинен қолдан түсирилмей оқылатуғын, жаңа қосықлары шығыўы асығыслық пенен күтилетуғын шайырдың жекке өмири барлық ўақытта да қосықларындай сулыў, минсиз бола бермеді.

Жәхән әдебиятында да, миллий әдебиятта да шығармалары ушын қыйын турмыс кешириўге мәжбүр яки жәмийет өз ўақтында қабыл етпеген дәретиўшилердиң саны оғада көп. Бир ғана И.Тургеневты алып қарайық. Ол туўма шайыр еди. Оның қосықлары яки прозалық шығармаларында инсанның туйғылары нәзиклик пенен сондай сулыў етип жеткерилип берилер еди, оның бул қәбилети оны өзи менен зәңгилес рус дәретиўшилеринен ажыратып турды. Усы себепли оны өз ўақтында Россияны тәрк етип кетиўге мәжбүрледі. Оның орнына және бир дәретиўшини ашып алып, оны улығлаў басланған еди. Бирақ ўақыт өтип, шайыр дүньядан өткеннен кейин И.Тургенев тулғасы қайта тикленди, ол екінши өмирин жасап атыр.

Т.Сәрсенбаев та туўма талант ийеси, қосық жазбаса жасай алмайтуғын, шығармаларында ҳақыйқатлықты, шынлықты сәўлелендиретуғын шайыр еди. Көркем әдебиятта шынлық үлкен әҳмийетке ийе. Өз шығармаларын жалған сезим-туйғылар менен дәретип болмайды. Бундай «жалған кеширмелер» зорлап ендирилген шығармалардың өмири қысқа болады. Бул шынлық сөзлерде де, сезимлерде де, ўақыяларда да, хәттеки, дәретиўшиниң өмиринде де сезилип турыўы керек. Т.Сәрсенбаевтың дәретиўшилиги оның портретине шынлықты сүйген, жырлаған хәм соның менен суўсынланып жасаған шайыр, – деген сызықларды тарттырады. Ал, оның күнделикли турмысы, жасаў тәризи шайыр портретине қандай сызықлар тартады деген сораўға оның перзенти Б.Сәрсенбаев пенен өз ара сәўбетимизден жуўап изледик.

– *Теңелбай Сәрсенбаев тили өткир, пикирлеў дүньясы терең, ой-өриси кең шайыр сыпатында белгили. Сизиң ойыңызда перзент сыпатында әкеңизди қалай елеслетесиз?*

– *Мениң ойлаўымша, ҳақыйқыый талант ийелери өзлери басып өткен жолларын қосықларын да кең сәўлелендиреди. Мен әкем ҳаққында айтар болсам, есимди танығанлы өмири гүрес пенен өтти. Улыўма көркем өнер хәм әдебият – талантлы хәм талантсыз болып бөлинеди. Талантлы инсанлардың өзиниң өткир тили хәм терең пикири басына жетеди... 1990-жыллардан әкем қуўдалаўға түсти жумыстан босатылды.*

Өмири дозаққа айланды. Сотпа-сот, отпа-от болды изги жағы. Қалған жағын маған айттырмайяқ қой, қарағым... Ол күнлерди елесем жүрегим езиледи. Ағам мениң

көз алдымда – мәрт, жапакеш, туұры сөзлі, адамгершилигі жоқары, өр көкірек, тили майлы улыұма алғанда қосықтарындағыдай болып өмір сүрді¹.

– **Әкеңіздің қосық жазыу пайытын гүзеткенсиз бе? Бул процесс қалай кешетугын еди?**

– Ағамның қосық жазыу пайытын көп көрмегенмен. Көбинесе, түңги 12ден кейин жазатугын еди. Бир ұақлары жолда кетип баратырып еки-үш қатарын қағазға түсиргенлерин көргенмен. Соң қосық болып шығатугын еди. Ертеректе «Қыз» дәстанының 3-бөлімін жазған пайытында сыртынан гүзеткенім бар. Шағал көпірдің бойында қоста жазды. Терең ойларға берилип отыратугын еди.

Б.Сәрсенбаевтың бул еслеулерин шайырдың қосық катарлары да тастыйықлайды:

«Порсыйып жатқан пайтында,

Түнлерди қоймай тегине.

Жүремен илхам хайтында,

Шықсам деп қосық көгине.

Улым, саған айтаман!»

– **Теңелбай Сәрсенбаев қайсы шайырларды өзінiң ұстазы санаған? Бул хакқында айтқан ба?**

– «Менiң хәрбир ағам Әжинияз, Аббаз киби шийрин сөз деп сайыл қусайды»
ямаса:

«Негедур батылым бармайды бирақ,

Әжинияз Аббазлар турғандай қарап» –

деп жазғанындай усы шайырлардан нәр алған хәм ұстаз тутқан. 1955–1960-жыллары көпшигимниң астында И.Юсупов хәм Х.Турымбетов китаплары турды дейтуғын еди. Ибрайым қыйыннан қыйыстырып, ал Хожамурат:

«Жаңа жылда корнавальдың валында,

Сүйген қызым менен валске түстим. –

деп жаңа нафос алып кирди, – дер еди.

Мәтен Сейтниязовтан шынлықты айтыұды үйренген болыұы керек.

Хақыйқатлық майысады сынбайды,

Деген нақыл саат сайын шыңлайды.

Дәртлеспесек аға кеуил тынбайды,

Талант емеспедиң қыйынға түскен? – деп «Әмиұдарь»я журналға алғы сөз жазып бетин ашқан шайырға шағынып қосық арнады. Шын мәнисинде Уллы ұстазы – Ибрайым Юсупов.

«Мектепте оқыұшы ұақларымда дәптер толы қосықлар жазып жүрдим. Анам сүттиң қаймағын жыйнап дүңгирге салып береді, мен Нөкиске Ибрайым ағаның үйине қарай ушаман. Дүңгирди Бийбизада жеңгейге берип дәптерди қысына-қысына таслап кетер едим», деп еслер еді әкем. Қулласы, Ибрайым аға оқыұға тартады, Нөкисте қалып аттай айқасып өз орныңды табасаң, – деп жол силтеген ұстазы. Ибрайым ұстаз хәм ағам хакқында ұақыялар хәм сөзлерди көп еситкенмен. Ибрайым аға таланты бар шайырларды билген хәм әтирапына топлаган. Ибрайым ағадан соң поэзияға дүсирлетип 1960-жыллары У.Пиржанов, Т.Сәрсенбаев, Ә.Әжиниязов. Т.Мәтмуратов. К.Рахманов, У.Хожаназаровлар кирип келди. Бул шайырлар хәрқайсысы өз алдына бир дүнья. Булардың ишинен Ибрайым аға еки шайырды бөлеклеп алып қосық арнады хәм шайырлығын мойынлады. Дәстан, өткен классик шайырлар, заманлас шайырлар туұысқан халық шайырлары, Батыс хәм Шығыс классикасы – булардың барлығынан ағам хабардар болған. Булар қосықларынан сезиледи. Демек, шайыр усылардың барлығынан суұсынланған.

– **Теңелбай Сәрсенбаевтың өмир жолы, дөретиұшилиги бойынша биз билмеген қандай мағлыұматларды айта аласыз?**

¹ Автордың Т.Сарсенбаев пенен сәубети 2023-жылды 22-апрель хам 17-май санелеринде алып барылды.

– Бизің халықта «Алп анадан» деген гәп бар. Кемпир апам Зулхия жүдә сөзге шешен дилӯар адам болды. Бизлер бала гезимизде өзинің басынан өткерген ўақыяларын ертектей етип айтып берер еди. Қыдыр атаны көргенлери мени ҳайран қалдырған. Бул гәплерди айтып отырғаным нағыз шайырлар ғәм барлық талант ийелеринде «әрўақ» деген көзге көринбес сыры (илахый күш) болады. Буны былайынша йош, илхам, пери, муза ғәм тағыз басқа да атамалар менен айтады. Усы әрўақ анасынан өткен болыўы керек (Әкем анасының дәл өзи еди. Рухлары шад болсын). Қосықларын дыққат пенен оқысаңыз өмир жолы, поэзия туўралы улыўма дүнья ҳаққында терең пикирлери бар. Буны шайырдан өткерип айтыў мүмкин емес. Тек оқыў керек.

Мениң ағамның қосықларының тили жеңил емес, бир оқығаннан не деп турғанын уғыў қыйын (Буны Ибрайым аға да айтқан. – Тенелбай, мен шайыр болсам, сениң қосықларыңды 3 оқып түсиненмен, халықты аямайсаң ба? – деп.). Хеш шайырға уқсамайды (оригиналь), өз сөзи, пикири, теңеўлери тек өзинде бар.

Хәр қосығының астарында адамлардың (шайыр, жазыўшылардың да) сүўретин сызып қойған жерлери де көп. Буны түсинген түсинеди. Ағамның қосықларын ашып таслаўға көп әдебиятшылардың, сыншылардың ақыл-ойы, руўхы (духы) жетпейди.

Себеби, уллы тулғаларды сынға алған қосықлары баршылық. Мениң әкеме не ушын атақ берилмеген? Талантсызларға берген не ушын? Кеўлиндеги гәпти қайтармаған сезгенлерин айтқан. Бул кимге болса да жақпайды солай емес пе? Хәзир сиз баслықтың кемисин айтың, кейин не болатуғынын көресиз. Қулласы, гәп көп. Мениң әкем қай ўақ – бир ўақ Ибрайымнан кейин байрақты мен көтеремен дейтуғын еди. Хәзир (бурында) шайырларды оқып қарасам айтқаны ҳақ екенине исенимим кәмил болады. Тек ағамды алып шығатуғындай бир мәртти күтип жасап атырман.

Биз Т.Сәрсенбаевтың дәретиўшилиқ лабораториясын изертлеўди мақсет еткенликтен, оның дәретиўшилигин тутас қамтып алып, шайыр дәретпелерин оның өмири менен байланыслы үйрениў арқалы дәретиўшилиқ процесстин өзине тәнлигин, хәр бир дәретиўшиниң өмиринде дәретиўшилиқ өзінше сыпатларда көринетуғын болғанлығы ушын шайырдың портретин сызыўға хәрекет еттик. Бирақ, шайыр ҳаққында оның перзенти менен сәўбетимиз еле даўам етпекте.

Т.Сәрсенбаевтың қосықлары көбирек ол ҳаққында сыр шертеди.

Йошларым, жигерим! Қулласы калам,
Тыныш океандай туншықпа хәр дем!
Дүньяда бар ўақта ҳалал ғәм ҳарам,
Және бар ўақтында ғәремет, ғәррем –

Вулкандай өзінди аспанға атып,
Иштен шығармасаң қандайда хәўир.
Бармағын тислеген баладай натық-
Болғанды сүймейди бүгинги дәўир?! –

Шайырдың усындай қосықларындағы портретлик сызықлар, соның менен бирге, бул мәселе бойынша шайырдың заманласларының пикирлери, басқа шайырлар дәретпелериндеги шайыр образының берилиўи мәселелерин де изертлеўди нийет еткенбиз.

«АТҚАРЫҰ ЛИРИКАСЫ»НЫҢ ТЕОРИЯЛЫҚ МӘСЕЛЕЛЕРИ ҲАҚҚЫНДА **Дабылов П.А.**

Бердақ атындағы Қарақалпақ мәмлекетлик университети

Әдебиаттаныўда лириканың субъективлик көринислери ҳаққында бир қанша илимий пикирлер айтылған. Солардың бири сыпатында рус әдебиаттаныў илиминде «герой ролевая лирика» (бул терминди шәртли түрде «атқарыў лирикасының қаҳарманы» деп аламыз) деген ат пенен лирикалық түр секилинде терең енисип кеткен әдебий терминди атап өтсек болады. Бул термин ҳаққында қарақалпақ әдебиаттаныў илиминде илимий

көзқараслар ушыраспайды. Ал өзбек әдебиеттаныуында лириканың бул түри «ижровий лирика» деп жүритилип [3:187], «Адабиётшунослик луғати» китабында оған былайынша анықлама берилген: «Ижровий лирика» (русшадан калька: «ролевая лирика») – лириканың субъектив түрлениуи бойынша ажыралып туратуғын көринислеринен бири, лирикалық кеширме басқа шахстың тилинен (тек ғана басқа шахстың тилинен емес, ал хайўанлардың, қуслардың, өсимликлердің, хәттеки жансыз затлардың да тилинен берилиуи мүмкин – П.Д.) берилетуғын қосық. Яғный бунда шайыр гөя басқа шахсқа айланады, оның “роли”н атқарады, нәтийжеде «ижровий лирика» қахарманы лирикалық кеширмениң бирден-бир субъекти болып қалады [4:109-110].

«Атқарыў лирикасы»ның қахарманларын Б.О.Корман: «санасы лирикалық қахарманның санасы менен туўры келмейтуғын түрли қахарманлар атынан» сөйлейтуғын лирикалық субъект сыпатында көрсеткен еди [2:49]. Яғный «атқарыў лирикасы – бул биринши беттеги лирикалық гүрриң болып, оқыўшы тәрәпинен авторға уқсамайды деп қабыл етиледі. Лирикалық “мен”ниң роль ойнаў характерин тексттен тысқары факторлар (мәселен, “Тутқын”, 1822, А.С.Пушкинниң қосығы) арқалы ашыў мүмкин. Ол текстке оның имманент өзгешелиги сыпатында киргизилиуи мүмкин (мәселен, «Мен Ржев жақынында өлтирилдим ...», 1946, А.Т. Твардовский). Бирақ, бундай жағдайда, атқарыў лирикасында шайырдың «мен»и арқаға шегинеди» [5:887–888]. Демек, жоқарыдағы пикирлерден көрип отырғанымыздай, «атқарыў лирикасы»нда шайыр өзиниң атынан емес, ал басқа шахстың атынан, мәселен, егер автор еркек болса да, хаялдың атынан, ямаса керисинше, өсимликтің атынан, хайўанның атынан «сөйлейди». Бундай пайытта автор түрли категориядағы қахарманлардың «ролине кире алыў», яғный «шайыр-актёр»лық уқыбына ийе болады. Усы көзқарастан келип шығып, шайыр хәм лирикалық қахарманның мүнәсибетин инабатқа алып, лириканы еки түрге ажыратыў мүмкин:

1. Автопсихологиялық лирика (лирикалық монолог)
2. Атқарыў лирикасы

Автопсихологиялық лирикада шайыр тулғасы менен лирикалық қахарман бир-бирине жақын келеди, шайыр өз қәлбине мүрәжат етеди. Лириканың бул түринде субъект өзи менен өзи сөйлеседи, қәлбине мүрәжат етеди, ямаса адресаты белгили яки белгисиз шахс пенен де сәўбет қурады.

Ал атқарыў лирикасында, жоқарыда келтирип өткенимиздей, автор лирикалық «мен» арқалы басқа шахстың, жанлы хәм жансыз затлардың «ролине кирип» солардың атынан сөйлейди.

Мысалы, И.Юсуповтың «Ана жүреги» [10:92], «Жоллыдан сәлем» [10:104], Т.Мәтмуратовтың «Ғарры дийқан ойлары» [6:116-117], К.Рахмановтың «Қыз қосығы» [8:36-37], Ш.Сейтовтың «Қарақалпақ ғаррысының қудайға қол жайып жалбарыныуы» [9:6], Мухаммед Юсуптиң «Отабек қўшиғи» [7:180], «Зайнаб қўшиғи» [7:144], «Эгасиз уй» [7:148] қосықлары атқарыў лирикасы үлгисинде жазылған. Себеби, бул шығармаларда авторлардың лирикалық «мен»и «нықап кийиў» арқалы басқа шахслардың, ийттиң, хәттеки жансыз затлардың «ролин атқарғанлығын» көриўге болады. Айтайық, И.Юсуповтың «Ана жүреги» қосығында автор бир емес, үш нәрсе: қыз не десе де «ләббай» дейтуғын жарымес ашық жигит, жигитке анасының жүрегін әкелиўди буйырған мәккар сулыў хәм сүрнигип жығылған баласына жаны ашыған байғұс ана жүреги, «Жоллыдан сәлем» қосығында турмысқа шығып кеткен бир қыздың Жоллы деген ийти, Т.Мәтмуратовтың «Ғарры дийқан ойлары» қосығында автор – трактордың гүрилдисинен жата бериўге уялып атызға атланған дийқан, К.Рахмановтың «Қыз қосығы»нда автор – ашығының жолына айдай қарап келиўин асығыслық пенен күтип турған қыз, Ш.Сейитовтың «Қарақалпақ ғаррысының қудайға қол жайып жалбарыныуы» қосығында автор – қудайталаға суў бер деп қолын жайып жалбарынып турған қарақалпақ ғаррысы, Мухаммед Юсуптиң «Отабек қўшиғи» дәрәтпесинде автор – Зайнабты қушақлап, Гүмисти сағынып турған Атабек, «Зайнаб қўшиғи» шығармасында автор – Атабекти Гүмистен кем сүймеген Зайнаб, ал «Эгасиз уй» қосығында автор – ийеси дүньядан өтип кеткен үйдиң

Демек, «роль ойнау», ямаса атқаруы лирикасы лириканың бір субъектив көринісі сыпатында өмір кубылыстарын хәр қыйлы ракурстарда сүүретлеуде лириканың шегара билмес имканиятларға ийе жанр екенлігін тағы бір мәрте тастыйықлайды.

ӘДЕБИЯТЛАР

1. Генжемуратов Б. Сайланды шығармалар. Қосықтар хәм поэмалар. – Нөкис: Қарақалпақстан, 2012.
2. Корман Б.О. Лирика и реализм. – Иркутск, 1996.
3. Қуროнов Д. Адабиётшуносликка кириш. – Тошкент: Фан, 2007.
4. Қуროнов Д., Мамажонов З., Шералиева М. Адабиётшунослик луғати. – Тошкент: Akademnashr, 2010.
5. Махов А. Е. Ролевая лирика // Литературная энциклопедия терминов и понятий. – М.: НПК «Интелвак», 2003.
6. Мәтмуратов Т. Сайланды шығармалары. Қосықтар хәм поэмалар. – Нөкис: Қарақалпақстан. 2019.
7. Мұхаммад Юсуф. Сайланма. Шеърлар. Достонлар. Шоир ҳақида хотиралар. – Тошкент: Шарқ. 2007.
8. Рахманов К. Сен ҳаққында қосық. Қосықтар хәм поэма. – Ташкент: Ziyo nashr. 2020.
9. Сейтов Ш. // Эмиўдәрә. 1990. №5.
10. Юсупов И. Пазыйлет. – Нөкис: Билим. 2014, 92-104-б.

МУҲАММЕД ЮСУП ШЫҒАРМАЛАРЫНДА АВТОР ОБРАЗЫ ХӘМ ЛИРИКАЛЫҚ ОБЪЕКТ МӘСЕЛЕСИ

Дабылов П.А.

Бердақ атындағы Қарақалпақ мәмлекетлик университети

Лирикада ой-пикирди субъект арқалы бериўдиң бир формасы – бул автор образы. Биз автор образы ҳаққында әдебиятшы илимпазлардың пикирлери менен есапласқан ҳалда жеке өзимиздиң де позициямызды билдирип өтпекшимиз. Мәселен, әдебиятшы илимпаз К.Худайбергенов былай жазған еди: «оқыўшы қосықта өз жан дүньясын көрмей, тек автордың өзине ғана тән туйғыларды, яки турмыс фактлерин көрсе, демек, автор образы дәретилген болады» [2:11]. Ол усы көзқарастан қарай отырып, сол дәўирдеги автор образы сәўлеленген гейбир қосықларда лирикалық қаҳарман образы бар деп надурис таллаған әдебиятшы илимпаз Т.Мәмбетниязовтың пикирлерин өткир сынға алады [3:48-49]. Демек, илимпаздың (К.Худайбергеновтың – П.Д.) бул пикиринен шайырдың илхамланған нәрсеси – оның тек бир өзине ғана тийисли болып, басқа хеш кимди толғанысқа салмаса, онда автор образы, ал оның илхамланған нәрсеси – көпшиликтиң арзыў-әрманларын сәўлелендириўге қаратылса, онда лирикалық қаҳарман образы дәретиледи, деген түсиник келип шығады. Илимпаздың автор образы ҳаққында билдирген бул пикирлери бир тәрәптен алып қарағанда дурыс. Бирақ екінши тәрәптен алып қарағанда, автор образы ҳаққында айтылған бул пикирлердиң бир тәрәплеме екенлиги сезилип турады. Усы көзқарастан келип шығып, автор образын шәртли түрде екиге бөлип қараймыз:

1. Шекленген автор образы.
2. Улыўмаласқан автор образы.

Шекленген автор образы – бул биз жоқарыдағы бөлимде тоқтап өткенимиздей, шайырдың өмір кубылыслары туўралы көзқарасы хәм дүньятанымының шекленгенлиги, руўхый дүньясының жарлылығы менен белгиленеди. Себеби, көркем шығарма дәретиў авторға күтә үлкен талаптар хәм жуўапкершиликлер жүклейди, солай екен, лирика майданындағы барлық дәретилген шығармалар поэзия бола бермейди. Дурыс, шайыр турмыстан анағурлым салмақлы, терең, адамларды ойландыратуғын пикир табыўы мүмкин, бирақта бул пикир сезим менен суўғарылмай, ал мәзи сып-сыйдам, жалаңаш

сөзлерден қурастырылған болса, онда қаншалық тапқырлық пенен дүнияға келген хәр қандай пикир де өз әхмийетин жоғалтады. Солай екен, илимпаз К.Худайбергеновтың биз жоқарыда келтирген әдебиятшы Т.Мәмбетниязов пенен илимий тартысқа түскен пикирин толықтырсақ, онда екінши илимпаздың лирикалық қахарман образы деп баҳалаулары биринши илимпаздың айтқанындай, тек автор образы ғана емес (булай деу еле де болса жеткиликсиз, автор образын бийкарлау болады) шекленген автор образы болып шығады.

Автор образының улыўмаласқан яки шекленген болып келиўиниң лирикалық объектке де байланыслы тәреплери бар. Егер объект шайырдың ой-сезимлерине күшли тәсир ете алса, онда автор образы улыўмаласқан, көпшиликке тән болған ой-сезимлерди бере алады. Ал егер объект шайырдың ой-сезимлерине жетерли дәрежеде тәсир көрсете алмаса, онда буның нәтийжесинде жасалған автор образы да солғын тартып, шекленген, тар, өтимсиз хәм әхмийетсиз болып қалады.

Биз автор образы хәм лирикалық объект мәселесин өзбек әдебиятының ири ўәкиллериниң бири Мухаммед Юсуптиң лирикасы мысалында көрип шықпақшымыз.

Шайыр дәретиўшилигинде автор образы, шайыр шахсы жаратылған лирикалық шығармалар кең түрде орын алған. Буны шайырдың басқа шайырларға қарағанда айрықша көзге тасланатуғын сыпатлы өзгешеликлеринен бири деп қарауымыз керек. Оларда шайырдың жеке өмирине байланыслы болған ўақыялар, шайырдың қалада жасап, туўылып өскен ўйи, ата-анасы, туўған-туўысқанлары, яр-досларын сағынып жасаўдан пайда болған сезимлер сөз етиледі. Шайыр жүрегинен атлығып шыққан бул ыссы сезимлер бизлерге жүдә таныс, сонлықтан, олар биз ушын да жақын хәм қәдирли. Бул қосықлардың дөрегенине көп ўақытлар болыўына қарамастан, олар еле тандырдан жаңа үзилгендей. Оларда сўўретленген эмоциональ сезимлер сениң жүрегинди езип, кеўлинди елжиретпей турмайды, көзине болса ерксиз жас ўйирип сени жылаўға мәжбүрлейди. Шайырдың бул топарға киретуғын «Нийет» («Муддао»), «Анама» («Онамга»), «Қарындасыма хат» («Синглимга мактуб»), «Умытыў» («Унутиш»), «Анама хат» («Онамга хат»), «Анажан, анажан» («Онажон, онажон»), «Бир жыл болды» («Бир йил бўлди»), «Мойынлаў» («Иқроор»), «Сағыныш қатарлары» («Соғинч сатрлари»), «Ески хәўли» («Эски айвон»), «Атақлы ул» («Машхур ўғил») х.т.б. қосықлары бар. Дәслепп усы қосықлардан мысаллар келтирейик.

Кузда гўзал бизнинг Фарғона,
Қиёси йўқ жаннат маскандир.
Уйимизни соғиндим, она,
Боғимизда беҳи пишгандир... [1:16]

Мен сизни ўйлайман шому саҳарда,
Она, соғинсам ҳам бора олмайман,
Тунлари чароғон шундай шаҳарда,
Хеч кимга кўнглимни ёра олмайман [1:57].

Қачон хат ёзгандим сенга, билмайман,
Қофия билан банд бугун тош кўнглим.
Ёлғиз аканг бўлиб,
Ёнингда юрмайман...
Кечир мени, синглим,
Кечир мени, синглим [1:39].

Отам ўғитларин унутмоқдаман,
Унутяпман секин, ўзимни оқлаб.
Сен кимнинг ўғлисан? Кимнинг ўғлисан?
Ортимда имоним юрар сўроқлаб... [1:52].

Шайырдың бул лирикаларында автор образы қалай жаратылған? Автор образының жасалыўында объекттиң роли қандай? Усы сораўларға жуўап излеп көремиз.

Бириншиден, бул қосықлардың лирикалық субъекти шайырдың өзі. Шығармалардың орайында автордың өзі турады. Оқыушы оларда көркем образға айналған шайырды көреді, оның лирикалық «мен» арқалы баянланған кеуіл кеширмелерін еситеді, дәртлеріне шерік болады, бул дәртлерді өзінки сыпатында қабыл етеді. Мине, усы мәүритлерде (оқыушы усы қосықларды оқып атырған ўақытта) автордың дәретиўши сыпатындағы роли «өшириледі», автор шығарманың пүткил «денесине» сиңип кетеді, оқыушы авторды умытады.

Екиншиден, лирикалық субъекттиң кимге, қайсы адресатқа қаратылғаны белгили. Олар шайырдың әкеси, анасы, қарындасы, перзентлери, зайыбы. Булар лирикалық «сен», лирикалық «ол» формасында қатнасады.

Үшиншиден, лирикалық «мен»нің поэтикалық гүрриңи халықтың тилине жақын, әпиўайы, хәммеге түсиникли, жайдары тилде баян етиледі. Сонлықтан, оның кеуіл кеширмелери оқыушыға тез «окуғады», жүрегине беккем орнығысады.

Төртиншиден, бул қосықлар бир-бириниң даўамындай сезиледи. Бирисинде басланған ой-сезимлер екиншисинде даўам еттириледі, үшіншисинде раўажланса, төртиншисинде кульминациялық шыңына шығып, кейингисинде шешим табады. Демек, бул дәретпелерди оқый отырып бир пүтин шығарманы оқығандай боласаң.

Бесиншиден, лирикалық «мен»нің дыққат орайында барлық ўақытта жақын инсанлары турады. Шайыр оларды муқаддес туйғы сыпатында көреді, қадирлейди, улығлайды. Оның ушын шайыр болыў, атақ-абыройға ерисиў мәр емес. Ол оны керек болса, екинши дәрежеге қояды. Керисинше, «шайыр боламан, атақ-абыройдың изинен куўаман деп мен жақын адамларыма жетерли дәрежеде кеуіл бөлмедим, олардан ўақтында хабар ала алмадым, қадирине жетпедим», деп өзін айыплайды. Қосықларда усы мотив жетекши екенлиги сезилип турады:

Шоҳ асар бўлса ҳам тупурдим ўша –
Боламни йиғлатиб ёзган шеъримга! [1:66].

Шоирлик мен учун асло орзумас,
Шу ҳам иш бўлдимни йигит бошимга.
Ҳамма шоир зотин йиғса – арзимас
Онамни соғиниб тўккан ёшимга [1:77].

Тун бўйи ўзимга йиғлади онам,
Не қилиб қўйдинг деб... Мухаммадимни [1:179].

Алтыншыдан, шайырдың бул топарға киретуғын қосықларында өлим ишарасы жийи қолланылады. Шайыр бул дүньяны ерте тәрк етти. Ол буны алдын-ала билгендей қосықларында өзиниң өлими ҳаққында белги береді. Шайыр буны ықтыяры өзинен кетип жазғандай. Қудай кеўлине салған сөзлерди ол тек хатқа түсиргендей. Усы орында сөз – сыйқырлы, сөз – кийели деген түсиниклерге исенгиң келеді. Әсиресе, көркем сөздің қудиретине бас иймей илажың жоқ. Шайыр өзиниң өлими ҳаққында қосықларында қорықпастан жазды:

Ўлсаму унутсанг мендай йигитни,
Ёғар йўлларингга афсус-андухим.
Оқ тулпордай миниб оппоқ булутни,
Уйингнинг устидан ўтади Рухим...[1:33].

Дўстлар, дегим келар,
Бўлманг хавотир,
Узоқ яшамайман шундай ҳам ўзим [1:72].

Онанг ўлса бўлмасмиди ўғлим, деб
Онам йиғлар, онам йиғлар, онам у...[1:199].

Жетиншиден, шайырдың «Муддао», «Синглимга мактуб», «Онамга хат» қосықтары хат формасында жазылған. Бул да шайырдың бир өзгешелиги, лирикалық субъекттиң ой-сезимлерин бериўдиң бир усылы сыпатында көринеди.

Сегизиншиден, жоқарыдағы лирикалық шығармалардың хәммесин, тийкарынан, бир идея бирлестирип турады. Бул – шайырдың сағынышы. Усы қосықларды оқып болғаннан кейин бизиң санамызда лирикалық субъекттиң сағыныштан сарғайған муңлы сүүрети пайда болады. Соның менен бирге, сағыныш мотиви усы дәретпелердиң туўылыўында шайырдың ой-сезимлерине түртки салыўшы қурал, шайыр илхамын оятыўшы фактор сыпатында да хызмет атқарады. Демек, бул шығармаларда бир қаҳарман (шайырдың өзи), бир объект бар екенлигин көремиз.

ӘДЕБИЯТЛАР

1. Муҳаммад Юсуф. Сайланма. Шеърлар. Достонлар. Хотиралар. – Тошкент: Шарқ. 2007.
2. Худайбергенов К. Лирика хәм өмир. – Нөкис: Қарақалпақстан, 1971.
3. Худайбергенов К. Дәўир хәм парыз. – Нөкис: Қарақалпақстан, 1987.

QARAQALPAQ XALÍQ QOSÍQLARÍNDÁ NEKEGE BAYLANÍSLÍ TUWÍSQANLÍQ ATAMALARDÍŇ QOLLANÍLÍWÍ

Tañirbergenov J., Amanjolova G.

Berdaq atındaǵı Qaraqalpaq mámleketlik universiteti

Qaraqalpaq tininde tuwısqanlıq atamaların payda bolıwı áyyemgi dáwirlerge barıp taqaladı hám sol dáwirdiń jemisi sıpatında tuwısqanlar arasındaǵı qatnaslardı bildirip keledi. Solay eken, ásirler dawamında qollanılıp kiyatırǵan tuwısqanlıq atamaları qaraqalpaq tili materialları tiykarında úyreniw, olardı basqa túrkiy tillerdiń materialları menen salıstırıp tallaw hám lingvistikalıq kózqarastan olarǵa baha beriw – qaraqalpaq til biliminiń áhmiyetli wazıypalarınan biri.

Túrkiy tillerdiń materialları óz ara salıstırılıp, tuwısqanlıq atamaların fonetikalıq variantları, mánileri, hárbir túrkiy tildiń ózine tán ózgeshelikleri birqatar jumislarda kórsetilgen. Atap aytqanda, bashqurt tili boyınsha X.G.Yusupov hám N.V.Bikbulatovtıń [1], túrkmen tili boyınsha R.Muxammedovanıń [2], qırǵız tili boyınsha A.Djumaqulovtıń, qaraqalpaq tili boyınsha O.Dospanov hám T.Begjanovlardıń [3] ilimiy jumisları menen maqalaların kórsetiw múmkin.

Qaraqalpaq tilindegi tuwısqanlıq atamaları Z.Dáwletmuratova arnawlı izertledi: hárbir tuwısqanlıq atamanıń etimologiyasın, klassifikaciyasın, semantikalıq hám grammatikalıq ózgesheliklerin anıqlaǵan [4].

Túrkiy tillerde, sonıń ishinde qaraqalpaq tilinde tuwısqanlıq atamaların úlken bir toparın nekege baylanıslı bolǵan atamalar quraydı. Olardı payda bolıwı hám qollanılıwına qaray er adamlarǵa hám hayal adamlarǵa baylanıslı tuwısqanlıq atamalar dep bólip qarawǵa boladı. Bunday tuwısqanlıq atamalarǵa *qáyinata*, *qáyinene*, *qaynaǵa qáyinapa*, *quda*, *qudaǵay*, *quda bala*, *qudasha*, *jezde*, *kúyew*, *kúyew bala*, *kelin*, *kelinshek*, *er*, *hayal*, *baja*, *mirzaǵa*, *abısın*, *sheshe*, *biykesh*, *murındıq ata*, *kishe*, *jeńge* hám t.b. sózler kiredi. Bulardan kórinip turǵanıday, olardıń kópshiligi qospa sózlerden ibarat. Demek, nekege baylanıslı tuwısqanlıq atamalar ózleriniń dúzilisi boyınsha da ózgesheliklerge iye.

Biz maqalamızda *qáyinnata*, *qáyinene*, *qaynaǵa*, *jezde*, *biykesh*, *qudasha*, *abısın*, *sheshe*, *kelin*, *kelinshek*, *kishe*, *jeńge* atamaların xalıq qosıqlarında qollanılıw mánilerin sóz etpekshimiz.

Qáyinata – *kúyewiniń* yamasa hayalınıń ákesi. Mısalı: Sávle túptiń saǵası sanda bolar, Aqlı qırıq kisiniń xanda bolar, Ákem deyip jılay berme qarındasım, Ákeń ushın *qáyin atań* onda bolar yar-yar (61-bet). Kirsem shıqsam shashımdı, Sıypar esik háwjar, *Qáyin atamnıń* esigi, Sheńgel esik háwjar (121-bet).

Bul atama eski türkij jazba esteliklerde hám házirgi ayırım türkij tillerde ushırasadı: eski türkij tilinde *qejin ata*, házirgi qazaq hám qırğız tillerinde *qayın ata*, bashqurt tilinde *qaynata*, tatar tilinde *qaenata*, ózbek tilinde *qoyinata*, türkmen tilinde *gayın ata*, altay tilinde *qayın ada*.

Qáyınene – erli-zayıplılardıń anaları. Búgingi kúni «qáyın ene» mánisin ańlatatuǵın *ene* ataması dáslep «ana» mánisin bildirgen. Házirgi waqıtta *ene* atamasın tikkeley atamay, onıń ornına *apa* atamasın qollanıw qaraqalpaq sóylew tilinde dástúrge aylanǵan. Sonıń menen birge, ayırım shańaraqlarda rus tiliniń tásiiri arqalı jas kelinshekler enesine *mama* dep qollanıw kóbeyip barmaqta. Tilimizde qalıplesken qádelerge baylanıslı *ene* atamasın qollanıw biziń xalqımızdıń úrp-ádet dástúrlerine ılayıq milliyligimizdi anıqlaydı. Mısalı: Anaw turǵan *enesi*, Kelin keldi degen soń, Kókke jetti tóbesi, *Enesine* bir sálem (34-bet). *Qáyın enemniń* esigi, Qurǵaq esik háwjar, Kirgeninde shashındı, Jular esik háwjar (50-bet).

Qaynaǵa – kúyewiniń yamasa hayalınıń tuwısqan yamasa bir urıwdaǵı aǵaları. Mısalı: Qara tawdıń tasınday, Júweriniń kúyik basınday, Ádilbek degen *qaynaǵań*, Oǵan berin bir sálem (38-bet). *Qaynaǵa* bildim ózińdi, Tıńla meniń sózimdi (55-bet).

Qaynaǵa ataması türkij tillerdiń hámмесinde birdey mánide jumsaladı, biraq seslik dúzilisi boyınsha ayırım fonetikalıq ózgesheliklerge iye boladı.

Jезде – tuwısqan yamasa ruwlas qız apasınıń kúyewi. *Jезде* sózi qaraqalpaq tilinde tuwısqanlıq atama sıpatında tuwısqan, atalas yamasa ruwlas qız apasınıń kúyewine qarata ayılatuǵın sóz. Mısalılar: Toyına keldi tap búgin, Ústi basın batpaqlap, Siypatdin degen *jezdeń* tar, Húrmetlep berin bir sálem (58-bet). Sıldır-sıldır qamısqa, sırǵam tústi háwjar, Sırlaspaǵan jat elge, apam tústi háwjar, Apam túsken dáryaǵa sal bolayın yar-yar, *Jezdem* shekken shılımǵa, nay bolayın háwjar (67-bet).

Biykesh – kúyewiniń tuwısqan yamasa ruwlas qarındasları. Sonday-aq, kelinshek kúyewiniń qarındasların, yaǵnıy biykeshlerin *sulıw*, *ortanshi*, *kishkene qız*, *appaq*, *ayqız*, *botakóz*, *qarakóz*, *aqqız* hám t.b. dep atap, olardıń atın aytpaydı. Bul – qaraqalpaq xalqınıń ayırıqsha ózgeshelikleriniń biri. Mısalı: Jipekten qurǵan shuykesi, Mende usınday bolaman dep, Qurıp tur onıń júykesi, *Biykeshińe* bir sálem (34-bet). Joqdır joramnıń hazarı, Ústi *biykeshitiń* bazarı, Qaytpasın qızdıń bazarı, Apkel jeńge *biykeshińdi* (11-bet).

Qudasha – kelin hám kúyewdiń tárepleriniń kelin jastaǵı hayal jınısına – qarındası, sińlilerine qarata ayılatuǵın atama. Mısalı: Atımız japtıq alasha, Otırǵan jerińiz tamasha, Bizden juwap sorasań, Bara berin *qudasha* (99-bet). Biziń zaman kemtarshılıq zamanba, Jón bilmestey *qudashalar* jamanba (66-bet).

Abısın: Tuwısqan yamasa bir ruwdaǵı adamlardıń hayalları bir-birine *abısın* boladı. Qaraqalpaq ádebiy tilindegi *abısın* ataması ornına geyde awızeki sóylew tilinde *sheshe* ataması qollanıladı. Mısalı: Arqadan esken dawılday, Túbi ayırıq qawınday, Klara degen *shesheńiz*, Oǵanda berin bir sálem (56-bet). *Abısınǵa* adıraymay, Qaynaǵaǵa badıramay, Kúyewińe sodıraymay, Jatıq bol kelinshek (45-bet).

Kelin sózi tuwısqanlıq atama sıpatında nekeden keyin payda bolǵan bolıp, bul atama qaraqalpaq tilinde «balasınıń yamasa inisiniń hayalına», sonday-aq aǵayın-tuwısqanlarınıń ózinen kishileriniń hayallarına ayıladı. Házirgi türkij tillerde de *kelin* sózi ata-ana hám olardıń tuwısqanları tárepinen balasınıń, basqa tuwısqanlarınıń hayalların sıpatlawshı atama sıpatında qollanıladı.

Kelin atamasınıń genezisi barlıq türkij tillerde *keliw*, *kelmek*, *kelmak*, *kelmek* feyili tiykarında *kel* (qaraqalpaq, qazaq), *gel* (türkmen) feyiline atlıq jasawshı *-in*, *-un* affiksleriniń qosılıwınan kelip shıqqan [1]. Bul onıń fonetikalıq dúzilisinan anıq bilinip tur.

Qaraqalpaq, ózbek hám uyǵır tillerinde *kelin* ataması *bala* sózi menen dizbeklesip, *kelin bala* sózi payda boladı. Ol *kelin* atamasınıń sinonimi bolıwı menen birge emociionallıq mání ózgesheligin qosadı.

Türkij tillerde *kelin* ataması *qız* sózi menen juplasıp, *qız-kelinshekler* túrindegi qospa sózdi payda etedi. Sonday-aq qaraqalpaq ádebiy tilinde *kelin* sózi menen *aqlıq* sózi dizbeklesip *aqlıq kelin* ataması jasaladı. *Kelinshek* sózi qaraqalpaq tilinde eki mánide qollanıladı: 1) «jańa túsken kelin», 2) hayalı.

Türkiy tillerdiñ kópshiliginde *-shek,-chek,-chaq,-chak* affiksleri *kelin* sózine qosılıp, «erkeletiw, kishireytiw» mánilerin bildiredi. Mısalı: *Kelin* keldi keliñiz, Quwanışlı eliniz (36-bet). Tulıptıñ awız ashıq dep, Zat urlama *kelinshek*, Óziñ jatıp eneñe, Tur-turlama *kelinshek* (17-bet).

Kishe: Qaraqalpaq tilinde *kishe* ataması «ájaǵasınıñ hayalı» degendi, geyde tuwǵan anasın bildiredi. Sonıñ menen birge, bul sóz húrmet, sıylasıq retinde ruwlas, awıllas hám de basqa biytanı hayallarǵa da qollanıladı.

Xalqımızdıñ úrp-ádet dástúrlerine ılayıq biytanı hayallardı *kishe* dep shaqırıw húrmet mánisin ańlatadı. *Kishe* sózi etimologiyalıq jaqtan *kishi* sózi menen baylanıslı. Mısalı: Bádik kóship baratır tawdan asıp, Tawdan asqan bulıtarǵa aralasıp, Uslap bergen bádikke iye bolma, Neǵıp otırsañ *kishejan* qara basıp (244-bet).

Qaraqalpaqlarda eski dástúr boyınsha tuǵısh perzent óziniñ emes, al onıñ áke-sheshesiniñ balası esaplanıp, bunday jaǵdayda ol óz tuwǵan anasın *kishe* dep ataydı yamasa atın aytıp shaqıradı.

Jeñge – ájaǵasınıñ hayalı, dayısınıñ hayalı, ulıwma jası úlken aǵayınleriniñ hayalları. Qaraqalpaqlarda ózinen úlken adamnıñ hayalın *jeñge* dep ataydı. Mısalı: Pár-párdayım, párdayım, Bizge aytasız hárdayım, Bizge aytqansha *jeñgeñe* ayt, Jeñgeñ biler jaǵdayın (67-bet). Qutlı bolsın toylarınız, *Qız jeñgesi* yar-yar (122-bet).

Jeñge sóziniñ joqarıdaǵı mánisi menen birge jańa turmıs qurmaqshı bolıp júrgen jigit penen qızdıñ arasına túsip, olardı bir-biri menen ushıratırıp júretuǵın hayalǵa da qarata aytıladı.

Juwmaqlastırıp aytqanda, qaraqalpaq tilinde tuwısqanlıqtı bildiriwshi atamalar burınnan qollanılıp kiyatırǵan, milliy ózgesheliklerdi kórsetiwshi atamalar bolǵanlıqtan, qaraqalpaq xalıq qosıqlarında belgilengen qádelerge baylanıslı qatañ ádebiy tilde saqlanıp jumsalǵan. Xalqımızdıñ bul biybaha baylıǵın lingvistikalıq kózqarastan izertlew leksikologiya, terminologiya hám til tariyxınıñ kóplegen máselelerin ele de tereñirek biliwge múmkinshilik beredi.

АДЕБИЯТЛАР

1. Yusupov X.G. Termin rodstva v bashkirskom yazıke // Voprosı bashkirskoy filologii. – M., 1959. –S. 123–135.; Bikbulatov N.V. Bashkirskaya sistema rodstva. –M.: Nauka, 1981.
2. Muxamedova R.G. Terminologiya rodstva i svoystva u tatar misharey v Mordovskoy ASSR // Materialı po tatarskoy dialektologii. – Kazan, 1962.
3. Dospanov O. Qaraqalpaq tili qubla dialektiniñ leksikası. – Nókis: Qaraqalpaqstan, 1977. – B.129–166.; Begjanov T. Terminı rodstva v muynakskom govore karakalpakskogo yazıka // Voprosı dialektologii tyurkskix yazıkov. – Baku, 1966.
4. Dáwletmuratova Z.U. Qaraqalpaq tilinde tuwısqanlıq atamalar.: Filol. kand. dis. ... avtoref. – Nókis, 2010.
5. Pokrovskaya L.A. Termin rodstva v tyurkskix yazıkax // Istoricheskoe razvitie leksiki tyurkskix yazıkov. – M., 1961.
6. Qaraqalpaq xalıq qosıqları. – Nókis, 1978.

ТӨЛЕПБЕРГЕН ҚАЙЫПБЕРГЕНОВ ГҮРРИҢДЕРИНИҢ ӨЗГЕШЕЛИГИ: КИШИ ЖАНРДАН БАСЛАНҒАН ҚӘДЕМ

Камалова Д.Э.

Өзбекстан мәмлекетлик консерваториясы Нөкис филиалы

Өзбекстан ҳәм Қарақалпақстан халық жазыўшысы Т.Қайыпбергеновтың прозалық шығармалары бүгинги қарақалпақ әдебиятында айрықша орын ийелейди.

Жазыўшының «Секретарь», «Муғаллимге рахмет», «Суўық тамшы», «Уйқысыз түнлер», «Тәнхә өзиңе мәлим сыр» сыяқлы повестьлери, «Соңғы хұжим», «Қарақалпақ қызы», «Қарақалпақ дәстаны», «Қарақалпақтың өз қалпағы менен сырласыўы» романлары менен «Қарақалпақнама», «Қарақалпақпан. Тәўекелшимен», «О дүньяға атама хатлар», «Қалбимниң қамусы» роман-эсселери, «Фамилия», «Айдос баба», «Сахра бүлбили» сыяқлы драмалық шығармалары өткен XX әсирдиң 1960-жылларынан баслап бүгинги

ғәрезсизлик жылларына шекемги көркем әдебиятымызды жанрлық, формалық, идея-тематикалық, стиллик жақтан байытқан хәм дүньяға танытқан дәретпелер болды.

Көпшилик сөз шеберлериниң дәретиўшилик жолына нәзер тасласақ, кең эпикалық жанрларға өтпестен алдын, қәлемин прозаның очерк хәм гүрриң жанрларында сынап көргенлигин көремиз. Әлбетте, бул процесс жазыўшылардың қәлеминиң ысылыўына, турмыс фактлерин үйрениўине, дәретиўшилик тәжирийбесиниң артыўына кең имканият жаратады. Деген менен айырым жазыўшылар әдебиятқа кирип келген дәслепки қәдеминен киши жанрларда жазып, дәретиўшилиги даўамында усы жанрға садық қалғанлары да ушырасады. Ал, биз сөз етип отырған жазыўшы Т.Қайыпбергенонның дәретиўшилик жолы дәслеп лирикалық қосықлардан, соң балаларға арналған гүрриңлерден басланып, повестлерге, кең эпикалық романларға, роман-эсселерге тутасып кеткенлигин гүзетемиз.

Жазыўшы 1950-жыллардың орталарында «Алжасықтың ақыры» (1954), «Арза» (1955), «Тракторшы» (1955), «Жолдағы жәнжел» (1955) гүрриңлери менен прозаға қәдем таслаған болса, 1960-жылларға келип «Исиң сөзиндей емес», «Почтальон келгенде», «Ана ашыўы», «Еки көзли», «Ким айыплы», «Мақсет», «Пиллекешлер», «Өкиниш», «Тартыс», «Батыл қәдем», «Айгүл» гүрриңлерин сол жыллардағы газета-журналлар бетлеринде үзликсиз жәриялап барды. Т.Қайыпбергенонның бул прозалық шығармалары 1961-жылы «Блокнот сөйлейди» деген атама менен өз алдына китап болып басылып шықты [3, 537]. Бул шығармалар жазыўшының дәретиўшилигинде прозаға атлаған дәслепки қәдем болыў менен бирге XX әсирдеги қарақалпақ прозасында гүрриңлердиң идея-тематикалық, жанрлық жақтан қәлиплесиўине унамлы тәсир жасады.

Жазыўшының гүрриңлерине тема таңлаўдағы хәм сюжет қурыўдағы әпиўайылықты, халық түсинигине қонымлы нәсиятгөйликти сол дәўирдеги әдебият бойынша пикир билдирген әдебият изертлеўшилери дурыс аңлаған. «Оның (жазыўшының – Д.К.) гүрриңлериниң сюжети қысқа турмыс эпизодларына қурылған. Турмыс ҳақыйқатлығынан әҳмийетли турмыс эпизодларын таңлай билиўи ол арқалы оқыўшыға тәсирли, идеялық сабақ бола алатуғын деталларды, сюжетлерди излестирди. Оның дәслепки гүрриңлериниң бәри ақыл-нәсийхат, дидактикалық характер тутып, автордың еле идеялық көз қарасының турмыс ҳақыйқатлығын реалъ сүүретлеўге өтиў басқышында екенлигин, миллий әдебиятымыздың әсирлер бойы бойында сақлап келген дидактикалық гүрриң традициясының тәсийрин көремиз» [1, 454]. Деген менен, жазыўшының гүрриңлери қарақалпақ әдебияты тарийхында усы жанр шығармаларының қәлиплесиўинде әҳмийетли орын ийеледи. Және де, жазыўшының гүрриңлери мазмунлық тәрәптен орта хәм кең көлемли повесть хәм романларына тийкар болды деп айта аламыз. Себеби, жазыўшының гүрриңлерин көлемли шығармаларының киши бир бөлеги сыпатында алып қараўға болады. Мысалы, жазыўшы «Батыл қәдем» гүрриңинде ҳаял-қызлардың теңлиги, оқып билим алыўы хәм жәмийетте өз орнына ийе екенлигин Жумагүл образында жақсы сәўлелендирген. Ол 1926-жылы «Қызлар оқысын!» деген сүренди қоллап-қуўатлайды хәм сонша қызлар ишинен көп адамлардың қарсылығына қарамай Төрткүлге қарай оқыўға жол алады. «Батыл қәдем» гүрриңиндеги бундай мазмунды «Қарақалпақ қызы» романындағы Жумагүл образында толық сәўлеленгенлигин көремиз. Жазыўшының гүрриңлери мазмунлық жақтан хәр қыйлы тематикаға қурылған. Тийкарынан мектеп жасындағы балалардың, мийнет адамларының күн-көрис жағдайлары, халқымыздың билим алыўға, өнер үйрениўге, ҳаял-қызларымыздың еркинликке умтылыўлары, жәмийетимизде жүз берип атырған жаңалықлар менен айырым адамлардың унамсыз ис-хәрәкетлери, улыўма турмысымыздың ең бир әҳмийетли мәселелери хәр тәрәплеме сәўлелениўин таўып отырды. «Ертек», «Арза», «Исиң сөзиндей емес», «Почтальон келгенде» сыяқлы гүрриңлеринде мектеп жасындағы балалардың турмысы, олардың ой-пикири хәм ис-хәрәкетлери сүүретленсе, «Алжасықтың ақыры», «Қәдир түн» гүрриңлеринде мийнет темасы сөз етиледі.

Жазыўшының «Арза» гүрриңиниң темасы мектеп оқыўшылары турмысынан алынып, онда Абаттың өзи жасап атырған мәкан аймағына пайдалы ислери менен үлес

қосыуы көркем сүңретленген. Шығарманың мазмұны тәлим-тәрбиялық әхмийетке ийе болып, тили жеңил оқылады. Баянлау композициясында Абаттың еске түсирулері арқалы уақыялар толықтырылып барылады. Мәмлекет мүлкін қәстерлейтуғын Абат пенен биргеликте ис жақпас Турдымурат сыяқлы балалардың образы ашып берилген. Мектеп жәмәәти Абатты шақырғаннан баслап, ол «не ислең қойдым?», «сабақлардан үлгерип атырман ғо» деп рухый гүйзелiske түседи. Абат пенен Турдымурат мектеп жәмәәтине арза жазады. Абат жетекшиликке сайланады. Ал, Турдымураттың арзасы кейинге қалдырылады.

« – Турдымурат, сен қапаланба, достым, – деди Абат оны жубатқысы келип, – сениң арзаң тууралы да сөз болды. Бирақ уақытша иркип қойуға қарар етилди.

– Не себеп?!

– Кешеги дем алыстан соңғы күн есинде ме?

Турдымурат төмен қарап қалды» [2, 435-436].

Соң шығарманың тийкарғы кульминациялық шешими бериледи. Автор оның себебин жақын күнлер ишинде екеуиниң тоғайда адасып тууып қалған ферма қойлары менен ушырасуына байланыстырады. Сонда Турдымурат қозыларды «Үстим патас болады» деп усламай кетип қалған еди, Абат болса пальтосына орап шопанға алып келип береди.

«Ғарры шопан Абатқа көп алғыслар айтты хәм ертең Абатты тәрбиялаған коллективке кеуили толғанын өз аузы менен айтып қайтыу ушын мектепке баратуғынлығын ескертти.

... Мүмкін, ғарры шопан Абаттың арзасының тезирек иске асууына себепши болған шығар!» [2, 437]. Демек, жазушы шығарма жуумағын дәстүрий емес усылда баянлап, уақыялардың тәсирли шығуын тәмийинлеген. Әлбетте, бул бүгинги әдебиятымыздағы уллы жазушының дәслепки шеберликлериниң бир көриниси есапланады.

Белгили илимпаз С.Бағадырова өз изертлеулеринде жазушы ҳаққында төмендегише пикирлерди билдиреди: «Қысқа мазмұндағы гүрриңлер жазушының үлкен прозаға өтиуинде белгили дәрежеде әхмийетли роль ойнады. Оларда жас қәлемкеш турмыс ҳақыйқатлығын сүңретлеуге қатнасты, турмыс эпизодларынан сюжет қуруу, уақыяны бир-биреуине байланыстыруды, қахарманның ҳәрекетти тийкарында сюжетти рауажландыруды, диалог, монолог қуруды үйренди» [1, 455].

Жазушының «Алжасықтың ақыры» [2, 452] гүрриңинде жоқары мағлыұматқа ийе Серимбеттиң таныс-билис арқалы мектеп директоры болуы хәм билиминиң сайызлығы себепли сабақ өте алмауы сөз етиледи. Ал оның келиншеги Гүлбий Серимбеттиң ис тәжирийбесиниң сайызлығын, директорлыққа куштарланыуының орынсызлығын хәм өз ауылындағы мектепте, ең болмаса, быйылша ислеу кереклигин талай ескертеди. Лекин, Серимбет мектеп директоры болғаны менен өз қәнийгелиги бойынша химия пәнин өте алмағанлығы себепли, тексерулердиң жуумағында «сауатсыз муғаллим»лердиң қатарында жумыстан босатылады. «Бөлелик жәрдем етпеди» – деп ауылына қайтып келеди. Автордың берген жуумағы дурыс. Таныс-билис арқасында жүрген айырым адамлар жәмийетти жарға ийтермелейди. Себеби, жас әуладты тәрбиялау ис ҳәр қандай дәуирде де әхмийетли мәселелерден бири болып келмекте.

«Исиң сөзиндей емес» гүрриңинде оқыушы Төребай «ата-аналарға, ауыруларға жолда, мектепте қысқасын айтқанда олар менен гезлескен жерде хұрмет етиу керек... мысалы, олар менен машинаға мингенде орын ауыспай қалса орын бериу керек» дейди. Ал енди усы гүрриңде Төребай образы кери сүңретленеди. Ол анасы менен автобусқа мингенде анасынан бурын өзи минип, орын тауып отырып алады. Түргелип турған анасына және «алдыңа қарап турмасаң жығыласаң» деп ескертип қояды. Гүрриңниң ақырында Төребайдың ислеген иси сөзиндей емеслиги ҳаққында жуумақ шығады. Демек, гүрриң тәрбиялық әхмийетке ийе болып, Төребай сыяқлы балаларды туура жолға салуға хызмет етеди.

Солай етип, жазыўшының қысқа мазмундағы гүрриңлери оның үлкен прозаға өтиўинде әҳмийетли рол ойнады. Оларда автор турмыс ҳақыйқатлығын көркем сәўлелендириўге умтылып отырды. Повесть ҳәм романларында эпизодларды байытып, сюжетти раўажландырып барғанлығын гүзетемиз. Гүрриңлеринде бир-еки қаҳарман болса, повесть ҳәм романларында бир неше қаҳарманлардың характери менен психологиялық өзгешеликлерин теренирек ашып бериўге ерисе алды. Төлепберген Қайыпбергеновтың «Сөз айтылғанша алтын, айтылғаннан соң мыс. Бўйдемектиң мәниси – айтылғаннан кейин сөздің қәдир-қымбаты жоғалыўында емес, сөз ҳәр кимниң кеўил тәрезисине ҳәр қыйлы өлшенип, ҳәр қыйлы салмаққа ийе болатуғынында», – деп айтып өткениндей [2, 477], жазыўшының шығармалары өткен XX әсир әдебияты менен бирге бүгинги әдебиятымызда да салмақлы өлшемге ийе болып қалары сөзсиз.

ӘДЕБИЯТЛАР

1. Қарақалпақ совет әдебияты // Коллективлик мийнет: Нурмухамедов М., Баҳадырова С., Мәмбетниязов Т., Ниетуллаев С., Насруллаев Ә. – Нөкис: «Қарақалпақстан», 1979.
2. Қайыпбергенов Т. Шығармалары. Бес томлық. 5-том. – Нөкис: «Қарақалпақстан», 1980.
3. XX әсир қарақалпақ әдебияты тарийхы // Коллективлик мийнет: Пахратдинов Ә., Алламбергенов К., Бекбергенова М. – Нөкис: «Қарақалпақстан», 2011.

XIX ÁSIR QARAQALPAQ LIRIKASINDA FOLKLORLIQ OBRAZLAR DİN QOLLANILIWI

Orazimbetova M., Ómirbekov A.

Berdaq atındaǵı Qaraqalpaq mámleketlik universiteti

XIX ásir qaraqalpaq lirikasında folklorlıq obrazlar, atap aytqanda, qaharmanlıq, ańızlıq, mifologiyalıq, ashıqlıq obrazlar jiyi gezlesedi. Shayırlarımız bunday folklordaǵı epikalıq qaharmanlardı lirikalıq shıǵarmalarda qollanıwı arqalı olarǵa poetikalıq máni júkleydi. Hár bir qollanılǵan obrazlar qosıqtıń ideyasın, mazmunın beriwde kórkemlik xızmet atqaradı. Ásirese, Shıǵıs kitabıy dástanlarınıń ashıq obrazları kóp qollanıladı. Ájiniyaz lirikasında jiyi gezlesetuǵın bunday obrazlar hár qıylı kórkemlik xızmet atqaradı. Shayırdıń táriyip mazmunındaǵı qosıqlarında ashıqlıq dástanlardaǵı epikalıq obrazlar gozzallıq estetikasını payda etedi.

Sóylegende sheker eter sózińdi,
Kórgende biymaǵrur eter ózińdi,
Báhári toydırar eki kózińdi,
Láyli, Zulayxaday qızları bardı [1: 35]

Shayırdıń «Ellerim bardı» qosıǵınan alınǵan bul mısalda qaraqalpaq qızlarınıń sulıwlıǵın táriyiplewde shayır ashıqlıq dástanlardaǵı Láyli hám Zulayxa obrazların keltirip ótedi. «Bardur» qosıǵında da tap usınday obrazlar birdey poetikalıq xızmet atqaradı. Shayır kóbinese Láyli, Zulayxa obrazların juplastırıp qollanadı. Bunnan basqa da Sánem, Zuxra obrazları da qaraqalpaq qızlarınıń gozzallıǵın táriyiplewde kóterińki, maqtanish sezimlerin payda etedi.

K.Mámбетov Ájiniyazdın Kúnshıǵıs klassikleriniń dástúrlerine qatnası Álisher Nawayı, Muxammed Fizuliy hám Maqtumqulı menen baylanıstırıp salıstırmalı túrde izertleydi. Ilimpaz Nawayı menen Ájiniyazda obrazlardın (Láyli, Zulayha, Shiyrin, Farxat, Yusup, Májnún, Iskender) temalarına, janrlardıń hám obraz jasaw sheberliginiń sabaqlaslıǵına toqtaydı [2: 73].

Ulıwma Ájiniyaz poeziyasında Shıǵıs kitabıy dástanları personajlarınıń kórkem obraz dárejesinde qollanılwı boyınsha kópshilik ilimpazlar pikirlerin bildirgen. Ilimpaz A.Murtazaev «Shayırdın muhabbatı» miynetinde Ájiniyazdın shıǵıs xalıqlarında keń tarqalǵan Májnún hám Láyli haqqındaǵı syujetler, onıń jazba ádebiyatqa kóshiwi, shayırdın lirikalarında sol ashıq-mashıq obrazlarınıń sawleleniwi máselesine ayırıqsha toqtap ótedi [3: 104].

Ájiniyazdın ashıqlıq mazmundağı qosıqlarında lıro-epikalıq dástanlardın qaharmanları lirikalıq qaharman–ashıq obrazın hám onıń mashuqası, yaǵnıy yar obrazın beriwde, olardıń kewil keshirmelerin jetkerip beriwde kóp qollanılǵan.

Láyli, Zuhra kibi ol sahib táviz,
Badı-saba usap esti de ketdi. «Bir janan»

Qulqı, pıǵlı, halı-awhalın desem,
Misli Májnún súygen Láyli yańlıdı. «Yańlıdı»

Óziń Shahsánemnen yúz hissa zıyat,
Bolsın ol Zúleyxa sáńdin sadaǵa. «Sadaǵa»

Aǵa Yunis kibi tuwǵan anası,
Jeńgesi Xiyattıń maxsımzadası. «Múnásip»

Ájiniyaz shayırdın qosıqlarında ushırasatuǵın bul obrazlardın óz aldına poetikalıq wazıypası bar. Ayrım qatarlarda gózzaldın sulıwlıǵın sol obrazlarǵa salıstırılса, al bazı qosıq qatarlarında ádep-ikramlılıq dárejesiniń ólshemi sıpatında beriledi, hátteki shayır táriyiplegen qız dástandaǵı sulıwlardan da alıq etip sáwlelenedi.

Ashıqlıq obrazlar Ájiniyazdın tek táriyip hám ashıqlıq mazmundağı qosıqlarında ǵana emes, al basqa da filosofıyalıq, nalısh mazmunındaǵı qosıqlarında hár qıylı poetikalıq xızmette kelgen.

Dúnya bir kórsetip Láyli jamalın,
Aldı ketti pikri-zikri qıyalım,
Qırman tayar waqta bermey shamalın,
Shamal berse, atar qırman bolmadı

«Dáwrán bolmadı» qosıǵınan alınǵan bul qosıq qatarlarında Láyli obrazı awıspalı mánide kelgen. Yaǵnıy Láyli sulıwlıqtıń simvolı desek, ómir súriw, bul dúnya misli sulıw qızǵa usaydı. İnsan usı sulıwlıqqa qushtar bolıp jasay beredi, dúnya izinen quwa beredi. Lekin onıń aldamslı ekenin keyin ańlaydı. Shayır bul qatarlarda ómirdiń gózzallıqlarınan da biynesip qalǵanın, lirikalıq qaharman kewlindegi arızıw-ármanlarınan orınlanbaǵanın, oǵan tosqınlıqlardıń kóp bolǵanına nalınadı.

Láyli kibi ıshqı otına kóndirdiń,
Meni Májnún ettiń ármanlı dúnya. «Ármanlı dúnya»

Klassik shayırlardıń shıǵarmalarında jáne bir kóp qollanılǵan obrazlardın biri – bul Májnún obrazı bolıp tabıladı. Májnún obrazı ashıq mánisinen basqa ayralıq, dúnyanıń ótkinshiligi mánilerinde de keledi. Máselen, Kúnxoja óziniń «Jaylawım» qosıǵında ózi jasaǵan tariyxıy sharayattıń sociyallıq jaǵdaylarınan kelip shıǵıp, óziniń ómiriniń qayǵılı táreplerin Májnúndey maqsetine jete almaǵan ármanda ótken táǵdirine nalınadı.

Azap penen aqıretin ettirip,
Májún kibi ármanda ósken jaylawım.

Al Ájiniyazdın kópshilik qosıqlarında lirikalıq qaharmannıń óz elinen ayra túsip, sergizdanlıqta, azap-aqırette ótken kúnlerin Májnúńge megezetedi. Láylige ashıq bolıp shóllerde sergizdan bolǵan Májnúnniń ruwxıy halatı shayırdın lirikalıq qaharmanı halatına jaqın keledi.

Búlbildi zar etip shayda gúllára,
Májnúndek aydabán shólden shóllára,
Nesiybem kóp shashıp ǵayrı ellára,
Shóplep boldım desem, tamam bolmadı. «Dáwrán bolmadı»

Yüre almadım oynap-kúlá,
Májnúndeyin shıqtım shólá,
Keshe-kúndiz qayǵıw bilá,
Álif qáddim dal boladı. «Boladı»

Májún kibi shıqıp shólá,
Qalıbman giryan ishındá. «Ishındá»

Shayırdıń úsh qosıǵında da lirikalıq qaharmannıń birdey ruwxıy halatı sáwlelengen. Jat elde júrip túskinlikke túskен lirikalıq qaharmanda óz ómirine nalınıw bar. «Májńúndeyin shıqtım shólá», «Májńúndek aydabán shólden shóllára», «Májńún kibi shıqıb shólá» degen qatarlar arqalı ishki sezimlerin jetkeredi. Degen menen dástandaǵı qaharman menen shayırdıń lirikalıq qaharmanın bir dep túsinbeymiz.

Shayırlar folklorlıq obrazlardı tap sol halatında, yaǵnıy folklorlıq shıǵarmalardaǵı mánisinde emes, al ózleriniń dóretiwshilik laboratoriyasında qayta islep jańa mazmun jaratadı. Ómirdiń ótkinshi ekenligi, kim bolıp jasańda da bul pániy dúnya hámmeniń basınan ótedi. Degen menen insan óz ómirin xalqı menen, onıń maqset-muratları jolında ótkerip jasaw kerekligi haqqındaǵı pikirler klassik shayırlar shıǵarmalarınń baslı ideyası boldı. Mine usınday ideyalardı beriwde shayırlar ańızlıq obrazlarǵa poetikalıq máni júkleydi.

Men áylásám bir-bir bayan,
Paniy ermish oshbu jahan
Iskender Rustamu dástan
Ol hám tiri yurán yoqtı Ájiniyaz «Yoqtı»
Bázirgen ótti dúnyadan,
Góruǵlıbek súrdi dáwran.

Ármanda ketti olar hám,
Ketken qayıp kelgen emes [4: 22]. Berdaq «Bolǵan emes»
Jeti ıqlımǵa húkim súrgen,
Iskender ne bolǵan eken. Berdaq «Eken»

Ájiniyaz, Berdaq shıǵarmalarında kóp ushırasatuǵın obrazlardıń biri Shıǵısta táwipshilik penen atı ápsanaǵa aylanǵan Hákim Ulıqpan obrazı bolıp tabıladı. Xalıq arasında mın dártke shıpa beriwshi hám uzaq ómir súrgen adam sıpatında ańızlar tarqalǵan.

Jan alıp, jan berdi ulıqman Hákim,
Bular hám óttiler, áy faniy sendin. Ájiniyaz «Násiyhat»
Mın jıldan soń qanday boladı dúnya,
Kóreyin, Luqmannıń uzaq ómirin ber. Berdaq «Maǵan ber»

Ájiniyaz «Násiyhat» qosıǵında Hákim Ulıqpannıń qúdiretli kúshke iye ekenligine ayrıqsha dıqqat qaratıp, hátteki ol da ótti bul faniy dúnyadan degen pikirdi bildiredi. Al Berdaqnıń «Maǵan ber» qosıǵında bolsa, Luqman obrazı ózgeshe poetikalıq xızmette kelgen. Shayırdıń bul qosıǵı tereń xalıqshılıǵı, watanpárwarlıq, insansúiwshilik ideyalardı jırlawı menen ózgeshelenip turadı. Berdaq óz xalqınıń baxıtlı, emin-erkin jasawın árman etti, qosıqlarınıń baslı temasına aylandı. Shayır óz xalqınıń baxıtlı keleshegin kóriwdi árman etti, sonıń ushın mın jıl jasaǵan Luqmannıń uzaq ómirin tileydi.

Haqıyqatında da, Berdaq óziniń lirikalıq shıǵarmalarında folklorlıq obrazlardı sheberlik penen paydalanǵan. Shayır dástanlardaǵı hárqıylı obrazlar menen birge Shıǵıs mifologiyasını tereń úyrenген halda kóp ǵana miflik, ańızlıq obrazlardı ornında keltirip ótedi.

Qolımda som temir ottay balqısın,
Temirshi házireti Dawıt sehrin ber

Jáhán maǵan háwes etip qarasın
Házireti Yusuptıń husni kórkin ber
Dushpandı óz zindanına baspaǵa,
Jer-kóktegi Sulaymannıń hámirin ber.

Mısallardaǵı temirshi Dawıt, házireti Yusup sıyaqlı mifologiyalıq obrazlardıń shayırdıń aytajaq oyın, qosıqtıń ideyasın beriwde ayrıqsha xızmeti bar. Asirese, Yusup sulıwlıqtıń, pákliktiń simvolı sıpatında kórkemlik xızmet atqaradı. Berdaq óz eliniń abadan, baxıtlı, jaqsı jasawın árman etti, jáhán háwes etiwın tiledi. Yusup obrazı arqalı shayırdıń watanpárwarlıq, xalıqshıl ideyası tásirli beriledi. Yusup obrazı Ájiniyazdıń qosıqlarında da jiysi gezlesedi.

Yusupdák Mısır elindá
Qalıbman zindán ishındá

Bul misalda Yusup obrazi ózgeshe poetikalıq máni ańlatıp kelgen. Yaǵnıy lirikalıq qaharmannıń óziniń elinen jıraқта júrgen azap-aqiretli kewil-keshirmelerin Yusupnıń ruwxıy halatı menen salıstırıp beriledi.

Klassik shayırlardıń lirikalıq shıǵarmalarında qollanılǵan folklorlıq obrazlar hám olardıń poetikasın úyreniw arqalı hárbir shayırdıń individual stilin, kórkemlik dúnyasın, filosofıyalıq kózqarasların ańlawǵa boladı.

ÁDEBIYATLAR

1. Әжинияз. Таңламалы шығармалары. – Нөкис: Қарақалпақстан, 1988
2. Berdaq. Saylandı shıǵarmaları. – Nókis: Bilim, 2022
3. Мәмбетов К. Әжинияз. – Нөкис: Қарақалпақстан, 1994.
4. Муртазаев А. Шайырдың мухаббаты. – Нөкис: Қарақалпақстан, 1988.

АЛЛАНАЗАР ӘБДИЕВТИҢ «Я ӨГИЗ, Я АРБА?» ГҮРРИҢИНДЕ ҚАҒАРМАН ПСИХОЛОГИЯСЫ

Алламуратов Ғ.А., Аскербаетова Ш.Н.

Бердақ атындағы Қарақалпақ мәмлекетлик университети

Көркем шығарма әдебий түриниң қандай болыуына қарамастан (поэзия, проза, драма) инсанның психологиялық әлемине тәсир өткеріуі тәрәпинен әхмийетли. Шығарма өз оқыушысының кеўлинде руўхый толғанысты пайда етпесе, өзиниң эстетикалық ўазыйпасын орынламағанын яки көркем сөз өнери дәрежесине көтериле алмағанын көрсетеди.

Көркем сөз илиминиң жетекши тулғаларының бири Ибн Синоның билдириўинше: «образлы етип айтылған сөз инсан руўхын өзине бойсындыратуғын бир жағдай жүзеге келтиреді. Бул соннан ибарат, белгили бир ислер адамға көринбестен, олар ҳаққында қандай да бир пикир жүритилместен хәм оны тәрийиплеместен, олар оқыушыда жақсы пикир оятады, базыларынан адам өзін тыяды. Бир сөз бенен айтқанда, бундай нәрседен адам тынышсызланады, бирақ бул тынышсызланыў саналы рәўиште болмай, бәлки психологиялық тәсирлениў нәтийжесинде болады» [1].

Көркем сөз өнери қәсийетлериниң бири жәмийеттеги адамларды өзлерин өзлерине түсиндириў, тәрийиплеў, сүүретлеў хәм көрсетиў арқалы руўхый тәсирлендириў өнери есапланады. Демек, көркем шығармада қағарман образында жаратылған психология жәмийетимиздиң қайсы бир ағзасын көрсетип атырғанлығы, оның турмысшаңлығын, көркем ҳақыйқатлыққа сәйкес екенлигин аңлатады. Көркем психологизмниң келип шығуы әдебиятта инсан образын сүүретлеўди баслағаннан берли бар кубылыс. Батыс әдебияттаныўында бул кубылысты «психопоэтика» (көркем психология) термини менен атайды хәм қағарманның конкрет образ сыпатында қәлиплесиўинде баслы өлшемлердиң бири сыпатында бағалайды.

А.Б.Есин: «Психологизм – бул әдебияттың өзине тән қураллары көмегинде қыялы (тоқыма) шахс (әдебий персонаж), туйғы-сезим, пикир хәм ишки кеширмелерди жетерлише, толық хәм тереңнен сүүретлеў» [2, 18] деген түсиникти береді. Л.Я.Гинзбургтың тәрийиплеўинше, «көркем психологизм қағарманның өзін тугыўда қыялға да келмеген, әдеттен тыс, тосаттан пайда болатуғын қарама-қарсылықлардан басланады» [3, 300]. В.В.Компанеев тәрәпинен психологизм сүүретлеў усылынан көре автор психологиясын көркем сүүретлеў қуралы деп түсиндиреді. «Шығармада психологиялық анализдиң пайда болыуы оның форма хәм типологиясы, көбинесе, жазыушы дүньяға көз қарасы, мақсетине, таланты хәм жеке пазыйлетлериниң характерине, шығармадағы ситуацияға байланыслы болады» [4, 47]. Демек, көркем психологизм инсан ишки дүньясының жәмийетлик, тәбийий хәм тарийхый ҳәдийселерге қарата пайда болатуғын мүнәсибети хәм характериниң раўажланыў бағдарын көрсетиўши әдебий қурал есапланады.

Қарақалпақстан халық жазыушысы Алланазар Әбдиевтің «Я өгиз, я арба?» гүрринде қахарман психологиясының жаратылыуы биз жоқарыда келтирип өткен теориялық түсиниклерге сәйкес келеди. Жазыушы гүрринде бүгинги күн қахарманларының көркем образын дөретеди. Жамийетимизде адамлар қандай хәрекет етсе, қандай өмир сүрсе, олардың қахарманлары гүрринде шеберлик пенен көркем хақыйқатлық талаптары тийкарында геўделендириледі. Шығармада сюжет тийкарғы қахарманлар Айпери, Баймурат, Айдарлар ортасында болып өтеди.

Айпери менен Баймурат жаслықтың татлы демлерин бирге өткерген, ашық-машықлар сыпатында сүүретленеди. Бирақ, гүрринде Айпери анасының дайы қызы Баршынханның баласы Айдарға анасының қысымы менен, разылығысыз турмысқа шығады (Айдардың алып қашып кетиуі менен). Айпери Татлымурат атлы перзентли болады. Гүрринде сюжет Айдардың шыпакер көригинен өткеннен соң, өзиниң бала көре алмаслығын билгенинен баслап шийелениске түседі. Яғнай Айпери менен турмыс құрған жыллары туўылған Татлымурат та Айдардың баласы емес екенлиги анықланғаннан соң конфликт жүзеге келеди.

Жазыушы гүрринде турмыслық хақыйқатты көркем хақыйқатлыққа айландырыўда шеберлик пенен қатнас жасағанлығы көринеди. Жаслардың (Баймурат ҳәм Айпери) мухаббат сезиминиң сүүретлениуі, олардың бир-бирине болған ынтықлық туйғылары, ақыбетте ортада бала пайда болыуы сюжети исенимли сүүретленген. Жоқарыда айтып өткенимиздей, көркем сөз өнери қәсийетлериниң бири жәмийеттеги адамларды өзлерин өзлерине түсиндириў, тәрийиплеў, сүүретлеў ҳәм көрсетиў аркалы руўхый тәсирлендириў. Демек, жәмийетте Баймурат ҳәм Айпери сыяқлы жаслар жоқ емес.

Жазыушы усы сюжетлик шийеленистиң шешимин Айдар образының психологиясына жүклейди. Сюжетте Айдар шыпакер көригинен өтип, өзиниң ҳеш қашан бала көре алмаслығын биледи. Айпери екеўиниң баламыз деп жүрген Татлымурат та өзиники емес. Бундай руўхый соққы хақыйқый өмирде де ҳәр бир адам ушын күтилмеген психологиялық жағдайларды келтирип шығарады. Шыпакердиң нәтийже қағазын услап, бала өзиники емес екенлигин Айпериниң өзи де мойынлауы Айдар образының психологиясына берилген үлкен тәсир. Өйткени, усы күнге шекем өзимниң балам деп бағып, аймалап, сүйип келген баласының өзиники болмай шығыуы адам ушын қандай хәсиретли.

Жазыушының Айдар образын бундай психологиялық шайпалыстан қалай алып шығатуғынлығы оқыўшыларды еле де шығармаға тартады. Жазыушы бундай психологиялық дағдарыстан шығыўды баянлаўда жәмийетлик қатнастың объективлик ҳәм субъективлик тийкарларына мүрәжат етеди. Буны жазыушы Айдар персонажының монологларында береді. «Не қылсам екен? Шыпакерлердиң айтыўынша, мениң туқымымнан перзент туўылмайды. Онда бала Баймураттики болып шығады. «Айырым миллет аналарының перзентлерине өз миллетин беретугыны усындайдан екен-дә», «Европада он бир процент аталар басқа биреўлердиң балаларын «өз перзентим» деп, бағып отыр екен, деген қыялында шарқ урып, «Мен де солардың бири екенмен-аў» деп буннан намысланып, өлгиси келеди» [5, 15].

Айдар жәмийеттиң типлик характери сыяқлы баланың хақыйқый әкесин таўып, иште бар ызасын төгип таслағысы келип Баймураттың жұмыс орнына да дейин барады. Бирақ, Баймурат Қазақстанға биротала көшкіп кеткен. «Намыстан жарылажақ ол: «Сүйиклиңди қатын етип ал. Улыңды да жетим қалдырмай тәрбияла» деп айтпақшы болып емлеўханаға келди. Тилекке қарсы ол жоқ болып шықты» [5, 15].

Руўхый дағдарыс, психологиялық жемирилиў тағы Айдардың мойнына қалды. Баймурат бар болып, ойындағыларын айта алғанда бираз жеңилірек болар еди. Жазыушының гүрринде бермекши болған ишки кеширмеси Айдар персонажының психологиясына байланысly болып қалады. Енди жазыушы да оған ақыл үйретиўге, жол көрсетиўге әззилик етеди.

Жаратылыстың, миллеттің, жәмийеттің заңдықтары, үрп-әдет, дәстүрлері, қатаң қағыйдалары персонаж Айдардың психологиясында шийеленискен жағдайдың шешими сыпатында бой көрсетеді. Бұны жазыушы таңламайды, бұл персонаж психологиясында кәліппескен рационал хәм иррационал пикирлердің жуўмағынан келип шығатуғын нәтийже болып табылады. Бұл орында жазыушы тек ғана бақлаушы болады да, қалған ўақыяның дизгинин персонаждың психологиясы басқарады. Жазыушы да бұған жол ашып береді. «Енди не қылсам екен? Биротала қойсам ар-намыс жағынан кеўлим жай тапқаны менен отауым ортаға түседі. Татлымураттан айырыламан. Ал үндемей, басыўлы қазанды басыўлы қалдырсам намыстан өртенип өлемен... «Былай тартсам өгиз өледі, былай тартсам арба сынады»ның дәл өзи болып турыпты. Өгиз, я арба?» [5, 15].

Жазыушы персонаждың кейинги хәрекетлерин оның ақыл менен шығарған жуўмағы менен даўам етеді. «Өжел келмесе жаныңды қыйыў да аңсат емес екен, өз жанына қаст етиўди ақмақшылық деп есаплады хәм өле де алмады. Шийрин, татлы Татлыдан ўаз кешиў де қыйын болды. Оның үстине гөдекти жетим қалдырып, көз жасына қалыўдан да қорықты. Нәтийжеде айырылыса да алмады» [5, 15].

Жуўмақлап айтканда, көркем шығармада қахарман психологиясы соныңдай курамалы кубылыс, ол жазыушы ықтыярынан тыс шығып кетиўи мүмкин. Жазыушы қәлеўинен, көрсеткен жолынан жүрместен, өмир ҳақыйқатлығында өзиниң «дурыс» деп тапқан жуўмақларын келтирип шығарады. Бундай «қахарман менен жазыушының тартысы» Қарақалпақстан халық жазыушысы Алланазар Әбдиев пенен болғаны сөзсиз.

ӘДЕБИЯТЛАР:

1. Абу Али ибн Сино. Шеър санъати. <http://www.e-adabiyot.uz/adabiyotshunoslik/392.html>
2. Есин А.Б. Психологизм русской классической литературы: Книга для учителя. – М.: Просвещение, 1988.
3. Гинзбург Л.Я. О психологической прозе. – Л.: Советский писатель, 1971.
4. Компанеев В.В. Художественный психологизм в советской литературе. (1920-е годы) – Л.: Наука, 1980.
5. Әбдиев А. Я өгиз, я арба? // Қарақалпақ әдебияты. 2023. - №1-2 (145-146). – Б. 14-15.

THE SERVICE OF LYRICAL HEROIC CHARACTER REPETITION

Aliyeva Kh.R.

Karakalpak state university named after Berdakh

Repetition plays a significant role in providing the inner world of the lyrical hero's character, the beauty of the characters, the beauty of the form. In this article, we aim to compare the repetitions used in the work of the poetess M.Jumanazarova and P.Mirzabaeva with the work of the poetess F. Afruz, who has a special place in Uzbek literature.

Repetition is one of the ways to enhance the effectiveness of content in works of art. “Repetition is a syntactic method used in a work of art to increase its effectiveness, to sharpen the idea, to reveal the inner world of the characters” [2.160]. Scientist A.Dosymbetova on repetitions in her work entitled “Instruments of Enhancement in Literature”: There are two differences in the repetition of words or phrases:

1. Equal repetition, equal repetition (in the press, in the middle, or at the end) of single words, word sequences in a new text (anaphora, epiphora)
2. Non-dimensional repetition, repetition of words, word sequences in separate places in places of new text, in places where the weight is loaded. Such repetition is more common in free song and prose songs ”[1.54].

Repetitions were used in the work of the poetess M.Jumanazarova, and these repetitions served to preserve the emotionality of thought.

Without you, my days and months,

I am orphan without you ,
I love the king of my heart,
My Spring , why you go ? ... [3.16]

Poet M.Jumanazarova «*Eglendiñ nege?*» In these trains, taken from the so-called compound, the form of anaphora is repeated. At the beginning of the train, using the anaphora "Without You", the feelings of the lyrical protagonist, who is waiting for his beloved on the way to love, are given.

Also, in the following trains of the poet F.Afruz, we have the following thoughts:

Come, you said, oh, the demand for love,
I got lost in your garden,
Summer, you said, amen,
I got lost in your friend [7].

In the line of the poet, in this the excitement of the lyrical protagonist is embellished by the repetition of "said" in the middle of the line . We can clearly feel Soul's feelings through the lines of the medium, *alasapiranlı halat "Shu, deding, ey, Farid, dunyo uzi charxipalak"*. After all, the lyrical protagonist, not only expresses his feelings, but also participates in the work of philosophical views and lies about the world.

Also, in the poems of the poet M.Jumanazarova, written in a journalistic context, repetitions are skillfully used:

When a man's heart is broken,
When the sun is pressed,
At the time of the blessing,
Finding bread seemed doubtful.
In the last days of love,
The battle of evil is in full swing
It was a dream come true [3.17]

In these series, gradation is also achieved through the use of the epiphora "in time". The lyrical hero's role in the actions of people in the community is given. The first verses of the Qur'an speak of good and evil, honor, conscience and humanity. He speaks of the consequences of this, and of the fact that love, which has remained unchanged for centuries, is also a victim of evil and dies.

Poet M.Jumanazarova's comments were well received, and we find them in Uzbek literature in the works of F. Afruz:

Do not seek evil, do not find evil,
Do not cover the sunny face with clouds,
He is God, do not sin,
The face of a smiling man.
The face of a smiling man.

This combination of the poet F. Afruz was a five-line addition, and the last fourth and fifth rows of each band were repeated together. While the beginning of the first syllable is called "The Man with the Smiling Face", the repetitions in the following verses are graded in the form of "The Man with the Smiling Face", "The Man with the Smiling Words ", and "The Man with the Smiling Footsteps". In this case, the lyrical protagonist's views on society, the environment, the world are embellished by naming and tracing each of the human qualities.

We also meet the poet M.Jumanazarova in the following trains of thoughts about the world:

Died, beautiful wishes died,
Died, covenants died,
Died faith and conscience
I did not know who buried where.
Died kindness,
Love is dead, love is dead,

He died patiently,
I did not know who buried him. [3.25]

The use of the word "dead" in these lines of the poet in the form of both anaphora and epiphora, greatly enhances the influence of the poem. The word "dead" is not only used in the anaphora patch, but also in the animation of the word. The words "wishes", "conscience", "faith", "love", "patience-contentment" are used interchangeably with the words "death" and "death" to refer to them. the participation of the lyrical hero was given.

In my eyes, I smile ,with tears
I love tears in my eyes,
In my eyes I die with tears
Why?

The only reason I know... [3.26]

In the repetitions of these series, both gradation, antithesis, rhetorical interrogation and default methods were used in parallel. Consisting of only five lines, this song contains the lyrical protagonist's feelings of joy and sadness, as well as his joys and sorrows. Through the line "I only know the reason...", the feeling in the mind and the events of the breath are conveyed through the method which is known only to itself.

I don't understand myself,
Sometimes king, sometimes poor,
I have a thousand bullets in my soul,
I have a thousand feelings in my soul. [3.48]

Along with the repetitions in these lines, we encounter both polysyndeton and antithesis. We meet the lyrical hero's upheavals and changes in his own world in the lines of " Sometimes king , sometimes poor". Through these trains, the contrasting ropes in the Soul world give mastery through the polysyndeton method. In the spirit of the lyrical protagonist, through the flower of death and extinction, he deepens the confusion in the world of feelings.

The repetitions used in the composition of the poetess P. Mirzabaeva also served to convey the lyrical heroism, the changes in their inner world.

It seemed as far away as the stars,
Countless Dreams like stars,
I don't know why he was so upset,
My heart is full of love?! [6]

The lyrical protagonist's feelings of being separated from his beloved one evening, for a lifetime, are given to the infinity of the stars in the sky, to the abundance of his dreams. The eternity of the lyrical protagonist's love for the beloved, the impossibility of being together, is revealed through a rhetorical question.

So far, so far left,
Time without you,
I couldn't find it:
Look at the rules!
So short, so sweet, [6]

The repetitions on these lines provided insights into the lyrical protagonist's philosophy of life. The lyrical protagonist's quirky remarks about the irreversibility of the past life, the passing of the youthful epoch, were clarified through a rhetorical question.

The flowers of hope were broken
They were free to dance.
Hands – stranger for you,
dirty hands
Relax with plenty of water,
Heartbreaking bells,
Unbreakable glass fracture ... [5]

These lines were taken from the compound “My Daughter”, through which the word “arms” was used to express the didactic views of the child of the lyrical hero. The word “hand” is used to convey the meaning of how many different people have a place in their lives and how they affect their destiny.

Truth - bitter,
Your share is even higher,
Our soil is bitter
Your destiny is even better ... [4]

The poet uses the word “bitter” in parallel to create a great philosophical thought. If the first line tells the sharpness of the truth, the second line gives the fate of a man who is suffering in the twist of fate, and the next line raises a huge environmental issue. In the next row, the mine is repeated in the same three rows. In this way, the continuity of various difficulties in a person's life, their resilience in various situations, can be understood with the help of umolchanie.

In summary, we stopped at the repetitions, which are artistic depictions used in the works of poets M. Jumanazarova and P. Mirzabaeva. These repetitions served to convey the mental state and character of the lyrical hero, ensuring the unity of content and form of the work. Ensures the beauty of the idea.

REFERENCES

1. Dosymbetova A. Tools in the literature. – Nókis: Karakalpakstan, 2017.
2. Akhmetov S., Esenov Zh., Zharimbetov K. Russian-Karakalpak explanatory dictionary of literary terms. – No'kis: Bilim, 1992.
3. Jumanazarova M. I have a pain in my heart. – No'kis: Karakalpakstan, 1991.
4. Mirzabaeva P. To the Karakalpaks who have never seen the soil of Karakalpakstan / https://t.me/a_blognot
5. Mirzabaeva P My daughter / https://t.me/a_blognot
6. Mirzabaeva P. I wish you the light of night and dawn/ https://t.me/a_blognot
7. Farida Afruz. My eyes are on Tashkent. Gafur Gulam Publishing House of Literature and Art. 1999.
8. Zinatdinova, G. I. (2022). The image of closed space in I. Yusupov's lyrics. *Web of Scientist: International Scientific Research Journal*, 3(02), 979-983.
9. Зинатдинова Г.И. (2019). Особенности создания образов художественного времени и пространства в лирике Ш.Сейитова. *Экономика и социум*, (6), 369-371.
10. Алиева Х.Р., & Байымбетов, Д. Б. (2020). Минайхан Жуманазарова ва Фарида Афрўз ижодида интим лирика. *Интернаука*, (45-2), 114-115.

SHARAPATDIN AYAPOV SHÍĠARMALARINDA SINONIMLERDİŇ QOLLANÍLÍWÍ Amaniyazov A.O.

Ájiniyaz atındaġı Nókis mámleketlik pedagogika instituti

Sinonimlerdiń antonimlerge uqsas tárepi bolsa, olar sinonimlik tábiyatın ashıp beriwı ushın, álbette sinonimlik qatarǵa (eń kem degende úsh sózden ibarat) iye bolıw, mánilik salıstırılátuǵın birliginiń bolıwında, sinonimlerdiń jáne bir ózgesheligi olar omonimler siyaqlı birdey formadaǵı sózlerden bolmay, al hárqıylı sózler arqalı mánisi jaqın bolıp keledi.

Demek, mánileri bir-birine jaqın bolǵan dus kelgen sóz sinonim bolıp kete bermeydi. Bul haqqında tilshi ilimpaz, M.Qálenderov mınaday pikirler bildiredi: "Sinonim bolıwı ushın belgili bir shárt bolıwı kerek. Sinonim bolıwdaǵı baslı belgiler, birinshiden; sinonimler bir ǵana túsinikti ańlatadı, ekinshiden; birdey sóz shaqabınan bolıp keledi. Úshinshiden; birdey grammatikalıq formadan turadı; tórtinshiden: oy-pikirdi bayanlawda olardı biriniń arasınan ekinshisin awmastırıp qollana beriwge boladı" [6, 5].

Al ózbek til biliminde A.Abduazizov sinonimlerdi “sózlerdi semantikalıq belgilerine qaray bir túri dep, bir topardaǵı sózlerge bir mánili sózler, kóp mánili sózler, omonimler, omofonlar, omograflar, omoformalar, antonimler hám sinonimler kiretuǵınlıǵın kórsetedi” [1, 122].

Demek, sinonimler basqa til birliklerindey leksikologiya tarawında mánilik belgilerine qaray ózgeshelenedi.

Sinonimler, pikirimizshe, hár bir insan ushın júdá zárúrli til birligi bolıp esaplanadı. Sebebi, hár qanday insannıń awızeki yamasa jazba pikir alısıwında sinonimlerdiń imkaniyatı hám múmkinshiligi keń. Eń baslısı adam balasınıń onnan qalay, qanday dárejede paydalanıwında.

Qaraqalpaq til biliminde ámeliy jaqtan iri miynetlerdiń biri M.Qálenderovtıń avtorlıǵındaǵı qaraqalpaq tili sinonimlerinińqısqasha sózligi bolıp esaplanadı. Bir itibarǵa ılayıq tárepi usı sózlik quramında jámi 4332 ge shamalas sóz berilgen.

Sinonimler ayırım túsinikti hár tárepleme, emocional-ekspressivlik boyawlar menen súwretlep kórsetiw ushın da qollanıladı. Sonday-aq, sinonimler gápte yáki bolmasa kórkem shıǵarma tilinde tekst ishinde burın bir ret qollanılǵanlıqtan onı ekinshi márte tákirarlap qollanıw, oy-pikirdiń stillik jaqtan kórkemligin támiyinleytuǵın bolǵanlıqtan onıń basqa sinonimlik qatarı beriledi.

Bazı da sinonimler kórkem shıǵarmada diologlarda yamasa qaharman yamasa personaj xarakterin ashıp beriwde sózlerdijumsaq, sıpayı túrde beriw ushın da qollanıladı.

Professor E.Berdimuratov qaraqalpaq tilindegi sinonimlerdi leksikalıq sinonimler, grammatikalıq sinonimler hám kontekstlik sinonimler dep úsh toparǵa ajıratadı [5, 51].

Leksikalıq sinonimler de awızeki sóylew stiline yamasa jazba stilge de tán bolıp, belgili túrine beyimlesip keledi.

Professor, ilimpaz A.Bekbergenov leksikalıq sinonimlerdiń payda bolıw jolların tómendegi izbe-izlikte usınǵan edi:

- túbirleri hár qıylı sózlerden bolıwı;
- sinonimler qatarınıń aldında sózlerdiń kóp mániligi de úlken xızmet atqaradı. bir sóz hár kontekstte óziniń bildiretuǵın mánisine qaray hár qıylı sinonimlik qatarına kiriwi múmkin;
- leksikalıq sinonimler sóz jasawshı affikslerdiń járdeminde de payda boladı;
- sózlerdiń awıspalı mánide qollanıwında jańa sinonimler payda boladı;
- sinonimler qatarınıń ósiwine basqa tillerden kirgen sózler de úlken tásir etedi;
- sinonim sózlerdi evfemizm menen sıpayılap aytqanda payda boladı;
- sóz dizbekleri de ayırım sózler menen óz - ara sinonim bolıwı múmkin;
- ádebiy tildegi sózler menen dialektlik sózler óz-ara sinonim boladı [4, 84-91].

Biz bul maqalamızda shayır Sh.Ayapov shıǵarmalarında qollanılǵan sinonimler menen tanısıp ótemiz.

Asqar-asqar tawlardıń, biyil-biyik shıńlardıń,

Shet-shebersiz qırlardıń, beles-beles qumlardıń,
Baw-baqshalı **mákanniń**, bawırı jazıq **jaylawdıń**,
Jipek shashın taraǵan, nawrız álem múbárek,
Quyash kúlip qaraǵan, nawrız álem múbárek.

“Xalqım óziń tanıǵan, ózligiń múbárek bolsın” [3, 3]

Argımaq at juldızday jer tańabın quwırǵan.
Qarshıǵa qus silkinip, kiyik maral juwırǵan,
On barmaq bes berde de, duwtardan saz quyılǵan,
Xalqım nawrız **bayramıń, bázimiń** múbárek bolsın,
Xalqım óziń tanıǵan, ózligiń múbárek bolsın.

“Xalqım óziń tanıǵan, ózligiń múbárek bolsın” [3, 3]

Joqarıdaǵı qosıq qatarlarındaǵı *asqar-asqar* jup sózi menen *biyik-biyik* jup sózi mánilik jaqtan kontekstlik sinonim qatarında turǵan bolsa, *taw* sózi menen *shıń* sózi de bul shuwmaqta sinonimlik mánide qollanılıp kelinggen. Ekinshi kúplette bolsa, *bayram* sózi menen *bázim* sózi de kontekstlik sinonim bolıp kelgen.

Shayır Sharapatdin Ayapovtıń “Qálbimde qádir quyashı” qosıqlar tomlamında berilgen “Hújdan shar aynası” qosıq qatarında da sinonim sózlerdi jiye ushıratıwımız múmkin. Mısalı:

Jámáát-jám bolıp, jámiyet dúzbek,

Neshe mîñ jıllıqtıñ **arziw-armani**,
 Watan qutlı sâneñ bolsın múbárek,
 Konstituciya xalıqtıñ nızamı.
 Iyman, isenimdi tutıp tuw nızam,
 Özligiñnen keshpegen **el** hár qashan,
 Túrkiy **jurtta** ózbek, qaraqalpaqta,
 Úlgisiz ton pishilmegen bayqasañ.
 Sahra sazın sáwir samalı shalar,
 Súveren **elimde** - hadallıq-haqlıq,
 Appaq erik gúli kóz jawın alar,
 Hújdan shar aynağa qaraydı **xalıq**,
 Súysinip ózligin añlaydı xalıq.

“Hújdan – shar aynası” [3, 5]

“Hújdan – shar aynası” [3, 5]

“Hújdan – shar aynası” [3, 5]

Bul qosıq qatarlarında qara jazıwlar menen berilgen *arziw-armani* – juplasqan sinonim sózler bolğan bolsa, ekinshi kúpletinde *el* hám *jurt* sózleri, *el* hám *xalıq* sózleri mániles sózler qatarına jatqarıwımızğa boladı.

Házireti Nawayı dewanlarında,
 Táriypiñdi táwsip etkende xatqa,
 Shıǵıs **gózzalıñıñ sulıwlıǵında**,
 Ne-ne oyshıl sheshen tasanna aytqan,
 Jeti ıqlım, qayıl qılıp, yad alǵan.
 Sháshme shınlıq kózi, sada hám dana,
 Bolajaqtı boljap bilgen bárhama,
 Tálim-tárbiyasız millet bolar ma?

“Teñler menen teñdey tileymiz tilek” [3, 6]

Ustaz, tárbiyashı muǵállimlerim.

“Jahan siz úyretken tillerde sóyler” [3, 8]

Hár ne jerdi at sawrısınday sılaǵan,
 Jap qarıǵın qız belindey qınaǵan,
 Alǵıs alıp **ónip-ósken** giyadan,

Tórt máwsimge teñdey dilmash diyqanıñ. “Hár jıl bıylıǵıday tassın qırmanıñ” [3, 9]

Al, joqarıdaǵı qosıq qatarlarında *gózzal*, *sulıw* sózleri, *ustaz*, *tárbiyashı*, *muǵállim* sózleri óz-ara mániles sinonim bolıp esaplanadı, al keyingi qosıq qatarında berilgen *ónip-ósiw* sózleri juplasqan mánileri bir-birine jaqın sinonim sózler. Tómendegi qatarlarǵa da kóz juwırtıp qaraytuǵın bolsaq, “Qıraǵı perzentler sapta turadı” qosıǵında *erkin* hám *azat* sózleri sinonim bolğan. Shayırdıñ keyingi qosıq qatarlarında *bul hal*, *bul halat* sózleri de kontekstte sinonim bolıp turǵanlıǵın bilemiz, al “Bir bolsaq bilemen darımas apat” qosıǵında *táñ* hám *sáhár* sózleri óz-ara sinonim bolıp tur. Jáne de *qaysar* hám *ójet* sózleri de shayır lirikasında sinonimlik mánilerde sheber paydalanǵan.

Qumay qus qanatında **azatlıq** tañı,

Erkinsip júrekler máwıj uradı,

Ullı mámlekettiñ ullı qorǵanı,

Qıraǵı perzentler sapta turadı. “Qıraǵı perzentler sapta turadı” [3, 12]

Yaq, yaq qaytalanbas **bul hal, bul halat**,

Toqta waqıt, toqta bir zum, bir saat,

Ne-ne túyinlerdi sheshken adamzat,

Bir bolsaq bilemen darımas apat. Bir bolsaq bilemen darımas apat” [3, 13]

“Raguan siyaqlı gidroenergetik proektlerdi ámelge asırıwda Tájikstandı óz qońsılarınıñ pikirlerin esapqa alıwǵa shaqıramız” Gazetadan.

Xosh xabar taraldı- **tañda sáhárden**,

Azamat el Tórtkúl márrege kelgen,

Saqıy gúzdiñ saqawatın táhirim,

Miyrım shápáatlı -elime bergen. “Tórtkúl tórt tárepi gúllala elseñ” [3, 15].

Qádemıñnen seziler anıq,

Qaysar, ójet, erke mineziñ,
Kórgeniñ joq lábizden tanıp,

Aytqan jerden kesedi sóziñ... “Hayal baxtı - jámiyet baxtı” [3, 35]

Tıñlawshılar, oqıwshılar, shayır ıqlaspentleri kewlinen orın alğan shayır Sharapatdin Ayapovóziñiñ dóretiwshiliginde leksikalıq qurallardan júdá sheberlik penen paydalanğanlıgıñ kóremiz. Joqarıdağı qosıq qatarlar sinonimlerdi óz miynetinde jiı qollanğanlıgıñ ańlaymız. Leksikalıq qurallar esaplanğan sinonim, antonim, omonim sózler oqıwshı kewlinen tereñ orın iyeleydi, kewline qonımlı bolıp sanasına jetip barıwında usı leksikalıq qurallardıñ ornı girewli bolıp esaplanadı.

Kórkem shıǵarmalar tilinde kórkemlew qurallarınıñ biri sıpatında sinonimlerdiñ qollanılıw máseleleri boyınsha B.Yusupova “I.Yusupov qosıqlarında sinonim kelbetliklerdiñ stillik qollanılıwı” degen maqalasında leksikalıq sinonimler, olardıñ kórkemlew quralı sıpatında xızmeti haqqında tómendegi pikirlerdi bildiredi: “Sinonimler tildiñ, sóylewdiñ, sonday-aq kórkem shıǵarma tiliniñ sulıwlıgıñ, tásirliiligini, obrazlılıgıñ, baylıgıñ támiyinleytuǵın ayrıqsha qural bolıp esaplanadı. Sinonimler mánileri bir-birine qánshelli jaqın bolǵanı menen de olardıñ arasında názik stillik ayırmashılıqlar boladı. Sonlıqtan olardıñ qollanılıw órisi de birdey emes” [7, 79].

Demek, leksikalıq sinonimlerdiñ tábiyatına itibar qaratsaq, sinonim sózlerdiñ mánileri bir-birine jaqın bolıw nátiyjesinde bir mánige birigetuiñ sózler óz-ara belgili bir topardı payda etedi. Bul tárepiñen leksikalıq sinonimler tildegi bir semantikalıq toparǵa kiretuuiñ sózlerge mazmun-mánisi, qurılısı boyınsha jaqın dep juwmaq shıǵarıwǵa boladı.

ÁDEBIYATLAR:

1. Abduazizov A. Ózbek tilining fonologiyası va morfologiyası. – Toshkent, 1992.
2. Ayapov Sh. Qálbimde qádir quyashı. – Nókis, 2018.
3. Ayapov Sh. Lirika. – Nókis: Bilim, 1990
4. Bekbergenov A. Qaraqalpaq tilinde leksikalıq sinonimlerdiñ payda bolıw jolları // ÓZ RIAQQb “Xabarshısı” jurnalı. – Nókis, 1963. – №2. – B. 84-91.
5. Berdimuratov E. Házirgi zaman qaraqalpaq tili. (Leksikologiya). – Nókis: Bilim, 1994.
6. Qálenderov M. Qaraqalpaq tili sinonimleriniñ qısqaşa sózligi – Nókis: Qaraqalpaqstan, 1990.
7. Yusupova B. I.Yusupov qosıqlarında sinonim kelbetliklerdiñ stillik qollanılıwı // Qaraqalpaq tili biliminiñ geypara máseleleri. – Nókis: Bilim, 1994.

SH.AYAPOV POEZIYASINDA ANTONIMLERDİŇ QOLLANILIWÍ

Amaniyazov A.O.

Ájiniyaz atındaǵı Nókis mámleketlik pedagogika instituti

Qarama-qarsı qubılıslardı salıstırıwda olardı bir-biri menen qatar qoyıp teñlestiriwde hám usı usıl arqalı oydı tásirli hám anıq etip túsindiriwde antonimler júdá ayrıqsha xızmet atqaradı. Antonimlerdiñ stilistikalıq xızmeti oǵada kúshli bolıp esaplanadı. Sh.Ayapov shıǵarmalarında antonimler poetikalıq súwretlewdiñ negizgi usıllarınıñ biri sıpatında kózge túsedi. E.Berdimuratov antonimlerdi leksika-semantikalıq qural sıpatında qarap, onıñ kórkem ádebiyatta antiteza ushın tildegi tiykarǵı súwretlew qurallarınıñ biri xızmetin atqaratuǵının kórsetip beredi. Antonimlerdi antiteza ushın paydalanıw jaǵdayların qaraqalpaq shayırlarınıñ shıǵarmalarında, sonday-aq házirgi qaraqalpaq poeziyası wákilleriniñ shıǵarmalarında da jiye ushıratıwǵa boladı. Antiteza – bul salıstırılauıǵın pikir, túsiniq, obrazlardı qarama-qarsı qoyıwdan ibarat bolǵan stilistikalıq figura esaplanadı. Al ilimpaz, professor A.Bekbergenov kontekstlik antonimlerge, antonimlerdiñ oksyumoron, ironiya xızmetinde keliwine, juplasıp kelgen antonimlerdiñ mánilerin tańlaydı. Antonimler tilde, ásirese, kórkem ádebiyatta úlken xızmet atqaradı. Joqarıda atı kórsetilgen miynetlerde antonimlerdiñ stillik qollanılıw ózgeshelikleri boyınsha bir qatar bahalı pikirler ayılǵan. A.Nájimov antonimlerdiñ xızmetin joqarı bahalap: “Antonimler – gáp ishinde qatar qollanılǵanda olar arasında qarama-qarsılıq jaǵday birdey tásirlierek seziledi” dep

kórsetedi. Solay eken, antonimlerdiń kórkem ádebiyattaǵı stilistikalıq xızmeti oǵada kúshli. Qarama-qarsı qubılıslardı salıstırıwda olardı bir-biri menen qatar qoyıp teńlestiriwde hám usı arqalı oydı tásirli, anıq etip túsindiriwde antonimler ayırıqsha xızmet atqaradı. Antonimler tildegi kúshli stilistikalıq qarallar bolǵan antiteza, oksimoron, ironiya xızmetinde kóp paydalanıladı. Tilde jeke turǵanda antonim bola almaytuǵın sózler de ushırasadı. Olardıń qollanıw ózgesheligi haqqında qazaq tilshi ilimpazı J.Músin: “Tilimizde jeke turǵanda antonim bola almaytuǵın sózler de qollanıw retine qaray bir-birine qarsı mánide jumsala beredi. Onday sózlerdegi maǵana qarama-qarsılıǵı, kóbinese kontekstke baylanıslı boladı, basqasha aytqanda onday antonimler sóz mánisiniń hár túrli qırınan kóriniwine, sózdiń stillik múmkinshiligine baylanıslı boladı”- deydi hám olardı stillik antonimler dep atasa, ózbek tilshi ilimpazı R.Shukurov: “Negizinde antonim bolmastań, tek kontekste ǵana qarama–qarsı mánide qollanılatuǵın sózlerdi kontekstlik antonimler dep ataw durıs boladı. Sebebi, olar bárqulla kontekst hám kórkem sóz sheberiniń ózine tán stili, sóz tańlaw ózgesheliklerine qatnaslı boladı. Antonimlerdiń stillik xızmeti oǵada kúshli. Sh.Ayapov qosıqlarında antonimler poetikalıq súwretlewlerdiń negizgi usıllardıń biri sıpatında kózge túsedi”. Sh.Ayapov shıǵarmalarında jumsalǵan antonim sózlerdi tómendegidey toparlarǵa bóliwimizge boladı.

1. Turmısta adamlar arasındadı qarım-qatnastıń tiykarǵı sıpatında, turmıs jaǵdaylarına baylanıslı payda bolǵan sózler arqalı jasalǵan antonim sózler: *bay – kambaǵal, dos – qas (dushpan), jaqsı – jaman* hám tb. Mısalı:

O, jaslıq demlerim uzaqta qalǵan,
Shadlı kúlkilerim, muńlı hám oyshań,
Tawlardan qulaǵan sarqıramaday,
Sen aǵıs, men taspan til taba alǵan. “Tórt máwsim tórt báhárim” [4-bet]
Oqıp bilip Berdaq babam dástanın,
Álhábbiz, dep qoydım, súysinip janım,
Kóktiń jerdiń bájay etken muradıń,
Dárya suwı-sırlı sandıq, tilsimin,
Almalı, Kórikli-kóklem ómirim. “Teńler menen teńdey tileymiz tilek” [6-bet]
Jigit janı qustıń tilin uǵadı,
Oǵan ayan ashıq - búlbil piǵanı,
Sırım almasın dep ǵaybana kimse,
Shiyrin-shiyrin sóylesedi pinhámi. “Tún, bir jup qus hám ayralıq” [83-bet]
Shayır dáwir shaxı, dáwir ǵáriybi,
Ada boldı... izimlerdiń háribi,
Kóp kósemniń pushqa shıqtı tálimi,
Ómir nedur, nedur adam qádiri?!
Absurd – biymánilik máni tabılmas! “Waqt hám sóz” [1, 92]

2. Waqtqa, mezigilge, baǵıtqa, awırlıq hám ólshem birliklerine baylanıslı sózler arqalı jasalǵan antonimlik jubaylaslar: *búgin – erteń, azan – kesh, kún – tún, az – mol (kóp), jariq – qarańǵı* hám tb. Mısalı:

Dusmal bilip, dilbarlardıń áynegin,
Saǵımlarǵa sıрім bayan áyledim,
Máyishet máyin tattım, neshshe kúni-tún,
Ay-jıllar joǵallatım, máni tabılmas! “Waqt hám sóz” [1, 91]

3. Adamlardıń, zattıń yáki qubılıstıń bir belgili bir tárepini, halatın kórsetetuǵın sózler arqalı jasalǵan antonim sózler: *aldı – artı, sırtı – ishi, oń – shep, tiri – óli* hám tb. Mısalı:

Tırna kózli bulaqlarǵa,
Tamsanadı suwsız sala,
Sırtım pútin, ishim shala,
Ot bolıp órter tırnalar. “Tábiyat hám taǵdir” [85-bet]
Marketingler silter ońdı hám soldı,
Paxta aq mamıǵı ázelden qunlı,

Hár tala, hár shigit sıpatı ushın,

Aldın ala tóler shártnama puldı. “Tórtkúl tórt tárepi gúllala elseń” [15-bet]

4. Zattıń ya qubılıstıń belgili bir tárepin kórsetetuǵın sózler arqalı *bası – ayaǵı, bası – sońı, ishi – sırtı, ońı – solı* hám tb. Misalı:

“Arı nedur, beri nedur,
Bul bendeniń sorı nedur,
Bir top tozań kórinedur...”

Girewli kózge tırnalar.

“Tábiyat hám taǵdır” [86-bet]

Jeke-jeke qollanılatuǵın antonim sózleri geyde jup sózler túrinde de ushırasadı. Bunday jaǵdayda, álbette, jup sózdiń komponentleri jıynalıp bir máni ańlatıp turadı. Solay da sol jeke komponentler arasındaqı qarama-qarsı máni sezilip turadı. Misalı:

Sızatlangan saǵım kibi,

Ayralıq, dárt dáwir júgi,

Uzın-qısqa ıǵbal kibi,

Gúrmewge kelmestir tırnalar.

“Tábiyat hám taǵdır” [88-bet]

Kópshilik ilimiy hám kórkem ádebiyatlarda antonimiya mánileri qarama-qarsı sózler dep túsinik beriledi. Antonimlerdiń ózgesheligi leksikalıq, antonimlik hámme waqıt túbirleri hár túrli sózler menen túsiniledi.

Demek, antonimler basqa til birliklerindey leksikologiya tarawında mánileri óz-ara bir-birine qarama-qarsıbelgilerine qaray ózgeshelenedi.

Antonimler, pikirimizshe, hár bir adam ushın júdá zárúrli til birligi bolıp esaplanadı. Sebebi, hár qanday adamnıń awızeki yamasa jazba pikir alıswında antonimlerdiń imkaniyatı hám múmkinshiligi keń ep ayta alamız. Eń baslısı adam balasınıń onnan qalay, qanday dárejede paydalanıwında.

Juwmaqlap aytqanda, sóz sheberi Sh.Ayapov uslublıq jobada antonimlerdi belgili bir qubılıstıń, hádiyseniń pútkil kórinisin dóretiw ushın súwretlenetuǵın waqıyanı ótkir qarama-qarsılıq penen bayanlap, izli-izinen qollanılgan. Olardıń hámmesi jıynalıp barıp, pútkil bir súwretlemeni, kórinisti súwretlewge járdem etip tur. Bul shayırdıń ózgeshe bir dóretiwshilik uslubına baylanıslı.

ÁDEBIYATLAR

1. Ayapov Sh. Qálbimde qádir quyashı. – Nókis, 2018.
2. Ayapov Sh. Lirika. – Nókis: Bilim, 1990.
3. Berdimuratov E. Házirgi qaraqalpaq tili. Leksikologiya. – Nókis: Bilim, 1994.

K.KARIMOV LIRIKASINDA KÓRKEM OBRAZ DÓRETIWDE UMOLCHANIENIŃ ÁHMIYETI

Aralbaeva Q.

Berdaq atındaǵı Qaraqalpaq mámleketlik universiteti

Kórkem shıǵarmada tábiyat, álem, barlıq, insan, onıń turmısı, ómir tuwralı kózqarasları, onıń ishki-ruwxıy jaǵdayları, qullası, hámme-hámme nárse kórkem túrde súwretlenedi. Avtor olardı bayanlawda ózinshelik penen qatnas jasaydı. Bunda oǵan kórkemlew quralları hám kórkemlew usılları járdem beredi. Olardı jazıwshınıń eń baslı qurallarınan biri desek te boladı. Stilistikalıq figuralar shıǵarmada waqıyalardı, oy-keshirmelerdi obrazlı emocional sáwlelendiriw maqsetinde qollanıladı. Stilistikalıq figuralar boyınsha M.Polyakov: “Shayır ne oyladı hám ol ne jazdı? Mine, usı aralıqta keńislik payda boladı hám bul keńislik belgili formaǵa iye boladı. Bul forma figura dep ataladı” [4, 179]. Demek, M.Polyakov aytqanıday, shayırdıń ne jazıwı menen onıń oyı arasındaqı payda bolǵan boshıqta figuralar payda bolatuǵın eken. Usı arqalı ol shıǵarmanıń barısı tuwralı oyların, onıń formasın sáwlelendirip aladı.

Shayır K.Karimov lirikasında da kórkemlew usılları jiwi qollanılganlıǵın onıń qosıqların tallaw barısında kóp gúwası bolamız. Mine, usınday figuralardan biri bolǵan umolchanie tuwralı maqalamızda sóz etemiz, teoriyalıq jaqtan pikirler bildirip, olardı analiz qılamız.

Umolchanie – kórkem shıǵarmalarda qaharmannıń ruwxıy keshirmeleri halatın sáwlelendiriw ushın kórkem figuralardıń biri umolchanie (úndemey qalıw, jutıp qalıw) da qollanıladı. Kvyatkovskiydıń miynetinde: “Umolchanie – bul tıńlawshı yaqı oqıwshıǵa tosınnan úzilip qalǵan gápte ne mashqala sóz bolıwı múmkinligin shamalaw hám oylaw imkanyatın beretuǵın sóz forması. Kóbinese umolchanieniń stilistikalıq tásiiri sonda, kútilmegende úzilip qalǵan sóz ekspressiv belgiler, ima-isharalar menen toldırıladı”, – delingen bolsa [3, 316], qaraqalpaq ádebiyatında A.Dosımbetovanıń “Ádebiyatta kórkemlew quralları” atlı miynetinde: “Shayır yaqı jazıwshı shıǵarmanıń poetikalıq tásirshenligin arttırıw ushın waqıya-hádiyselerdi, qaharmanlar sózin beriwde belgili pikirlerdi tolıq aytpay toqtap qalıw, irkilip qalıw ushın da qollanadı. Bul arqalı, birinshiden, qaharmannıń belgili monenttegi psixologiyalıq halatın berse, ekinshiden, oqıwshıǵa emocional tásir etiw kúshin arttıradı. Avtorlar óz shıǵarmalarında umolchanieni qollanǵanlıǵın belgisi menen kórsetedi”, – delinedi [1, 48].

Shayır K.Karimov lirikaında mine usınday halatta berilgen pikirler, bayanlawlar jiyi ushırasadı. Ol arqalı shayır kitap oqırmanına lirikalıq qaharmannıń barlıq sezim-tuyǵıların, ishki keshirmelerin, ruwxıy halatın bildire bermesten, ózlerine qoyıp qoyadı. Jeke ózleri oylanıwın, pikir qabıllawın, seziniwın qáleydi. Ol arqalı bolsa, shıǵarmaǵa qızıǵıwshılıǵın ele de qarata alǵan esaplanadı. Máselen:

Bir altın qápeske qamalǵan qustay,
Sezimim, ruwxım saǵan talpındı.
Tatlı sharap, dastıǵım tastay,
Tózimim – sabınnan qalǵan aldındı!

...Qollarıń ashpadı qápes esigin,
Bálki túsinbediń janımdı meniń...
Yaqı júregińde ushqın joq, bilsem,
Ya rehimsizseń... [5, 22]

Shayırdıń joqarıdaǵı bul qosıq qatarlarında lirikalıq qaharmannıń sezimlerin, onıń súyiklisine bolǵan sezimlerin tolıǵı menen áshkaralap taslamaǵan, bálkim, onıń ruwxıy halatın, yarına bolǵan kózqarasın ańlatıwda umolchanieden utımlı paydalanǵanlıǵın kóriwimizge boladı. Shayır lirikalıq qaharmannıń óz yarına bolǵan kózqarasın, kewil-keshirmelerin, sezimlerin bilip alıwdı oqıwshınıń jeke ózine qaldırǵan.

Umolchanieni “apposiopeza” ataması menen de qollanıw dúnya hám orıs ádebiyatında ushırasıp, ol grek tilinen alınıp, «tınıshlıq, úndemew» degen mánislerdi bildiredi. Umolchaniye stilistikalıq figura bolıp, ol qosıq qatarındaǵı sózdiń tásirtiligin bildiredi hám oqıwshı ayılmaǵan nárselerdi boljap kóredi. Bunda oǵan shayır tárepinen qaldırılǵan qanday da bir belgi boladı. Bul álbette, shayır tárepinen qaldırılǵan kóp noqat belgisi esaplanadı. Kóbinese apposiopezalar hám umolchanieler lirikalıq qaharmannıń qaratpasın berip, qosıqta lirikalıq sheginis jasawǵa jol ashıp beriw ushın qollanıladı. Bul haqqında ózbek ádebiyatshısı E.Xudayberdiev: “Bazıda indemey qalıw (apposiopeza) figurası arqalı súwretlenip atırǵan nárese hám hádiyselerdiń oǵada awırlıǵın, sóz járdeminde táriyplew qıyınlıǵın ańlatıw ushın qollanıladı. Bunday jaǵdayda qosıqtaǵı ayırım sózler túsip qaladı, onıń ornına kóp noqat qoyıladı”, – dep jazadı [2.121].

Shayır lirikalarında da pikirdiń usınday etip úziliske túsiw jaǵdayları, yaǵnıy umolchanieniń de qollanıǵanlıǵın kóriwimizge boladı. K.Karimov barlıq waqıtta da óz pikirin, óz sózin oqıwshıǵa tolıǵı menen ashıqtan-ashıq ayta bermesten, bálkim waqıyanıń qanday barista tamamlanıwın biliw ushın onıń jeke ózine qoyıp beriwı, onı da pikir júritiwge iytermelewshı jaǵdayları kóplep ushırasadı. Shayır lirikaında umolchanie pikirdi kórkem bayanlaw ushın xızmet etkenligin kóriwimizge boladı.

Suw kerek, suw kerek!
Ámiw geyde al,
Atızǵa, dalaǵa jete almay biyhal,
Tolqınlar sıbırlap, jeńil gúrsinip,

Gúrkirep julqınbay, áğadı sınsıp... [7, 22]

Shayırdın “Túyemoyın tolğanısları” dep atalan bul qosıgında pútkil xalqımız ushın úlken apatshılıqlardan biri bolğan Aral teńiziniń mashqalasın sóz etilip atır. Shayırdın bul qatarlarında umolchanie júdá orınlı qollanılğan súwretlew usıllarınan biri. Aral teńiziniń suwı qaytıp, Ámiwdaryğa suw barmay baslağanlıgın, adamlardıń, hátte, egislik atızlarınıń, úlken dalalardıń da bunnan qıynalğanlıǵı, sonıń menen birge, Ámiwdaryanıń da aǵısınıń páseńlegenligin, xalıqtıń keyingi táǵdiri qalay keshetuǵınlıǵı haqqındaǵı oylar shayır tárepinen bayanlanıp otırmastan, hámmesi bir ǵana “kóp noqat” belgisiniń qoyılıwı arqalı sáwlelengen. Bul bolsa oqırmandı oylarǵa shúmdiredi, eriksiz bul jaǵday tuwralı oylanıwǵa shaqıradı.

Shayır shıǵarmalarında umolchanie eki túrli jaǵdayda ushırasatuǵınlıǵın onıń qosıqların analizlew barısında gúwası boldıq. Birinshisi, ayılajaq pikirge emociya baǵıshlaw ushın; ekinshisi aytajaq bolğan pikirin tolıq ayta almağanlıǵı sebepli qollanılğan umolchanieler.

1. Ayılajaq pikirge emocionallıq baǵıshlaw ushın qullanıladı:

Liykin onda... onda ómirlik árman,
Máńgi kókiyekke ot bolıp jańǵan.

Waqt biyopadur
Áh-háy yalǵanshı...
Ótken jaslıq máwrit búgingi tústey...

Jaslıq... ıshqı... bári hesh bolmaǵanday,
Hayal muńayadı. Kirpikte tamshı. [6, 21-52]

Bunda shayır tárepinen ómirlik árman, jaslıq, ıshqı, waqt sózlerine ayırıqsha emociya beriw ushın umolchanienıń qollanılǵanlıǵın kóremiz.

2. Ayılajaq pikirdi ayta almağanlıǵı sebepli, yaǵnıy lirikalıq qaharmannıń halatın súwretlewde qullanıladı:

Sáhárde oyansam... Qanday ájayıp,
Gúrkiregen jazdıń tawsılǵan waǵı,
Eski qádirdanday qushaǵın jayıp,
Sentyabr gúlleri ashılǵan taǵı.

Ańsat jasamaqta adamlar
Qarań, áne, oynap-kúlmekte olar,
Al men...
Al men sonsha qıynalıp kettim,
Meniń peshanama ne bolǵanı? – dep. [6, 60-74]

Joqarıdaǵı birinshi mısalda shayır gúzgi máwsimdegi azanǵı tábiyat kórinisin tek ǵana “sáhárde oyansam” sózi menen berip, ıqshamlıqta ǵana bayanlaǵan, al keying halatlardı oqıwshınıń jeke ózine qaldırǵan bolsa, ekinshi mısalda lirikalıq qaharmannıń ishki kewil-keypiyatın, ómirge degen kózqarasın súwretlewde umolchanieden sheber paydalanǵanlıǵın kóriwimizge boladı.

Juwmaqlastırıp aytqanımızda, shayır K.Karimov lirikasında stilistikalıq figuralardan biri bolğan umolchanie óz pikirin, waqıyanıń qalay tamamlanıwın tek ǵana shayırdın ózi bayanlap bere bermesten, onı oqıwshınıń jeke talǵamına, oylawına qoyıp beriwı, pikir júritiwine iytermelewı halatları ushırasıp otıradı. Shayırdın lirikasında eki túrli jaǵdayda, yaǵnıy pikirge emociya baǵıshlaw ushın hám aytajaq bolğan pikirin tolıq bayanlay almağanlıǵı ushın umolchanieni qollanılǵanlıǵın onıń qosıqların analizlew barısında gúwası boldıq.

ÁDEBIYATLAR

1. Dosımbetova A. Ádebiyatta kórkemlew quralları. – Nókis: Qaraqalpaqstan, 2017.
2. Xudayberdiev E. Adabiyotshunoslikka kirish. – Toshkent: Iqtisod-moliya, 2007.
3. Kvyatkovskiy A. Poeticheskiy slovar. – Moskva: Sovetskaya enciklopediya, 1966.

4. Polyakov M.Ya. Voprosi poetiki i xudojestvennoy semantiki. – Moskva: Sovetskiy pisatel, 1986.
5. Karimov K. Meniń terezelerim. – Nókis: Qaraqalpaqstan, 1985.
6. Karimov K. Qaraqalpaq – elim meniń. – Toshkent: Yangi kitob, 2020.
7. Karimov K. Waqıt minarası. – Nókis: Qaraqalpaqstan, 1983.

РИТОРИКАЛЫҚ СОРАҰ ГӘПТЕРДИҢ КӨРКЕМ-ЭСТЕТИКАЛЫҚ ХЫЗМЕТТЕРІ

Бухарбаева Ж.Ж.

Бердақ атындағы Қарақалпақ мәмлекетлик университети

Т.Мәтмуратов шығармалары тилинде айтылажақ пикирге тыңлаушының дыққатын аударыу, пикирдің эмоционаллық тәсирлилигин арттыру мақсетинде риторикалық сорау гәптерден пайдаланылған. Риторикалық сорау гәптер формасы жағынан сорау гәп деп қаралса да, мазмұны жағынан белгили бир ой-пикирлерди тастыйықлап келеди. Риторикалық сорау гәптер күшли сезим менен, эмоция менен айтылады. Сорау гәптердің бул түри тыңлаушыға тәсирли хәм қонымлы болып келеди[1, 101]. Риторикалық сорау гәптер стилистикалық фигура сыпатында оқыушы яки тыңлаушының дыққатын мәлим бир тема яки оның бир бөлегине дыққат қаратыу ушын қолланылады. Бундай гәптерде интонация үлкен хызмет атқарады. Риторикалық сорау гәптер шайырдың сезимлерин, айтажақ ойын жеткерип бериуде айрықша хызмет атқарған. Шайыр дәретпелеринде пикирди тастыйықлау, наразылық, қыйналыу, гүман, әрман етиу, екилениу сезимлерин көркем, тәсирли жеткерип бериуде риторикалық сорау гәптерден орынлы пайдаланылған.

Т.Мәтмуратов шығармаларында риторикалық сорау гәптер айтажақ пикир хәм сезимлерди жеткерип бериуде өзине тән тил бирликтери хәм усыллар жәрдемінде аңлатылған.

1. Сорау алмасықлары арқалы риторикалық сорау гәптердің дүзилген:

Аспаннан сел, буршақ таслар жаўса да,
Қасында пәрмана болып жүреди,
Ол сайрайды: «Азап шекти-аўқаншама!
Қашан бул дарақтың жазы келеди!?»... («Шөл бүлбили»).

Етиги сөтилсе аўырар бес күн,
Қабырғаң сөтилсе ол ушын бир пул,
Сатып дүнья қылар хақықат достын,
Қайдан шыққан бәле? Айтөссе, журтым («Диагноз»).

Не аўыр дүньяда? Ата-анадан
Есин шала билип жасқалған аўыр,
«**Не** аўыр дүньяда?» десе шамадан,
Зат жоқ шығар дедим таслардан аўыр («Не аўыр...»).

Мен саған хайранман, сен маған хайран,
Саған сирә жақпас кеўлимнің босы,
Өзим таўықты да соя алмайман,
Буншама мийримшил болғаным **неси**? («Мен саған хайранман»).

Жасарыўға асықсақ бир гәп,
Асығамыз **неге** қартайыўға?
Турған жақсы емеспе нурлап,
Өскен гүлдей март айында («Қартайыўға асықпаңызлар»).

Келтирилген мысалларда *қашан*, *қайдан*, *не*, *неси*, *неге* сорау алмасықлары қатнасқан риторикалық сорау гәптер арқалы *қыйналыу*, *таң қалыу*, *жек көриу* сезимлери аңлатылған. Шайыр дәретпелеринде *неге* сорау алмасығы қатнасқан риторикалық сорау гәптер көбирек ушырасады.

2. Сорау жанапайлары арқалы риторикалық сорау гәптер дүзилген:

Досларға қайғы болмай **ма**,

Босамаса жүрегим.
 Душпанға жайлы болмай**ма**,
 Тас болып
 Жасамаса жүрегим? («Жүрек»)
 Дүнья дәртлеримди мениң қозғады,
 Айтпасам кеуілге әрман емес**не**?
 Дүнья жаралғалы дүнья тозбады,
 Устасы муқыят салған емес**не** («Дүнья»)
 «Ол қағазға хәр гиз инанба»
 Деймен**бе** мен оларды алдап?
 Шынын айтып жылатаман**ба**?
 Бир өзиме түседі салмақ («Урыс дәртлери» поэма).

Шайыр дөретпелерінде -*ма/-ме*, -*па/-пе*, -*ба/-бе* сорау жанапайлары қатнасқан гәптерде пикирлер еркін, тәсиршең берілген. «Қумлы жағадағы ойлар» шығармасында да -*ма/-ме*, -*па/-пе*, -*ба/-бе* сорау жанапайлары қатнасып, шығарма толығы менен риторикалық сорау гәптерден тұрады. Бұнда шайыр қыйналыу сезимлерин, әрманларын жеткеріп бериуде риторикалық сорау гәптерди қурал сыпатында пайдаланған:

Көрген көзлериме инанайынба?
Орныңда турақлап турсаң болмайма?
Зәңгер суұларыңды қыйсаң болмайма?!
Өңимбе? Түсимбе? Бул көргенлерим,
Бийкар деп көзимди жумсам болмайма?!
Мөлдирликте қайтеңизден кем келдің?
Мөлдирлеп Мойнақта тынсаң болмайма?!
Қумға аққан гәўхар суұды бийхуұда,
Өзиңе қаратып бурсам болмайма?!
Бир тамшысыннан усағы демесем,
Гәўхар суұ соншама арзан болмайма?!
Сен болсаң билдирмесҮстирт шөллігин,
Сен толсаң көллер хәм мыңсан болмайма? («Қумлы жағадағы ойлар»)

3. Сорау интонация арқалы дүзилген:

Жұрт айтар: шайырдың гүли солмайды,
 Солмайды-ау, қосығы еле жаңлайды? («Аббаз шайырдың азасына»)

Риторикалық сорау гәптерде гәптің бийкарлау формасы арқалы күшли тастыйықлау мәніси, керисинше тастыйықлау формалары арқалы күшли бийкарлау мәнилері аңлатылады. Бұндай гәптерде сөйлеушиниң яки басқа шахстың руўхый халаты жүдә тәсиршеңдік пенен сүүретленеди [2, 4].

Сондай-ақ шайыр шығармаларында риторикалық сорау гәптер төмендегише эмоционал-экспрессивлік мәнилерде қолланылған:

1. Тастыйықлау мәнисинде:

Жасарыўға асықсақ биргәп,
 Асығамыз неге қартайыўға?
 Тұрған жақсы емеспе нұрлап,
 Өскен гүлдей март айында? («Қартайыўға асықпаңызлар»)
 Ана Ыатан хұр Ыатан,
 Бәримизге бир Ыатан,-
 Сен сүймей я мен сүймей,
 Ким сүйгеннен өседі? («Ана-жердің гиясы»)
 Досларға қайғы болмайма,
 Босамаса жүрегим
 Душпанға жайлы болмайма,
 Тас болып

Жасамаса жүрегим? («Жүрек»).
Әмиүдәрьям җалласласа, җағласа,
Алтын гүзде басым келер тәрезим.
Бурқып аққан бул дәрьясы болмаса,
Сонша даңқлы болармеди Хорезм? («Алтын ағыс»).

2. Қыйналыу мәнісінде:

Аспаннан сел, буршақ таслар жаўса да,
Қасында пәрмана болып жүреди,
Ол сайрайды: «Азап шекти-аўқаншама!
Қашан бул дарақтың жазы келеди!?»... («Шөл бүлбили»).
Дүньяда көп екен жақсылар,
Табыў ушын сол адамларды,
Бурынырақ неге асықпадым? («Мениң өзим ең жақсы қосығымды»).

3. Наразы болыу мәнісінде:

Неге, дослар гейбир кисилер,
Қояр өзін журттан жоқары? –
Хәм өзлерин азлаў түсинер,
Хәм арттырып қояр баҳаны? («Шыңлар шақырады»).

4. Сүйсинуі мәнісінде:

Өткенимде таныс көшелерден,
Сүйсинемен сол айналарға.
Неғылар-ем егер көз көрген,
Көңил жақынларым болмағанда?! («Жыллы сезимлердің орамында»).

5. Гүман мәнісінде:

Гейпара кеўли қаралар,
Анажер сени, жаралар.
Ойлаймекен,
Ойлаймекен үйімдеп? («Ана жер толғауы»).

6. Екиленіу мәнісінде:

Дийдар қәдирлидур инсанийлықта,
Миллион манат бир достыңнан зыят па?
Дослық бойға жеңилликдур бирақ та,
Хәмелпараз бенен дос болған аўыр («Не аўыр...»).

7. Жек көриу мәнісінде:

Етиги сөтилсе аўырар бес күн,
Қабырғаң сөтилсе ол ушын бир пул,
Сатып дүнья қылар ҳақыйқат достын,
Қайдан шыққан бәле? Айтөссе, журтым! («Диагноз»).

8. Таң қалыушылық мәнісінде:

Сен маған җайрансаң, мен саған җайран,
Ешки баўызлайсаң, соясаң қозы,
Қуўалап атасаң көринсе жәйран,
Буншама мийримсиз болғаның неси? («Мен саған җайранман»).

9. Әрман етиу мәнісінде:

Сен болсаң билдирмес Үстирт шөллигин,
Сен толсаң көллер хәм мыңсан болмайма? («Қумлы жағадағы ойлар»).

10. Гүрсинуі мәнісінде:

Саўашларда өлген үшиним,
Қара қағаз келген бәрине,
Нуры сынды кеўил хошымның,
Айтың енди, буның еми не? («Урыс дәртлери» поэма).

Т.Мәтмуратов шығармаларындағы риторикалық сорау гәплер өзіне тән синтаксислік конструкцияға ийе. Шайыр дәретиўшилигине тән болған усыл – қайталаулар риторикалық сорау гәплер менен бирге қолланылып, айтылажақ пикирдің тәсиршеңлигин арттыруға хызмет еткен. Мысалы:

*Жаным сезип, жаным сезип барады,
Жолы қысқа сумлықтың.
Қатерге қарау болса талабы,
Кереги не шынлықтың? («Жаным сезип»).*
*Ол қалай, ол қалай болады қылмыс?!
Ийгиликли ис ғой, ойланың бирақ («Жақсы адамның жүрегі»).*
*Шайыр кеули мұдам пәрўазда,
Шайыр емес ўақты бос болған,
Шайырлықты тахтқа алмаспа,
Қайпатшаға шайыр дос болған? («Дәреже»).*
*Гейпара кеули қаралар,
Ана жер сени, жаралар.
Ойлаймекен,
Ойлаймекен үйим деп? («Ана жер толғауы»).*
*Қыйланба дейди докторлар,
Қыйланбай жүриў мүмкинбе?
Қыйланбай тапқан мың сомның,
Опасы болмас бир күнге,
Қыйланбай қалай турарман? («Ой толғауы»).*

Жуўмақлап айтқанда, Т.Мәтмуратовтың шығармаларында тилдің көркемлеу қуралларының бири – риторикалық сорау гәплерді өзіне тән шеберлік пенен қолланған. Шайыр ой толғанысларын, айтажақ пикирлерін айрықша атап көрсетиў ушын, шығарманың эмоционал-экспрессивлигин арттыруы мақсетинде орынлы пайдалана алған.

ӘДЕБИЯТЛАР

1. Ўзбек тилининг грамматикаси. Синтаксис. – Тошкент, 1978.
2. Абдуллаев Д. Ўзбектилидаэкспрессивликифодадалашнинг синтактику усули. – Т., 1987.
3. Мәтмуратов Т. Гөззаллық оянды. – Нөкис: Қарақалпақстан, 1970.
4. Мәтмуратов Т. Айсанем. – Нөкис: Қарақалпақстан, 1973.
5. Мәтмуратов Т. Ашылысыў. – Нөкис, Қарақалпақстан, 1977.
6. Мәтмуратов Т. Жақсылық сарайы. – Нөкис: Билим, 1986.
7. Мәтмуратов Т. Жұлдызларжанар. – Нөкис: Қарақалпақстан, 1989.
8. Мәтмуратов Т. Арзыў шәмении. Нөкис: Қарақалпақстан, 1981.
9. Мәтмуратов Т. Сайланды шығармалары. – Нөкис: Қарақалпақстан, 2019.

Т.МӘТМУРАТОВ ШЫҒАРМАЛАРЫНДА АНТОНИМЛЕРДІҢ ЛИНГВОПОЭТИКАЛЫҚ ӨЗГЕШЕЛИКЛЕРИ

Бухарбаева Ж.Ж.

Бердақ атындағы Қарақалпақ мәмлекетлик университети

Бухарбаева Б.Дж.

Қарақалпақстан Республикасы Шымбай районы 41-санлы мектеп

Көркем шығармада автордың идеясын, айтажақ ой-пикирін, эмоциональ халатын шығармада қахарманның психологиясын ашып беріўде контрастлық сүүретлеу усылы әхмийетли орын ийелейди.

Т.Мәтмуратов шығармаларында қоршап турған орталықтағы қарама-қарсылықлар, қайғы менен қуўаныштың, өмир менен өлимнің, жақсы менен жаманның, ақ пенен қараның, ҳадал пенен ҳарам, қараңғылық пенен жақтылық, ҳақыйқат пенен жалғанның,

сауап пенен қылаплық, ыссы менен сууық, жаслық пенен ғаррылық, хэзлик пенен қорлықтың ортасындағы қарама-қарсылықтар көркем шығарманың идеясын, мазмұнын тереңірек ашып беріуде шеберлік пенен қолланғанын көріуимізге болады.

Ш.Хожанов монографиясында антонимлердің стилистикалық хызметлерине тоқтап, антонимлик стилистикалық фигураларды атап өткен. «Қарақалпақ тилинде хэр қыйлы стилистикалық фигуралардың пайда болыуында тийкарғы база сыпатында узуал хэм контекстуал, нейтрал хэм стильлик маркаланған антонимлердің хэр қыйлы түрлери хызмет етеди. Стилистикалық фигуралардың антитеза, оксюморон, антифразис, акротеза, амфитеза, диатеза сыяқлы түрлери қолланылған» [1, 104].

Контрастлық сүүретлеулердің ишинде Т.Мәтмуратовтың өзине тән жеке стилин, тиллик өзгешелигин көрсетип беріуде *балент – нәс, түн – күн, гүл – қоз, ақ – қара, дос – душпан, жақсы – жаман, хақыйқат – жалған* антонимлик уялары лингвопоэтикалық курал сыпатында қолланылған. Антонимлик уялар шайыр тәрөпинен тексттиң көркемлігин, экспрессивлігин арттыруу хэм ўақыя-хәдийселерди дәл, анық сүүретлеуде, қахарман характерин ашып беріуде әхмийетке ийе қубылыс болып есапланады.

Күн хэм *түн* бул әлемдеги тәбийий қубылыс болып, адамзат өмиринде бул еки қубылыстың әхмийети философиялық пикирлер менен шайыр шығармаларында көркем сүүретленген:

Тәбият хақ. Бәри жайында,
Түни болар хэм де *күндизи*. («Бир адамның өзи бир дүнья»)
Жулдызларды көргимиз келсе,
Қараңғылық – бул керек нәрсе.
Аспандағы санақсыз жулдыз,
Тигилсең де көринбес *күндиз*. («Керек емес, керек...»)

Шайыр инсанлар характерин, олардың ишки дүньясындағы өзгешеликлерди, қарама-қарсылықтарды *қуяш – тас түнек* антонимлери арқалы ашып берген:

Жақсылардың көңилинде *қуяш* бар,
Жаманлардың көңилинде – *тас түнек*. («Саўал»)

Шайыр философиялық көзқарасларын шеберлік пенен антонимлик бирліклерге жүклей алған. Өмирде кишипейил хэм қатал адамлардың да өз орны бар екенлиги, жақсы адамлардың арасындағы жаманлардың, жаманлар этирапындағы жақсы инсанлардың болатуғынлығы аңлатылған:

Адамлардың бәри керектей,
Бири жумсақ, бири қаттыдай,
Жақты ишиндеги *түнектей*,
Түнек ишиндеги *жақтыдай*. («Бир адамның өзи бир дүнья»)

Шайыр шығармаларында *ақ* хэм *қара* антоними де шығарманың идеясын, қахарманлардың характерин ашып беріуде, ўақыя-хәдийселерди анық етип сүүретлеуде лингвопоэтикалық курал сыпатында қолланылған.

Р.Санкибаева *қара* лексемасы ренди билдириуден тысқары, жазыушының сезимлерин, меҳир-мухаббатын да билдирип келетуғынлығын көрсетип өткен [2, 6].

Шайыр «Урыс дәртлери» поэмасындағы қахарманның келбетин оқыушыға сүүретлеп беріуде *қара* хэм *қырау* сөзлеринен шебер пайдаланған. *Қырау* сөзи *қара* сөзине антоним сыпатында логикалық жақтан оның реңи тийкар етип алынған. Автор қахарманның сыртқы келбетин сүүретлеу менен солдаттың урыстан тартқан жәбирин, ғәрип халатын, соның менен бирге *қара* реңи арқалы жаслық ўақтың, *қырау* – ақ реңи арқалы қартайғанын да шеберлік пенен сүүретлеген.

Ағасы жоқ, яки иниси,
Қара шашын басқан *қырау* да... («Урыс дәртлери» поэмасы)

Шайыр дәрөтпелеринде адамлардың унамлы хэм унамсыз ис-хәрекетлерин, характерин ашып беріуде *ақ* хэм *қара* антонимлерин қолланған.

Жаманлықтың белгиси:

Жақсы сөзди жақтырмас,
Ақты қара қылар да,
Қараны бірақ ақ қылмас. («Жақсылықтың белгиси»)

Шайыр «Жақсы адамның жүрегі» поэмасында *ақ* хәм *қара* антонимлери образлы түрде сүўретлеген.

Халатың *ақ* сениң жүрегің *қара*
Түйени ийт етип көрсетежақсаң. («Жақсы адамның жүрегі» поэмасы)

Бас врач тәрәпинен айтылған бул гәпте медсестра қыздың жақсы адамның жүрегін жаман, паракор адамға салмақшы болғанында қарсылық көрсетип, ислерине кесент етиўиндеги қарама-қарсылықты ашып беріўде антонимлерди қолланған.

Автор поэмада врач пенен медсестра қыздың ортасындағы қарама-қарсылық, наўқаслардың ортасында болып өткен ўақыялардан бийхабар болып түсинбеўшиликти сүўретлеўде антонимлерди орынлы қолланған.

Шайыр «Урыс дәртлери» поэмасында урыс ақыбетинде қыйналған ақ жаўлықлы ҳаялдың тилинен баянланған бул текстте *қара-ақ* контрастлық сүўретлеўи арқалы қахарманның руўхый халаты сүўретлеп берилген.

Қара дақлар түсти ақларға...

Ең соңында жылап жибердим. («Урыс дәртлери» поэмасы)

Шайыр бул поэманың «Ақ жаўлықлы ҳаял» хәм «Қара жаўлықлы ҳаял» бөлимлеринде, ақ жаўлықлы ҳаял хәм қара жаўлықлы ҳаялдың ишки сезимлерин, басынан өткен қыйыншылықларын оқыўшыларға тәсирли етип жеткерип беріўде *ақ* хәм *қара* контрастлық сүўретлеўден үнемли пайдаланған.

Т.Мәтмуратовтың поэзиясында *жақсы* – *жаман* категориясы шайыр индивидуаллығын белгилеўде әҳмийети үлкен. Шайыр өмирдеги жақсы хәм жаман адамлардың характерин ашып беріўде өзине тән шеберликке ийе. Себеби, жақсы хәм жаман адамлардың сыртқы келбети менен ишки дүньясы ортасындағы қарама-қарсылықты, айрым жақсы инсанлардың ис-хәрекетлери жаманлыққа уқсаўы, соның меннен бирге шайыр ишки сезимлерин де қоса сүўретлеўи көркем шығарманың эстетикалық тәсиршеңлигин арттырған.

Бир *жаманның* кесапаты,
Тийер болса *жақсыларға*. («Адамызатта әўелха»)
Жақсыларға тил тийсе,
Меннен *жаман* адам жоқ. («Гейпараларды ойлап...»)
Жақсы менен айтыстым мен арсынбай,
Жаман менен айтысыўға арсындым. («Сүйсиндим, гүрсиндим»)

Бул қосық қатарларында шайыр дәслепки еки қосығында жаман адамлардың кесири жақсы адамларға тийетуғын болса, «меннен жаман адам жоқ» деп оқыўшыларға жаман адамларға ғәзебин, жеккөриўшилиқ сезимлерин билдире алған. Соның менен бирге, шайыр ишки дүньясындағы қарама-қарсылық арқалы, қыйналыў, гүрсиниў сезимлерин де шебер сүўретлей алған.

Шайыр жақсы менен жаман адамлардың характерин, ишки дүньясын ашып беріўде контрастлық сүўретлеўден орынлы пайдаланған. Жақсы адамлардың кеўилиндеги жыллылық *қуяш* арқалы, жаманлардың кеўилиндеги қараңғылық *тас-түнек* антитезалық сүўретлеўлери менен шебер сүўретленген:

Жақсы адам кеўиллерде яд болар,
Жаман адам бәрха бадабад болар. («Болмаса»)
Жақсылардың көңилинде *қуяш* бар,
Жаманлардың көңилинде – *тас түнек*. («Саўал»)

Жақсы менен жаман, жақсы сөз хәм жаман сөз, жақсылық хәм жаманлық ҳаққында нақыл-мақалларда, терме-толғаўларда кеңнен сөз етиледі. Шайырдың турмыста аңлаған шынлықлары ақыл-нәсият түринде антитезалық сүўретлеўлер арқалы шебер ашып берилген:

*Жақсы сөзді хәмме сыйлар,
Жаман сөзлі хәр бәлеге шаталар. («Болар»)*

Шайыр жақсы хәм жаманлардың сыртқы келбети менен ишки дүнясындағы қарама-қарсылықты еле де ашып беріуде контекстте теңеулерден пайдаланған. Нәтижеде, айтажақ ой-пикирдің тәсіршең болыуына ерискен.

*Жақсы адам сықылсыз болса,
Оған жабылған бир жаладай,
Жаман адам сулыұ қыз болса,
Қағаздан соғылған лаладай. («Қарама-қарсылық»)
Жаман адам гейде жақсы ат алса,
Алтын ерди ешеклерге салғандай.
Жақсы адам жала менен шаталса,
Ақ мәрмерди әжиұалап қойғандай. («Төртликлер»)*

«Жақсы адамның жүрегі» поэмасының идеясының ашып берилиуінде де контрастлық сұйретлеулердің хызметі айрықша. Шайыр контрастлық сұйретлеулер арқалы өмір хәм өлім, жақсылық хәм жаманлық, садалық-хйлекерликти, дослық-душпанлықты, садақлық хәм қыянетти шебер сұйретлеп, бул категориялар шығарманың композициясының бир бөлеги болып хызмет еткен. Шайыр контрастлық сұйретлеу арқалы шығарманың эмоционал-экспрессивлигин тәмийинлеу менен бирге шайырдың шеберлигин де белгили дәрежеде көрсетип берген.

*Жақсының жүрегін жаманға берсе,
Ийгилик ис емес, жынаят ғой бул!
Қандай қыянет бул! Жақсының жанын,
Зая еттиңіз ғой нәкәс жаманға.*

Шайыр шығармаларында *үлкен – майда, уллылық – пәслик, уллы – киши, бийик – төмен, үлкен – киши, бәлент – пәс, жоқары – пәс* антонимлери де шебер қолланылған.

Автор «Төртликлер»інде *уллы* сөзине *киши* сөзи антоним болып қолланылып, бул антонимлер шығарманың идеясын ашып беріуде орынлы қолланылыуы менен бирге оның көркемчилигин арттырып тур. *Уллы* лексикалық бирлиги шығармада градацияны пайда етип, антонимлер арқалы тау, қуяш, дәрйардың уллылығы хәм инсанлардың уллылығы салыстырмалы сұйретленген. *Уллы* сөзи тау, қуяшқа қарата қолланылғанда «бийик» деген мәнисти аңлатса, дәрйаға қарата қолланылғанда «үлкен» деген мәни аңлатады. Адамға қарата *уллы* сөзи қолланғанда, ақыл-ойының, санасының жоқары болыуы уғылады, яғнай, санасының жоқары болыуы жағынан, адамның илимсиз, ойлау дәрежесиниң төменлиги «Адам *киши* болған сайын, Кеулинде нур кемирек» деген қосық қатарларына қарама-қарсы мәниде қолланылған. Шайырдың бир ғана *уллы* сөзиниң стильлик жақтан *киши* сөзине қарама-қарсы қолланылыуында үлкен шеберликти, шайырға тән стильди көриуимізге болады. Мысалы:

*Таулар уллы болған сайын,
Қарлы болар төбелери,
Қуяш уллы болған сайын,
Нурлы болар дөгерге.
Дәрйа уллы болған сайын,
Ағыслары ийримлирек,
Адам уллы болған сайын,
Мийримлирек,
Таулар үлкен болған сайын,
Думан жайлар,
Адам *киши* болған сайын,
Гүман жайлар.
Адам *киши* болған сайын,
Кеулинде нур кемирек. («Төртликлер»)*

Шайырдың басқа да шығармаларында адамгершилик, ұлтылық, хадаллық хаққындағы философиялық пикирлері *бийик – пәс, бәлент – пәс, жоқары – пәс* антонимлері арқалы көркем сүўретленген:

Сен шыққан *бийикке* шыға алмаспан,
Журтқа хәмирим жүрмес, бирақ умытпа.
Пәсте деп күлме сен, мен хадал болсам,
Бийик бола аларман *пәсте* турып та. («Шайыр тәбияты»)
Үйренбеген болсаң *бәлентке*,
Пәске қарап мийиң айланар.
Өз-өзинди салма хәлекке,
Пәске түсиў тағы ғай болар.
Бәлентликті аңсай берме сен,
Мүшкіл болса жетип алмағың,
Бәлентликтен пәсти көрмесең,
Пәсте турып болма *жоқары*,
Не қыласаң өзинди алдап?
Қуры қыял болмас опалы,
Бос қыялда болмайды салмақ. («Бәлентлик»)

Шайырдың «Жақсы адамның жүрегі» поэмасында да *үлкен-майда* хәм *ұллы – майда* антонимлері арқалы қахарманлардың ис-хәрекетлерин еле де толық ашып сүўретлеў мақсетинде қолланылған:

Бизлер *ұллы* исти қолға алғанда,
Шуғылланып жүрсең *майда* ис пенен. («Жақсы адамның жүрегі» поэмасы)

Т.Мәтмуратовтың дәретиўшилигинде *хақыйқатлық – жалған, дөхмет – хақыйқат* сөзлериниң өз ара антоним болып жумсалыўында да шайырдың өзине тән стили көринеди.

Хақыйқатлық хеш қашан да,
Жолдас болмас *жалған* менен. («Кеўлим сүйер көкке талўас етиўди»)
Бир урсаң өлермен *дөхмет* сөз бенен,
Мың урсаң өлмеймен *хақыйқат* пенен. («Бир адамның өзи бир дүнья»)

Шайыр дәретпелериниң көркемлигин, шайырдың өзине тән өзгешелигин, сөз қолланыўдағы шеберлигин тәмийинлеўде **оксюморонның** да орны айрықша. Оксюморон кубылысы өзбек тил билиминде Д.Абдуллаева тәрәпинен терең изертленілген. Илимпаз «Антисемиялық бирликлер көркем тексттеги лингвопоэтикалық имканиятлардың үлкен екенлигин *оксюморон (ләззетли азап, қайғылы қуўаныш сыяқлы)* хәдийсеси арқалы да көриўимизге болады» деп [3, 20], контрастлық сүўретлеўде оксюморонның имканиятлары антонимлерге қарағанда бирқанша кең екенлигин дәлилlep көрсетеди. Шайыр шығармаларында көп санда болмаса да, шығарма көркемлигин арттырыўда, пикирди еле де өткир, тәсиршен сүўретлеўде орынлы қолланылған. Мысалы:

Рети келгенде айтайын шынын,
Шадлық неге дәркәр халық билмейтуғын,
Азаплы ләззетим, мазмунлы муңым
Биймәни күлкиниң бәринен жақсы. («Жақсы»)

Адам жанына азап бериўши ләззеттиң, мазмунлы муңды шадлыққа қарама-қарсы сүўретлеп, мине усы сезимлердиң мәниссиз күлкиден артықлығы шайыр тәрәпинен ишки туйғы-сезимлериниң көриниси сыпатында сәўлеленген.

Татыўлық тағамы мазалы сонша,
Ашқылтым асың да шийрин нәхәрдур.
Татлы тағам егер миллетли болса,
Достым, билип қой сен, *нал* хәм *зәхәрдур*. («Жақсылық»)

Автор қарама-қарсы мәнидегі оксюморонды қолланыу арқалы *татыулық* хәм *алауызлықты* салыстырмалы түрде шебер қолланған. Көркем текстте контрастлық бирликлер жәрдемінде экспрессивлик бояуға, эстетикалық тәсиршенликке ерисилген.

Улыума алғанда, контрастлық, антонимлик қарым-қатнастардың тийкарында қарама-қарсылық категориясы туратуғынлығы белгили. Ал көркем текстте бундай қарым-қатнастар композициялық байланысқа ийе болып, тексттиң мәнисин ашып бериуде әхмийетли екенлиги Т.Мәтмуратов поэзиясынан алынған мысаллар көрсетип турады.

ӘДЕБИЯТЛАР

1. Хожанов Ш. Қарақалпақ тилинде антонимия кубылысы. – Нөкис: Билим, 2017.
2. Санкибаева Р. Қарақалпақ тилиндеги *ақ* хәм *қара* сөзлериниң мәнилери хәм қолланылыуы. – Нөкис, 2020.
3. Абдуллаева Д.А. Антисемиянинг лингвопоэтик имкониятлари. //Қазақстан ғылыми әлемі. №4 (32), 2010, – Б. 20-24.
4. Мәтмуратов Т. Сайланды шығармалары. – Нөкис: Қарақалпақстан, 2019.

И.ЮСУПОВ ЛИРИКАСЫНДА АТ ОБРАЗЫ

Даниярова Г.П.

*Өзбекстан Республикасы Илимлер академиясы Қарақалпақстан бөлими
Қарақалпақ гуманитар илимлер илим-изертлеу институты*

Түркий халықлары атты кийели деп есаплайды. Бул олардың шаруашылық кәсиби менен де тиккелей байланысly. Бундай көз-қараслар әсиресе көркем әдебият үлгилеринен терең орын ийелеген. Мысалы халқымыз арасында «Ат орнын тай басар» деген мазмунлы нақылдың да өмир сүрип келгенлигинен де билсек болады. Бул тиккелей инсанған оның әуладларының дауамлы екенлигине, ямаса инсанның қәсийетлерин, кәсибин айрықша сыпатлар көрсетиу мақсетинде айтылатуғын нақыл есапланады.

Қарақалпақ фольклорына нәзер аударатуғын болсақ, қахарманлық дәстанларда батырдың досты, қанаты ат екенлигин көриуимизге болады. Алпамыстың Байшубар, Гүлайымның Ақтемкер, Гөрулының Гыйрат, Қаражанның Қара ат сыяқлы ақыллы атлары менен сүүретлениуиниң өзи атқа болған мүнәсибеттиң айрықшалығын дәллийлейди.

Әсиресе грек мифологиясында тилге алынатугын илхам, йош дәреги Пегас ҳаққында мағлыұматларды И.Юсуповтың «Еске түсириу», «Пегас», «Қәлемлес досларыма», «Пери минген ат» хәм т.б. шығармаларында шайырдың мифопоэтикалық ойлау шеберлигиниң гүуасы боламыз.

Усы орында Пегас ҳаққында гәп кеткенде, биз шайырдың «Пери минген ат» шығармасы көз алдымызда елеслейди. Аза Тахо Годи «Грек мифлери» атлы китабында Музалардың тууылыуы ҳаққында бир қатар мағлыұматларды келтиреди. Жоқарыда аты аталған китапта «Мнемосина хәм Музалардың тууылыуы» атлы бөлиминде төмендеги мағлыұматларды көремиз: «Тоғыз олимпиялық апа-сиңлилер Зевстиң қурбанлары хәм «гүңгирт сууды» айланып ойынға түседи. Олар өзлериниң денесин Пермис ямаса Иппокрен булағының ағысында (бул булақты таудан ағызған қанатлы ат Пегас еди) жууынады. Соң кеш түскеннен кейин олар кийинип, көринбес думанлар арқалы жерге түседи, яғный адамлар арасына. Олар бул жерде хәр қыйлы қудайларды улығлап қосықлар айтады» [1, 96]. Сөз зергериниң «Пери минген ат» шығармасында Пери мине усы илхам дереги болған Музалар, яғный хәр күни кеш болғаннан адамлар арасына келеди, оларды илхамландырады. Шайыр Пегастың Иппокрен хәм Пермис булақларын пайда еткенлигин сүүретлеуши қатарларын да көриуимизге болады:

Қанатлы ақ тулпар илхам пырағы,
Парнас тауын дүсирлеткен туяғы,
Қара тасты қақ айырып, сол жерден,
Бурқ етипти шайырлық йош булағы. [4, 120]

«Шымбай жолларында» қосығында лирик қахарман анасына ерип жүріп бір таға тауып алғанлығы хақында айтады. Мысалы:

Усы жолда ерип жүріп анама,
Бир желинген таға тауып алғанман.
Анам сонда алдастырып, жетелеп,
Айтқан: «эне несибели баласаң,
Шаршамастан жүре берсең ентлнп,
Тағадан соң ат та тауып аласаң...» [3, 36]

«Пегас» қосығында болса: ол атты қай жерден тапқанлығын баян етеді:

Мен оны Шымбайда Кегейли жаптың,
Бойындағы Арқаш көлинен таптым.
Ийт азаптар менен улап, үйретип,
Еплеп минип алып, елиў жыл шаптым [4, 120]

И.Юсупов «Билим булағы» қосығында да университетти булаққа мегзетип сұўретлегенин көреміз.

Негизинде Пегас, йош тулпарын ҳеш ким ертлей алмайтуғын болған, тек ғана Пасейдонның баласы Беллерефонт оны улаған ҳәм көплеген қахарманлықтар көрсетиўге ерискен.

Белгили академик М.Нурмухаммедовқа арнап жазылған «Еске түсириў» қосығында мына қатарларға нәзер аударсақ:

Измир шөллеринде ескен самаллар,
Түркий тилде жоллап қайғылы хабар,
Ийесин жоғалтқан бир ат жаниўар,
Тынбай сегбир тартар ядымда мениң. [3, 82]

Бул қатарларда ийесин жоғалтқан ат бул илхам, йош яғный М.Нурмухаммедовтың таланты. Таланты ийесин жойтып сегбир тартып жүрипти деген мазмундағы сұўретлеўди шайыр поэтикалық тилде, тәсирли жеткереді.

Мине, биз жоқарыда сөз еткен Пегастың туяқларының дүсирлисинен жүзеге келген ҳәм шайырларға илхәм йош бағышлаўшы булақтар шайыр И.Юсуповтың бир қатар қосықларында белгили тулғалардың мийнет жолын сұўретлеў мақсетинде орынлы пайдаланылған.

Бүгин дослар, қарақалпақ елинде,
Журт айта жүргендей байрам болажақ,
Бир әжайып булақ шығып жеринде,
Суўын иштегенге әрман болажақ [3, 10] - деп шайыр билим мәсканы университетти шалқар теңізге, булаққа мегзетип, метафоралы сұўретлегенлигин көреміз.

И.Юсуповтың «Булақ хақында баллада» шығармасында, талантлы шайыр образын жаратыўда «булақ» метафорасы образлы усыл сыпатында да қолланылған. Мысалы:

Сен бир булақ едиң көмиўли жатқан,

Қайғының таслары көксиңе батқан [3, 11]- деп Аяпберген Муўсаевтың шайырлық тулғасын өмири менен байланыстырып жаратады.

«Булақ» қосығын С.Мәўленовқа бағышлаған, бул қосығында да шайырды булаққа мегзетеді:

Үстинен булт көшип атыр,
Жолаўшылар ишип атыр,
Ақ бөкенлер ыссыласа,
Ақшам келип түсип атыр [3, 37]- деген қатарларында айқын көринеді.

Жуўмақлап айтатуғын болсақ, шайыр грек мифлеринен пайдаланып миллий поэзиямызды образлылық ҳәм жанрлық тәрептен байытқанлығын көреміз.

ӘДЕБИЯТЛАР

1. Тахо-Годи А.А. Греческая культура в мифах символах и терминах. – Санкт – Петербург: Атейя, 1999.
2. Юсупов И. Таңламалы шығармаларының еки томлығы. I том. – Нөкис: Қарақалпақстан, 1992.
3. Юсупов И. Таңламалы шығармаларының еки томлығы. II том. – Нөкис: Қарақалпақстан, 1992.
4. Юсупов И. Хәр кимнің өз заманы бар. – Нөкис: «Қарақалпақстан», 2004.

МАСШТАБ ИЗУЧЕНИЯ ПОСЛОВИЦ И ПОГОВОРК И ЕГО ВАЖНОСТЬ И ЗНАЧЕНИЕ В НАУКЕ

Есемуратова Н.

*Қарақалпақский научно-исследовательский институт гуманитарных наук
Қарақалпақское отделение Академии наук Республики Узбекистан*

Қарақалпақский народ всегда был красноречивым. Они в повседневной жизни часто использовали пословиц и поговорок, чтобы красиво и кратко выразить свои мысли. По этому поводу один из известных ученых К.Максетов справедливо отмечает, что «Использование пословиц издревле входит в традицию каракалпацкого народа» [1, 215]. Как уже известно, даже если пословицы и поговорки не являются большим произведением, в каракалпацком фольклоре составляют один большой жанр. По этой причине изучение пословиц каракалпацкого народа является одним из наиболее актуальных вопросов в науке. Несмотря на то, что это небольшие сочинения, пословицы и поговорки, в которых заложены традиции и обычаи целого народа, не остались без внимания ученых. С давних времен ученых интересовали устные сочинения народа, особенно пословицы.

Пословицы и поговорки были глубоко изучены во многих языках мира. В 2004 году Бинер Исмат защитил в Уфе кандидатскую диссертацию на тему «Лингвистико-стилистические особенности башкортских и тюркских пословиц» [2]. Это является первым научным исследованием, в котором башкирские и тюркские пословицы изучались с относительной точки зрения. В работе пословицы изучаются в относительной форме, как средство красивого описания. Глубоко детализированы поэтические и стилистические свойства пословиц. Ученый впервые обратил внимание на фонетические свойства пословиц в башкирском и тюркском языках. Обсуждаются функции аллитерации, ассонанса и консонанса в пословицах. В том числе по-разному рассматриваются лексические, морфологические, грамматические свойства простых пословиц. Еще одна научная работа посвященная изучению пословиц среди тюркских языков принадлежит М.В.Пархомовскому. В 2009 году защитил кандидатскую диссертацию на тему «Язык тюркских пословиц» (грамматические и лексические аспекты) [3]. В работе изучаются фразы, их составные части и лексический состав пословиц. Ученый также изучает пословицы как текст, поэтому анализирует сложные свойства пословиц в литературном тексте. В диссертации подробно описан язык около 6000 пословиц. В 2012 году Н.Р.Ойнаткинова защитила докторскую диссертацию на тему «Алтайские пословицы: поэтика и прагматика жанра» [4]. В работе простые пословицы и фразеологизмы, пословицы и афоризмы сопоставляются друг с другом и изучаются их отличие друг с другом. С помощью примеров доказывается вопрос о параллелизме в пословицах, использовании символов и метафор, эпитетов, метонимии, гиперболы, сравнения, перефразирования в пословицах. В том числе, детализированы поэтико-грамматические свойства пословиц, ритмико-звуковые и компактно-грамматические свойства, грамматические и изящные вопросы времени в пословицах. П.Идрисова особым образом изучала кумыкские пословицы и один из тюркских языков. В 2015 году она защитила кандидатскую диссертацию на тему «Синтаксис кумыкских пословиц» [5].

В работе изучается язык около 2000 кумыкских пословиц. Во всех своих исследованиях автор досконально изучает паремиологический сборник кумыкского языка, границу между пословицами и поговорками, структуру пословиц и поговорок в виде придаточных и сложных предложений. В узбекском языковедении пословицы и поговорки изучаются с точки зрения лексики, стилистики и грамматики. Можно отметить научные исследования Н.Б.Ташрифова, Х.Абдурахманова, М.Джусупова, Ш.Маджитаевой, Б. Джураевой.

Н.Абдуллаева является одним из ученых, изучавших языковые особенности узбекских народных пословиц. В 2021 году она опубликовала авторскую монографию под названием «Лингвопрагматические свойства английского и узбекского языка» [6]. В монографии анализируются градуомные особенности английского и узбекского диалекта, имеющих различное строение, и раскрываются их лингвопрагматические аспекты. Среди них роль явления градуонимии в паремиологии и встречаемость этого явления в текстах изучались относительным образом на основе английских и узбекских текстов. Ученый проанализировала структурные, стилистические, лингвистические и семантические свойства текстов на этих двух языках. Работа явилась крупным нововведением в области паремиопрагматики. В основном изучено влияние градонимического участия на лингвопрагматические свойства англо-узбекских языков и их содержание. В 2021 году О.Уралова защитила кандидатскую диссертацию на тему «Семантика и структура «семейных» головных лексем в английском и узбекском языках» [7]. Первая глава работы называлась «Паремия и паремиология: понятия, направления, терминология» и включала три раздела. В этой главе в основном рассказывается об истории происхождения термина паремия, его значении, разнице между пословиц и поговорок, понятии «семья» и его освещении в народных сказках. Во второй главе диссертации возобновлен анализ семантики «семейных» головных лексем в английском и узбекском языках. По статистическим данным всего было изучено 324 английских и 1300 узбекских пословиц. Эти пословицы и поговорки связаны с народным мировоззрением, обычаями, бытом, в том числе с территориальным расположением народа. В следующей главе работы будет изучена структура пословиц двух народа. В этой главе пословицы изучаются как предикативные единицы. Все приведенные научные изыскания и исследования представляют собой источник силы истории изучения пословиц и поговорок в разных языках мира. Например, если говорить об истории изучения каракалпакских пословиц и поговорок, то можно упомянуть таких зарубежных ученых, как Н.Остроумов, И.А.Беляев, А.Диваев, Н.А.Баскаков. Н.Остроумов также приводит каракалпакские пословицы в своем труде «Пословицы и поговорки туземных народов туркестанского края», где приводится 1110 пословиц. По словам академика М.Нурмухаммедова, русский ученый Беляев внес свой вклад в сбор пословиц и поговорок мира [8, 9]. В своей работе 1895 года ученый Диваев опубликовал несколько каракалпакских пословиц. Более 700 пословиц приведены на первой странице книги Н.А.Баскакова «Каракалпакский язык» [9]. Среди них краеведы Н.Низокараев, А.Бегимов, О.Кожуров, К.Айимбетов, А.Кожикбаев, Ж.Хошниязов внесли свой вклад в сбор каракалпакских пословиц. Мы недаром упомянули ученых, принимавших участие в составлении сборника пословиц. Причина этого в том, что сбор пословиц и их научное исследование мотивированы взаимосвязанными проблемами. В истории изучения пословиц особое место занимают работы, изучавшие их с точки зрения литературы.

В своей научной деятельности профессор Е.Бердимуратов акцентировал внимание на лексико-грамматической устойчивости и телесности пословиц и включил их в четвертую группу фразеологических семейств слов. До настоящего времени на основе классификации академика В.В.Виноградова фразеологические словосочетания в родном или иностранном языке подразделяются на фразеологические зардалезы, фразеологические союзы и фразеологические сочетания. Выделение их с семантической точки зрения в группу полезных окончаний, безусловно, имеет большое значение для

понимания значения фразеологических оборотов [10, 262]. Лексико-грамматические различия пословиц и фразеологизмов с научной точки зрения объяснил Ж.Ешбаев. Вот признаки:

1. Фразеологические словосочетания равны одному значению. То есть отдельные слова, входящие в этот состав, не имеют собственное значение и становятся равными значению одного слова в общем предложении (Например: Дәрья тасса тобығына келмейди – кайғысыз). Слова в составе пословиц сохраняют свое уникальное значение, и его суть связана со значением этих слов.

2. Пословицы в большинстве случаев имеют форму предложения, выражающего законченные мысли. В случае фразеологических словосочетаний один член служит заместителем.

3. Пословицы не требуют обдумывания и решения (по сравнению с фразеологией), но суть их понятна.

4. Пословицы часто имеют значение совета. Фразеологические словосочетания чаще всего не дают прямое значение [11, 22].

В данной работе ученый по разному упоминает фразеологические обороты и пословицы, каждое из которых рассматривается как два разных объекта.

В 2015 году в течение двух дней в нашей столице, по случаю издания 100-томного фольклора Каракалпакским институтом гуманитарных наук Каракалпакского отделения Академии наук Республики Узбекистан состоялась международная научная конференция. Несколько статей по изучению пословиц вошли в сборник материалов конференции. Среди них были статьи Г.Альниязовой «Аксиологическая семантика каракалпакских пословиц» [12, 103-104], А.Оразымбетовой «Употребление соматизмов в каракалпакских пословицах» [13, 122-123], Х.Отениязовой «Пословицы с союзным придатком» [14, 123-124]. Опубликована статья «Фразеологизмы в пословицах и поговорках каракалпакского народа» ученого Б.Юсуповой, внесшего значительный вклад в изучение фразеологии [15, 53-58]. В научной статье она рассматривает пословицы и поговорки с фразеологическими оборотами и на убедительных примерах доказывает, что пословицы и поговорки не входят в предмет изучения фразеологии. Свое мнение они подтверждают, цитируя фразеологические обороты, входящие в состав пословиц. Кроме того, статья Ш.Кунназаровой на тему «Значение лингвокультурологического изучения пословиц и поговорок в каракалпакских народных сказках» [16] можно рассматривать как одну из хороших научных работ на эту тему.

Р.Рзаева, Н.Ешимбетова, А.Жиенбаев опубликовали статью «Пословицы и поговорки как средства стражений культуры народа», посвященную исследованию пословиц в английском и каракалпакском языках в относительном порядке [17].

Мы можем продолжать цитировать столь небольшой круг статей и тезисов, и приятно видеть, что их число с каждым годом увеличивается. Несмотря на то, что пословицы очень богаты проблемами, вызывающими интерес ученых, они еще достаточно не изучены с точки зрения лингвистики.

ЛИТЕРАТУРЫ

1. Максетов Қ. Карақалпақ халқының көркем аўызеки дөретпелери. – Нөкис. 1996.
2. Бинер Исмәт. Башкорт, төрөк телдәрәндә мәкәл һәм әйтемдәрҙең тел-стиль үзенсәлектәре // Филология фәндәре кандидаты гилми дәрәжәһенә диссертация. – Өфө, 2004.
3. Пормоховский М. Язык турецких пословиц (грамматический и лексический аспекты) // Диссертация на соискание ученой степени кандидата филологических наук. – Москва, 2009.
4. Ойноткинова Н. Алтайские пословицы и поговорки: поэтика и прагматика жанров // Диссертация на соискание ученой степени доктора филологических наук. – Новосибирск, 2012.

5. Идрисова П. Синтаксис кумыкских пословиц и поговорок // Диссертация на соискание ученой степени кандидата филологических наук. – Москва, 2015.
6. Абдуллаева Н. Инглиз ва ўзбек халқ мақолларининг градуонимик муносабатларнинг лингвопрагматик хусусиятлари. Монография. – Nurafshon business, 2021.
7. Uralova A. Ingliz va o'zbek tillarida “oila” bosh leksemali maqollar semantikasi va strukturasi: Filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD) dissertatsiyasi avtoreferati. – Samarqand, 2021.
8. Нурмухаммедов М. Қарақалпақ әдебиятының раўажланыўына рус әдебиятының тәсири. – Нөкис, 1965.
9. Баскаков Н.А. Каракалпакский язык, т. I. – Москва, 1951.
10. Бердимуратов Е. Ҳазирги заман қарақалпақ тилиниң лексикологиясы. –Нөкис: Қарақалпақстан, 1968.
11. Ешбаев Ж. Қарақалпақ тилиниң қысқаша фразеологиялық сөзлиги. – Нөкис: 1985.
12. Альниязова Г. Қарақалпақ нақыл-мақалларының аксиологиялық сыпатламасы // Халық аралық конференция материаллары топламы. – Нөкис, 2015.
13. Оразымбетов А. Қарақалпақ нақыл-мақалларында соматизмлердиң қолланылыўы // Халық аралық конференция материаллары топламы. – Нөкис, 2015.
14. Өтениязова Х. Дәнекерсиз дизбекли қоспа гәплер менен берилген нақыл-мақаллар // Халық аралық конференция материаллары топламы. – Нөкис, 2015.
15. Yusupova B. Qaraqalpaq xalıq naqıl-maqallarındaǵı frazeologizmler // “Ilım hám bilimlendiriwge arnalǵan ómir” atamasında akademik Abatbay Dawletovtıń 70 jılıq yubileiye arnıp shólkemlestirilgen konferenciya materialları.
16. Qunnazarova Sh. Qaraqalpaq xalıq erteklerindegi naqıl-maqallardı lingvomádeniy úyreniwdiń áhmiyeti // Илим хәм жәмийет. 2018, №4.
17. Iskenderov E. Qaraqalpaq naqıl-maqallarında jılqı atamalarınń kvantativ-tipologiyalıq ózgeshelikleri // Илим хәм жәмийет. 2018, №4.

ӘДЕБИЙ ПОРТРЕТ ЖАНРЫ КӨРКЕМ-ХҮЖЖЕТЛИ ПРОЗАНЫҢ БІР ТҮРІ СЫПАТЫНДА

Жәримбетова Т.Қ.

*Өзбекстан Республикасы Илимлер академиясы Қарақалпақстан бөлими
Қарақалпақ гуманитар илимлер илим-изертлеў институты*

Әдебиятта инсан образы характерлер хәм портретлер арқалы жасалады. Портрет хәр қандай көркем өнерде – әдебият, сүўретлеў, музыка, кино, театр, хәйкелшилиқ, көркем фотография хәм басқа да искусство түрлеринде инсан келбетин сәўлелендириўши әдебий категория есапланады. Портрет инсанның сыртқы көринисин сыпатлап ғана қоймастан, ал ишки руўхый халатларын, психологиясын да көрсетип турады. Бунда хәр бир көркем өнерде дөретиўшиден баян етип атырған ўақыя-хәдийсеге сәйкес түрдеги қаҳарман образын жасаўда көркем портреттен шеберлик пенен пайдаланыў талап етиледі. Портреттиң поэтикалық қәсийетлери, көркемлик тәбияты, әдебий шығармада атқаратуғын функциялары бойынша дүнья әдебияттаныў илиминде жуўмақланған билимлерге ерисилди.

Әдебияттаныў сөзликлеринде портрет ҳаққында төмендегише түсиниклер бериледи. «Портрет – француз сөзи болып, «portraire» – «сүўретлеў» сөзинен алынған. Персонаждың сөз арқалы сүўретленген сыртқы көриниси (бет-әлпети, денеси, кийими, жүз белгилери, дене халаты хәм хәрекетлери, қылықлары), оқыўшы қыялында жанланатуғын толықинсан образын жаратыўшы хәм оның характерин ашыўшы қураллардың бири. Портрет эпикалық шығарманың композициялық тийкарының бир көриниси» [4, 22].

Хәр қандай дөретпедә оның тәсиршеңлигин күшейтиў хәм қаҳарманлар ҳаққында оқыўшыларда кеңирек түсиник пайда етиў мақсетинде, сондай-ақ, олардың ишки руўхый-

психологиялық дүнясын ашыуда да жазыушы портретлик сүүретлеулерди қолланыуы сөзсиз [1, 164]. Әдебиаттаныу илиминде портрет, тийкарынан, екимәнистеқолланылады. Оның бири, айырым жазыушы, шайыр, атақлы жәмийетликғайраткер, артист яки алымның өмири хәм искерлиги ҳаққында жазылған монографиялық характердеги шығарма. Жазыушы хәм әдебиаттаныушылар ҳаққындағы портретлерге қарата әдебий портрет ямаса дөретиушилик портрет атамаларын қолланыу үрдиске айланған [5, 185-186].

Қарақалпақ әдебиятында көркем-хүжетли повестьлерде заманымызда жасап өткен хәм өзлериниң мәрдана хызметлери менен халық ийгилиги жолында аянбай күш-ғайрат салған қахарманлар ҳаққында жазылған бир қанша шығармалар оқыушылар кеулинен орын тауып келмекте. Усылар қатарында жазыушы хәм журналист Әбдимурат Атажановтың «Жат журтта жапа шеккен адам» (2010) шығармасында қарақалпақ халқының белгили жазыушысы Айтбай Бекимбетовтың өмир жолы ҳаққында айтылады.

Бул шығарма адамды жигерлиликке, ерликке шарлап, төзимшиликке бейимлестиреди. Онда өзиниң күшли характери менен тәғдир сынағын мәрдана жеңип өткен жазыушы А.Бекимбетов жазыушылық кәсибинен өмир мағызын тапқан инсан ретинде басынан өткен, еситкен ўақыялары сөз еситиледи. Повестьте қахарманлар портрети дәл сызылады, яғный, сөйлеулер, хәрекетлери, нәзер салып қараулары, хәтте кийген кийимлери олардың ишки кеширмелерин белгилеп, шығарма мазмунының рәң-бәреңлигин байытады.

Өзбек әдебиатшысы Т.Бобоев портретти қахарманлардың ишки дүнясы – руўхый әлемин ашыу менен бирге, дәуир руўхын сүүретлеуде де әҳмийетли екенлигин айтады [3, 76]. Ал, илимпаз И.Султан портреттиңпоэтикалық функциясын еле де кеңейтип, қахарманның сөйлеу манерасы,өзине тән қылықтары, руўхый халатлары, сондай-ақ, мимикаларын дапортретлик сыпатларға киритеди [6, 188]. Жоқарыдағы пикирлерге сүйенген ҳалда, жазыушының шығармасын оқып қарасақ, онда қахарманлар портрети берилиуи нәтийжесинде сол дәуир нәпеси, руўхы сәўлелендирилед.

Повестьте «Заманында жигит сиреси, ел төреси болғанын сырт пишини, жар киби жайсаң тулғасы, қойыу қара қас астындағы дөңгелек өткир көзи менен салдамлығын айкынлап тур. Сонда мен аўыр тәғдирди жеңип, өмирге талпынған, ҳешқашан мойымаған ағамызды, Павел Корчагин киби өмир сүйгиш жазыушыны үшінши мәрте көрип едим» [2, 36]. Бул сүүретлеуде жоқарыда теориялық сыпатлама берилген портреттиң элементлери толық сақланған. Мысалда автордың бул портрет арқалы оқыушыны баслы қахарман менен таныстырыуды мақсет еткенлиги сезиледи. Автор «ел төреси болған сырт пишини», «жар киби жайсаң тулғасы», «қойыу қара қас астындағы дөңгелек өткир көз» киби портретлик сызыулар арқалы жазыушы А.Бекимбетовтың аса сабырлылығы, қыйыншылықларға қарсы гүресе алыуы, өзине болған талапшаңлығы менен турмыслық сынаулардан мәрдана өткенлигин көрсетеди. Шығармада образдың сыртқы көриниси арқалы қахарманның ишки руўхый кеширмелери, сезимлери байқалады. Автор қахарман портретин мәзи сызып қоймай, оған сюжетлик сыпатламалар берип, оқыушыны қахарманның бундай жағдайға қалай түсип қалыуы хәм ақыл-парасаты менен жеңип өткенлигин билиуге қызықтырады. Жазыушы А.Бекимбетов сол дәуирде жас жазыушы болған Ә.Атажановты алдына шақырып алып, өзи билген, еситкен ўақыяларды айтып берип, оған очерк жазыуды усыныс етеди. Ә.Атажанов әлле-қашан усы ҳаққында ойлап жүрген еди хәм ол бирден разы болады. Айтып берген ўақыяларының ишинде Екинши дүня жүзилик урыс дәуиринде фашистлер қолына тутқынға алынған қарақалпақ жас жигити Германияға егин ектириуге алып кетиледи. Сол журтта журип, ол адам немец адамының қолында жумыс ислеп, 20 жыл жасайды, урыс тамамланғаннан соң елине қайтып келсе, ол ҳеш кими қалмаған әбигер адамға айланады. Жазыушы А.Бекимбетов қарындасының үйине мерекеге қыдырып барғанда қандай да бир адамның ҳеш кимге қосылмай жеккеленип жүргенин көрип, ҳайран қалады хәм былай дейди:«Күйеу бала

малды шалып беретугын кисини ертип келди. Ол ертипкелген кисиниң үсти-басындағы кийимлерине таңланып қарап қалғанымды жасыра алмайман. Қызғанып та атырман. Ақыры, мен де урысқа қатнасқан әскерий адамман, авиация училищесинде оқып жүрген курс гезлеримде де мына бийтаньс киси кийгендей френчти көрмедим, ийниме тартпадым. Япырмай бала, көзин қыйып, бойға тартатуғын жай кийим емес, ҳасыл, ҳасыл. Жарқылдап жайнап, көзди қамастырады. Бойына шенеп пишип, тәнхә өзине атап арнап тиктирген сыяқлы. Қуйылып тур. Сәдеплери тап-таза, гүмис киби күнге шағылысады. Бул киси қай жерлерден келген, түр-түси өзгеше ямаса бөтен емес, келбети усы аймақтың адамларына уқсаған, қара кесек қара адам» [2, 38-39]. Автор кийим-кеншек портретлик бояўлар менен бул адамды жумбақлы адам ретинде көрсетеди. «Киси кийгендей френч», «сәдеплери тап-таза, гүмис киби күнге шағылысады» киби кийим-кеншек портретлик белгилери автор тәрәпинен жүдә шебер қолланылған. Жазыўшы қахарманның кийимлериниң анық белгилерин көркем деталь сыпатында пайдаланып, оған тийисли мағлыўматларды көркем сюжет курамына жайғастырады. Повесть мазмунына қайта оралатуғын болсақ, ол адам жат журттан келген, оның үстине бала-шағасы да жоқ болғанлықтан аўыл халқына қосылмас екен. Ол киси мал сойып болып, қайтып кетсе де, А.Бекимбетов күйеў баласына сол кисини шақыртып келиўин айтады ҳәм оның менен узақ әңгимелеседи. Сорастырса, өз аўылының адамы, жаслығында бир-бирин көрип жүрген, лекин урыс себепли ол узақ журтқа жумысқа кетип, тәғдири шийеленискен екен. Ол тутқынға алынып, я өлим я өмир болып турған қыл көпирде турғанда, фашистлер келип, жүўери мәкке егийди билетугын адам излеп атырғанын айтады. Тутқындағылардың барлығы оларға қарап турады. «Үсти-басымыз аламыш-аламыш. Соннан куўсүйек, тири әрўақ бизлер ҳүкимди күтип қалтырап турғанымызда қурсағы қампайған, жалтыраған көзәйнегиниң балдағы еки шекесин қыйып ойып кеткен қамсемиз лагерь баслығы изине жай кийимдеги кисини ертип келди. Ол тулыптай семиз киси еди. Үстинде сур костюм-шалбар, басында шылт жаңа қалпақ, пил сүйек сулыў аппақ таяғын көзабаға ямаса мәсликке көтерип жүр, болмаса таяқ таянып жүретугын өликсе ғарры емес. Әдетте немислердиң көбиси көзәйнек тағады. Бул киси керисинше көзәйнексиз. Тиллә тислери ерни ашылған сайын жалтылдап кетеди. Еки бети шыйқандай» [2, 41-42].

Портреттеги ҳәр бир детальға жазыўшының поэтикалық қатнас жасағанлығы сезиледи. «куўсүйек, тири әрўақ», «қурсағы қампайған, қамсемиз», «тулыптай семиз», «өликсе ғарры», «еки бети шыйқандай» сөз дизбеклеринде еки түрли адамның портрети сызылып, образдың сол дәўирдеги социаллық жағдайы, ишки руўхый дүньясы баянлап турыпты. Бир тәрәптен, жазыўшы Ә.Атажанов портреттеги детальларды басқа қубылыс яки нәрсе менен теңейди. Портретте жазыўшы қахарманларды бир-бирине салыстырып, олардың жетик портретин жаратыўға ерискен, яғный бири куў сүйек болса, бири тулыптай семиз. Усы сызылған еки портрет аркалы оқыўшы урыс дәўири бир тәрәптен қандай аянышлы жағдай болса, екинши тәрәптен жеркенишли болғанын көз алдына елеслетеди. Мысалларда жазыўшы портретлерди параллель сызыў усылында еки қахарманды салыстырыў, олардың бир-биринен айырмашылықларын көрсетиў аркалы дыққатқаалынған қахарманды (урыста ашлықта жүрген қарақалпақ жигити менен семизликтен бетлери шыйқандай болып кеткен немец офицери образы) толығырақ ашып бериўге ерискенлигин көремиз. Ол адам бул жердеги дозақ азабынан қутылыў ҳәм еркинликте жасаў ушын «мен егип билемен», деп өзін көрсетеди. Соңынан қарақалпақ жигити мәкке жүўери егийге қайдағы бир журт Германияға жибериледи. Барлық немецлерди жаўыз деп ойлаған ол үй ийелериниң инсанийлық пазыйлети жоқары, адамгершиликли адамлар болғанына ҳайран болады. Олар өз шанарағында өзге журттан келген қарақалпақ жигитин өзлери қатары теңеп қойғанлықтан ол 20 жылды арқаға салғанын сезбей де қалады. Урыс тамамланып, өз елине куўысқан жигит я ата-анасы я жақынлары болмағанынан қамсығады. Ең баслысы, ол өз Ұатанына келди, лекин оны баўрына басатуғын адамы жоқ. Усындай жағдайлардан ол әбден жалғызланып қалады. Жазыўшы А.Бекимбетов қарындасының үйинде сол адамның кийген кийим-

кеншеклеринде, жүрис турысларында қандай да мәлим емес сыр бар екенлигин түсинип, бир нәрсени байқағанлықтан оның менен жақыннан сырласып, ишки дебдиўлерин еситеди. А.Бекимбетов урыс себепли әбигер болып қалған адам образы арқалы жаўызлық ишинде хәмийше шәпәт барлығын, сондай-ақ, ҳеш қашан биреўди сыртқы көринисине қарап кемситпеў кереклигин айтпақшы болады. Соңында олар екеўи де урысқа нәлет айтыўы менен шығарма жуўмақланады.

Жуўмақлап айтқанымызда, «Жат журтта жапа шеккен адам» шығармасында портретлик сызылмалар, детальлар, сүүретлеўлер, сөз дизбеклери автор тәрәпинен айрықша шеберлик пенен қолланылған. Қахарманның портретлик қәсийетлериниң, сыртқы көринисиниң хәм айрықша әжайып детальларының типлесиўи нәтийжесинде шығарма өз қунлылығы менен баҳалы.

ӘДЕБИЯТЛАР:

1. Ахметов С., Есенов Ж., Жәримбетов Қ. Әдебияттануы атамаларының орысша-қарақалпақша түсіндірме сөзлиги. – Нөкіс: Билим. 1994.
2. Атажанов Ә. Жат журтта жапа шеккен адам. – Нөкіс: Билим, 2010.
3. Бобоев Т. Адабиётшунослик асослари. – Тошкент: Ўзбекистон, 2002.
4. Қуროнов Д., Мамажанов З., Шералиева М. Адабиётшунослик луғати. – Тошкент: Akademnashr, 2013.
5. Салаев Ф., Қурбониезов Г. Адабиётшунослик атамалариниңг изоҳли луғати. – Тошкент: Янги аср авлоди, 2010.
6. Султон Иззат. Адабиёт назарияси. – Тошкент: Ўқитувчи, 1986.

Н.ДӘҲҚАРЕВ ХӘМ ҚАРАҚАЛПАҚ ФӨЛЬКЛОРИ

Жуманазарова Г.Д.

*Ўзбекистан Республикасы Илимлер академиясы Қарақалпақстан бөлими
Қарақалпақ гуманитар илимлер илим-изертлеў институты*

Елимиз өз ғәрезсизлигине ерискеннен кейин халқымыздың мәдениатын, илимин раўажландырыўда мүнәсип орны бар, ел-халық ушын пидайы хызмет еткен әдиўли инсанлардың мүбәрек атларын тиклеў, олардың халық ушын ислеген мийнетлерин мәңгилестириў, миллийлигимизди қайта тиклеў баслы мәселелердиң бири етип ортаға қойылды.

Нәжим Дәўқараев қарақалпақ әдебиятының тийкарын салған уллы илимпаз болды. Ол көп санлы илимий мақалалар, рецензиялар жазыў менен бирге қарақалпақ халық аўызеки дәрәтпелери, классикалық поэзия хәм жаңа қарақалпақ әдебияты туўралы ири-ири монографияларды дәрәтти хәм 1946-жылы «ХІХ әсирдеги қарақалпақ әдебияты» деген темада кандидатлық диссертациясын Ўзбекистан Илимлер академиясы А.С.Пушкин атындағы Тил хәм әдебиат институтында, 1951-жылы 12-февральда Москвада бурынғы аўқам Илимлер академиясының Шығыстану институтының Илимий кеңесинде «Қарақалпақ әдебияты тарийхының очерклери» деген темада докторлық диссертациясын табыслы жақлап, филология илимлериниң докторы илимий дәрәжесин алған қарақалпақ халқынан шыққан биринши илим докторы болды.

Нәжим Дәўқараев биринши рет қарақалпақ дәстанларының идеялық мазмунына, атқарылыўына қарап жанрлық жақтан айырды, дәстанлардың дәрәлиў тарийхына тоқтады. Қарақалпақ халқының «Алпамыс», «Қырық қыз», «Қоблан» сыяқлы дәстанларын салыстырмалы-тарийхый, әдебий-тарийхый жақтан изертлеў жумысын жүргизди. «Алпамыс», «Қоблан» дәстанларының басқа халықлардағы вариантлары менен биринши рет салыстырып изертледі хәм қарақалпақ версиясының өзгешелигин көрсетти. Ал «Қырық қыз» дәстанының басқа халықларда версиясы жоқ, тек қарақалпақларда бар дәстан екенлигине тоқтады, оның әйемги матриархат дәўиринен, әйемги Окс жағасындағы ҳаяллар патшалығынан мағлыўмат беретуғын дәстан екенлигине тоқтады. Н.Дәўқараевтың қарақалпақ фольклоры жөниндеги мийнетлери бизиң фольклортануы

илимимиздің тарихын, теориясын ашып берген бүгінгі күні әхмийеті күшлі мийнетлерден есапланады.

Қарақалпақ фольклортаныу илиминде халық ауызеки дөретпелерин жыйнау, үйрениу, жанрлық түрлерин изертлеу хэм илимий классификациялау мәселесине елимиз ғәрезсизликке ерискеннен кейин үлкен итибар қаратылмақта. Себеби, әсирлер дауамында фольклортаныушылар, этнографлар, турколог илимпазлар дыққат итибарында болған фольклорлық дөретпелер халықтың тарихын, мәдениатын, үрип-әдетлерин, дәстүрлерин өзінде сақлап қиятырған бийбаха руұхый байлығы болып есапланады. Өйткени, «....Теңітайы жоқ руұхый байлығымыз болған классикалық (мумтоз) өнерди, халық дөретіушилигиниң бийбаха үлгилерин қәстерлеп абайлау хэм рауажландырыу, оны келешек әуладларға сап халында жеткеріу дүньядағы жетик пикирдеги илимпазлар хэм көркем өнер үәкиллериниң, мәмлекетлик хэм жәмийетлик ғайраткерлер, барлық мәдениат үәкиллериниң ийгиликли үазыйпасы саналады» [1].

Фольклорлық дөретпелер миллий руұхыйатымыздың бир бөлеги сыпатында кәмил инсан тәрбиясына хызмет қылыуы сөзсиз. Себеби, қарақалпақ халқының бай ауызеки дөретпелери өзиниң түрли жанрлары, дәстүрлери менен дүнья фольклортаныуына салмақлы орын тутады. Дүнья фольклортаныу илиминде алымлардың илимий дөретіушилигин үйрениу тәжирийбеси биз келешек әулад ушын тийкар жаратады. Өйткени, фольклордың илим сыпатында қәлиплесиу, рауажланыу тарихын жаратыуда оның рауажланыу басқышларын хэм жетекшилигин анықлауда өзине тән теориялық бағытын белгилеуде алымлардың илимий дөретіушилиң үйрениу үлкен әхмийетке ийе болып есапланады.

Өне, усындай қарақалпақ илиминиң атасы, фольклор үлгилерин топлау, үйрениу, изертлеу менен бир қатарда оны халыққа жеткеріуде салмақлы мийнет еткен атақлы алым Нәжим Дәуқараевтың қарақалпақ фольклортаныуындағы илимий көз-қарасларын, концепцияларын хэм улыума илимий мийрасларын үйрениу бүгінгі күнде қарақалпақ фольклортаныу илиминиң алдында турған актуал мәселелердің бири.

Илимпаздың дөретіушилигине итибар қаратсақ, қарақалпақ фольклортаныуы хэм әдебияттаныуы илиминиң барлық салаларында белсендилик көрсеткениниң гууасы боламыз. Ол бай халық ауызеки дөретпелерин илимий тийкарда жазып алыу, жыйнау, баспа таярлау хэм изертлеуді шөлкемлестирген биринши фольклортаныушы хэм классик әдебиятымыз үлгилерин жәхән әдебияттаныу илими шеңберинде изертлеуши, нәсиятлаушы илимпаз сыпатында сәулененеди.

Атақлы алым Н.Дәуқараевтың илимий мийрасы, өмири хэм көркем дөретіушилигине арналған туңғыш мийнет «Нәжим Дәуқараев (еске түсириулер) [9] атлы китабы болды хэм Нәжим Дәуқараевтың тууылған күни мұнасабети менен илимпазлар тәрөпинен жазылған хәр дәуирдеги мақалалары оның дөретіушилик хызмети хэм фольклортаныу илимине қосқан үлеслери жарытып берилген. Бунда тийкарынан талантлы жазыушы, әдиули устаз, халқына хадал хызмет еткен әжайып инсан сыпатында Н.Дәуқараевтың илимий жумыслары қарақалпақ әдебияттаныу, фольклортаныу илиминиң рауажланыуына бүгінгі ғәрезсизлик жылларында бизиң миллий идеологиямызды қәлиплестириуде, демократиялық жәмийет дүзиуде бизге жәрдем береді.

Н.Дәуқараевтың XX әсирдің 1920-жылларынан баслап илим сыпатында қәлиплесе баслаған қарақалпақ фольклортаныу тарихында өз алдына орны бар. Себеби, Қарақалпақ фольклортаныуының илим сыпатында қәлиплесиуінде хэм рауажланыуында фольклортаныу илиминиң теориялық мәселелерине тийисли бир қанша илимий мийнетлер жазды. Ол бириншилерден болып қарақалпақ фольклорының тарихын, ауызеки дөретпелери, оның атқарыушылары, халық арасына таралыу жоллары бойынша териң изертлеу жумыслары дөретти. Булар қарақалпақ дәстанларын атқарыушы жырау-бақсылардың мектебин, олардың репертуарлары, қыссахан, қәтип, қосықшы, шайыр, ертекши сыяқлы фольклордың атқарыушылары жөнинде бириншилерден берген мағлыұматлары болып есапланады [6].

2005-жылы Өзбекстан Республикасы Илимлер академиясы Қарақалпақстан бөлими Н.Дәўқараев атындағы тил хәм әдебият институтында (хәзирги Қарақалпақ гуманитар илимлер илим-изертлеў институты) Нәжим Дәўқараевтың 100 жыллығына арналған конференция болып өтеди [2]. Бунда акдемик С.Камалов өзиниң «Қарақалпақ илиминиң сағасын ашқан алым» атлы мақаласында Н.Дәўқараевтың илимий-шөлкемлестириўшилиқ жумысларына кеңнен тоқтап өтип, уллы алымның исмин мәңгилестириў бойынша усынысларын билдиреди [8, 5-9 бб]. Сондай ақ, ф.и.д., профессор С.Баҳадырованың Н.Дәўқараевтың өмири хәм дөретиўшилиқ хызметлери [5, 91-99 бб] хәм Н.Дәўқараев туўралы жаңадан табылған мағлыўматлар, алымның мийнетлериниң жыйналыўы хәм баспадан шығарылыўы ҳаққында мағлыўматлар ф.и.д., Қ.Байниязов хәм илимий хызметкер Т.Байниязовлардың мақаласында сөз етилген [4, 84-89 бб]. Буннан басқа Н.Дәўқараев ҳаққында жаңа мағлыўматларды Ш.Бабашов: «Нәжим Дәўқараев 1905-жылы Қоңырат районында қурғын қарақалпақ шаңарағында дүньяға келген. Әкеси Саатдин пахта тазалаў заводының ийеси болған. Анасы Улхан атақлы Қүлен болыстың қызы болған. Жаңа Совет ҳәкимиятының дәслепки жылларынан баслап ири завод, кәрхана, жер ийелериниң мал-мүлклерин конфискациялаў менен оларға қарсы урыс жәриялады. Олардың қатарында Дәўқараевлар шаңарағы да бар еди» -деп келтиреди [3].

Қ.Камалов өзиниң еске түсириўлериниң биринде: «1951-жылы Н.Дәўқараев пенен Гөне Үргениш қаласында Түркменстанның экономикалық раўажланыў мәселесине арналған академиялардың бирлескен сессиясына қатнасқанымызда үлкен шәхәрлерден келген илимпазлардың Дәўқараев пенен айрықша иззет-хүрметли сәлемлескенлерин, пикирлескенлерин көрип, оның халық аралық масштабтағы абыройы бәлент екенлигине ишимнен жүдә сүйсингеним ядымда. Кейин ала өзим де үлкен әнжуманларға бирге қатнасып, басқа халықлардың илимий жәмәәти Н.Дәўқараевты жоқары баҳалайтуғынын сездим. Ол Е.С.Малов, С.П.Толстов, Е.Э.Бертельс, П.П.Иванов, Н.А.Баскаков, Т.А.Жданко, И.Султан, Ғ.Ғулам, Я.Г.Гулямов, М.Әўезов сыяқлы көрнекли алымлар менен дослық қатнаста болды» [7]-дейди. Және де: «хәр бир халық өзиниң уллы тулғалары, билимли адамлары менен дүньяға танылады. Усындай әдиўли инсанлардың бири елимизди дүньяға танытқан, Қарақалпақстан илимин раўажландырыўдың жолын излеген, Өзбекстанда биринши илим докторы Н.Дәўқараев болды» [7]-деп атап көрсетти хәм уллы алымның исмин мәңгилестириў бойынша өз усынысларын береді.

Илимпаз қарақалпақ халықының әсирлик руўхиятын жоқары баҳалап, оның миллет ретинде дүньяда бар екенлигин көрсете алған, пидайы инсан хәм дана азамат болды. Ол өзиниң терең билимлиги менен, озық ойлы жазыўшылық таланты хәм инсаныйлық минез қулқы менен өзгеше танылған қәлем ғайраткери еди. Шынында да Нәжим Дәўқараев әжайып инсан, оның дөретиўшилиқ жеңиси хәммеге үлги, ақылдың кәни, тәрбияның өзегі болды.

Н.Дәўқараевтың ерликке толы жәмийетлик искерлиги менен дөретиўшилиқ жолы жаңа мазмунда сәўлелендирилди хәм оған ылайықлы әдил баҳа берилди. Бул тек ғана уллы алым ушын емес, ал, қарақалпақ әдебияттаныў илиминиң тиклениў жолы менен оның сол дәўирдеги раўажланыў басқышларына берилген дәслепки сиясий баҳа болып есапланады. Буның тийкарғы себеби – қарақалпақ әдебияттаныў илиминиң тиклениўи хәм оның 40-50-жыллардағы раўажланыў жолы Н.Дәўқараевқа байланысly еди. Бул ўақытта ол соңғы пикир таласлары менен қурамалы мәселелерди тыянақлы таллаўшы, пайда болған жаңа қубылысларды дурыс аңлаўшы хәм оған дәл баҳа бере алыўшы шахс болып жетилисиўи арқасында қарақалпақ әдебияттаныў илимий мектебин жаратыўға ерисе алды. Қарақалпақ әдебияттаныў илими бойынша дүзилген туңғыш илимий мектеп республикамыз тарийхында ең ири сиясий ўақыялар қатарынан орын алды. Себеби, усы жәмәәттиң күши менен миллий әдебиятымыз бенен тилимиз тикленди, қарақалпақ әдебияты бойынша кең көлемде, түрли жанрлар бойынша изертлеў жумыслары қолға алынды. Бийбаҳа аўызеки дөретпелердиң ҳасыл дүрданалары есапланған дәстанларды, халық қосықлары, ертеклери, нақыл-мақаллары системаластырылды хәм олар классификацияланды. Машақатлы мийнетлердиң дәслепки илимий жуўмақлары алынып, баспадан шығарылды хәм олар кең жәмийетшиликте үлкен тәсир оятты. Дүзилген жас

илимий мектеп халқымыздың сөз шеберлеринин шығармаларын да нәзерде шетте қалдырмастан, олардың дөретиўшилиги бойынша кең көлемли изертлеў жумысларын жүргизип, алынған илимий жуўмақлар тийкарында Бердақ, Әжинияз, Өтеш, Омар, Аяпберген сыяқлы шайырлардың дөретиўшилигин илимий айланысқа түсирди. Кейин ала олардың шығармалары баспадан шығарылып, жәмийетшиликке инам етилди.

Қарақалпақ халық аўызеки әдебияты хәм оның түрлери, классификациясы бойынша үлкен жумысларды әмелге асырған Н.Дәўқараев өзиниң «Қарақалпақ әдебияты тарийхының очерклери» мийнетинде қарақалпақ халық аўызеки әдебиятының жанрларын лирикалық жанрлар хәм эпикалық жанрлар деп екиге бөледи хәм легенданы (әпсана) эпикалық түрдиң өз алдына бир жанры сыпатында қарайды. Ол әпсанаға төмедегише жанрлық сыпат береді: «Аўыз әдебиятының өткендеги хәдийселерди шама менен болжап айтқандағы әңгимелерин «легенда» деймиз. Мифлер көбинесе тәбият қубылысларын түсиндирсе, легендалар тарийхий адамлардың ямаса тарийхий фактлердиң тийкарында жасалады. Легендаларда қыялый ойлар, тәбийғый қубылыслар, тарийхий хәдийсе, тарийхий адамлар араласыўында айтылады. Қарақалпақ халқының миллет атағы жөниндеги әңгимелери, қарақалпақ урыўлары, олардың уранлары әңгимелери де легендаға жатады». Н.Дәўқараев соңғы дәўирлерге тийисли халық арасында кең тарқалған «Асан қайғы», «Алдар көсе», «Жийренше шешен», «Ережеп тентек», «Өмирбек лаққы» хәм «Дәўлет қараманлы» сыяқлы тарийхий тулғалар ҳаққындағы әңгимелерди де легендалар қатарына киргизеди. Н.Дәўқараевтың легенда яғный әпсана ҳаққындағы концепциясы әпсананың айрым жанрлық белгилерин, қамтыў объектлерин белгили дәрежеде дурыс көрсетиўине қарамастан, ол жанрдың тарийхий кеңисликтеги хронологиялық имканиятларын шеклемейди. Яғный, ол усы хронологиялық шеңберге жәнe бир жанр, аңыз жанрына тийисли болған хронологиялық кеңисликти де қосып жибереди. Себеби, жоқарыда атлары көрсетилген тарийхий тулғалардан «Асан қайғы», «Жийренше шешен», «Ережеп тентек» хәм «Өмирбек лаққы» ҳаққындағы халық арасында айтылып жүрген әңгимелер тийкарынан өзлериниң жанрлық белгилери бойынша аңызлар ямаса анекдотлар есапланады. Илимпаздың әпсана жанры бойынша илимий изертлеўдиң алға илгерилеўин тастыйықлаўшы пикириниң баҳалылығы сонда ол әпсананы енди ертек жанрының бир түри сыпатында емес, ал оның халық прозасының өз алдына ғәрезсиз жанры сыпатында қарайды. Соның менен бирге ол әпсананың халық прозасының басқа түри, мәселен, мифтен шынлықты өзинде сәўлелендириў өзгешелиги, әпсанаға объект болатуғын тарийхий хәдийселер хәм қубылыслар ҳаққында қысқаша болса да жанрдың тәбиятын анықлаў ушын зәрүр болған мағлыўматларды келтирип өтеди.

Жуўмақластырып айтқанда, қарақалпақ халқының ҳадал перзенти, уллы илимпаз, жәмийетлик ғайраткер, талантлы жазыўшы, әдиўли устаз Нәжим Дәўқараев 1953-жылы 20-июльде 48 жасында тосаттан қайтыс болды. Ол өз шәкиртлерине илимпаз болыўдың, устаз болыўдың, өз халқын қалай сүйиўдиң үлгисин берип кетти. Өз халқына ҳеш гөнермейтуғын байлық өзиниң әдебий, илимий мийнетлерин таслап кетти. Оның мийнетлери әдебияттаныў, фольклортаныў бойынша изертлеўлерде бүгинги жас илимпазлар ушын жол көрсетиўши жулдыз сыяқлы қәдирли болып, олар илимий жумысларды Нәжим Дәўқараевтың мийнетлериндеги пикирине сүйене отырып алып барады. Оның дөретиўшилиги мектеп, жоқары оқыў орынларының сабақлықларында өз орнын алған. Илимпаздың дөретпелери, оның хызмети, мийнетлери халқымыздың байлығы, бизиң миллий руўхый байлығымыз.

ӘДЕБИЯТЛАР

1. Өзбекстан Республикасы Президенти Ш.М.Мирзиёевтың Сурхандәрья ўәлаятында, халық-аралық бақсышылық өнери фестивалы ашылыўына арналған салтанатлы кешедеги сөйлеген сөзи. //«Халқ сўзи» газетасы, 2019, 7-апрель. №68(7298) сан.

2. «Қарақалпақ илиминің туңғыш жұлдызы» атамасындағы Н.Дәўқараевтың 100 жыллығына арналған Республикалық илимий-теориялық конференция материаллары. – Нөкис, 2005. – Б. 116.
3. Бабашев Ш. Қарақалпақстанлы зыялылар үстинен сиясий процесс. – Нөкис: «Қарақалпақстан», 2002.
4. Байниязов Қ., Байниязова Т. Нәжим Дәўқарев ҳаққында жаңа мағлыұматлар // «Қарақалпақ илиминің туңғыш жұлдызы» атамасындағы Н.Дәўқараевтың 100 жыллығына арналған Республикалық илимий-теориялық конференция материаллары. – Нөкис, 2005. – Б. 84-89 .
5. Баҳадырова С. Н.Дәўқарев – қарақалпақ фольклор изертлеў илиминің атасы // «Қарақалпақ илиминің туңғыш жұлдызы» атамасындағы Н.Дәўқараевтың 100 жыллығына арналған Республикалық илимий-теориялық конференция материаллары. – Нөкис, 2005. – Б. 91-99 .
6. Дәўқараев Н. Шығармаларының толық жыйнағы. 2-т. 1-бөлим, Аўызеки халық творчествосы. – Нөкис: Қарақалпақстан, 1977. – Б. 354.
7. Камалов Қ. Илимли елге нур жаўар. – Нөкис: «Илим», 2010.
8. Камалов С. Қарақалпақ илиминің сағасын ашқан алым. // «Қарақалпақ илиминің туңғыш жұлдызы» атамасындағы Н.Дәўқараевтың 100 жыллығына арналған Республикалық илимий-теориялық конференция материаллары. – Нөкис, 2005. – Б. 5-9.
9. Нәжим Дәўқараев (Еске түсирийлер). – Нөкис: «Қарақалпақстан», 1990. – Б. 84.
10. Дәўқараев Н. Шығармаларының толық жыйнағы //Қарақалпақ әдебияты тарийхының очерклери. – Нөкис. 1977. – Б. 184.

T.QAYÍPBERGENOV DÓRETIWSHILIGI ÁDEBIY SÍN HÁM ÁDEBIYATTANÍWDA **Qoblanova N.**

Ájiniyaz atındaғы Nókis mámleketlik pedagogikalıq instituti

Qaraqalpaq ádebiyatın bayteregi T.Qayıpbergenovtıń dóretiushiligi tuwralı ádebiyattanıw iliminde kóplegen izertlewler alıp barılıp, óziniń bahasını berip otıradı. Usı jıl T.Qayıpbergenovtıń tuwılǵanına 94 jıl tolıwı múnásebeti menen kóplegen ilimiy konferenciya, ilajlar ótkerilip jazıwshınıń dóretpeleri haqqında maqalalar jarıq kórdi. Filologiya ilimleri doktorı P.Nurjanovtıń “Bayterek” atamasındaǵı maqala jarıq kórip, onda jazıwshınıń dóretpeleri hám ondaǵı ideya-tematika haqqında sholıw jasalǵan [5]. Onıń “Kózdıń qarashıǵı” romanınıń ideyası haqqında óziniń ilimiy kóz qarastırın bildirip kele bayterek sóziniń mánsisine de túsiniq bildiredi. Sonday-aq, ilimpazdıń T.Qayıpbergenov tuwralı óziniń monografiyalarında da sóz etedi.

Qaraqalpaq romansılıǵında óziniń ornı girewli jazıwshı T.Qayıpbergenovtıń romanları tuwralı óziniń ilimiy miynetlerinde obyekt sıpatında kóplegen ilimpazlar alǵan. Sonday-aq, túrli baǵdarda izertlewler alıp barǵan. Qaraqalpaq romanınıń izertleniw tariyxına kóz juwırtıp qaraytuǵın bolsaq, búgingi kúnge shekem ataqlı izertlewshiler bul baǵdarda jumıs júrgizgenin kóriwge boladı. Atap aytsaq, H.Ótemuratovanıń «Qaraqalpaq tariyxıy romanlarınıń poetikası» (Nókis, 1998), P.Nurjanovtıń “Házirgi qaraqalpaq romanı poetikası (kompoziciyalıq hám janrlıq-stillik ózgeshelikleri)” (Nókis, 2008), «Házirgi qaraqalpaq romanı (syujet hám konflikt poetikası)» (Nókis, 2009). Máselen, ilimpaz P.Nurjanovtıń «Házirgi qaraqalpaq romanlarınıń poetikası» dep atalatuǵın birinshi monografiyasında kompoziciya hám janrlıq stillik ózgesheliklerdiń romanlar poetikasına qatnası máselesi qarastırıladı. Z.Bekbergenovanıń “Qaraqalpaq romanlarında kórkem sóz poetikası (1980-2000-j.)” (Nókis, 2017), N.Orınbetovanıń “Problema xaraktera v karakalpakskom romane (80-gody)” (Avtoreferat. diss. kand.filol.nauk. – Nukus, 1999), G.Begmuratovanıń “Mustaqillik davri qaraqalpoq romanida folklorizmlar” (Filologiya buyicha falsafa doktorı diss. avtoreferat. – Nukus, 2019) atamasındaǵı izertlewleri bunıń ayqın dálili.

Jazıwshı T.Qayıpbergenovtıń “Qaraqalpaqnama” roman-essesi búgingi ádebiyatımızdıń joqarı kórkemlik hám ideyalıq talabınan tuwǵan. T.Qayıpbergenovtıń “Qaraqalpaqnama”

dóretpesiniń 1980-jıllardıń aqırına kelip rus tilinde jarıq kóriwi (1989), ásirese onıń 2 million 716 mıń tirajda “Roman-gazeta” da basılıwı qaraqalpaq prozasın pútkil dúnyaǵa tanıtqan waqıya boldı. Bul shıǵarma jóninde rus ilimpazları T.Vlajanova, N.Kostrjevskayalar ózleriniń pikirlerin baspa sózde bildirdi.

Avtor romanda miflerdi, ápsanalardı, legendalardı, didaktikalıq pikirlerdi avtordıń ómiri menen dóretpesiniń evolyuciyasına baylanıslı turmıslıq materiallardı aralastırıp súwretleydi.

Avtordıń tuwǵan eli onıń ózgesheligi, xalıq danıshpanlıǵı, jaqsılıq penen jamanlıq, ádebiy dóretiwshiliktiń psixologiyası, milliylik penen internacionallıq, adam hám ómir, adam hám jámiyet, miynet penen adam, dástúr hám jańashılıq, janr hám syujet, milletler táǵdiri hám onıń ulıwma adamzat táǵdiri menen baylanıslı t.b. oy-pikirleri avtordıń ómiri menen jeke tvorchestvolıq evolyuciyasına baylanıslı súwretlenedi. Ádebiyatshı Q.Kamalov “Al jazıwshınıń “Qaraqalpaqnama” roman-essesı, “Qálbimniń qamısı”, “Túrkiynama” shıǵarmaları onıń dóretiwshiliginiń jańa basqıshın quraydı. Endi burıńǵı epik jazıwshı T.Qayıpbergenovtıń ornına filosof Qayıpbergenovtı kóremiz. Ol shıǵarmalarında xalıq legendaları menen anekdotları, ertekleri, danıshpanlardıń pikirleri, óziniń jeke pikirleri, tariyxıy faktler hám taǵı basqalar arqalı ómirdiń hár qıylı filosofiyası xaqında pikir aytadı. Ómir shınlıǵın súwretlewdiń bul forması biziń ádebiyatımız ushın jańalıq. Biraq dúń’ya ádebiyatında adamzat sanasın, adamzat filosofiyasın, etikasın, estetikasın rawajlandırıwdıǵı lirikalıq hám epikalıq súwretlewler úlken orın tutadı».

Sonıń menen birge bul shıǵarma ózine tán hám milliy ózgeshelikke iye. Birinshiden, avtordıń jeke tvorchestvolıq evolyuciyası menen birge respublikamızdaǵı kórkem oydıń ósiwin beredi, ekinshiden, milliy fol’klorlıq materiallardı paydalanıwı bul romanniń ózine tán hám milliy ózgesheligin kórsetetuǵın baslı faktorlardıń biri bolıp esaplanadı. Avtor óziniń jeke ómirine, dóretpesine, ózi ósken jámiyetlik ómirge tán memuarlıq elementlerdi de shıǵarmaǵa orınlı kirgizgen.

“Qaraqalpaqnama” shıǵarması arqalı T.Qayıpbergenov tek ǵana qaraqalpaq prozasında emes, al házirgi Oraylıq Aziya xalıqları ádebiyatında birinshi bolıp roman-esse janrın dóretti. Sonlıqtan da, Ózbekstan xalıq jazıwshısı Á.YAkubov “Qaraqalpaqnama” dóretpesin joqarı bahalap “Áyyemgi Túrktan ádebiyatında birinshi roman-esse, XX ásir túrkiy ádebiyatında bolsa, dáslepki nama” degen edi. Bul shıǵarmaǵa M.Qashqariy atındaǵı jer júzilik sıylıqtıń beriliwi ǵárezsizlik jıllarındaǵı qaraqalpaq prozasında úlken waqıya boldı. Ǵárezsizlik jıllarında T.Qayıpbergenov prozamızdı óziniń kórkem forma, janr hám stil salasındaǵı izlenisleri menen bayıttı. Bunıń misalı sıpatında onıń “O dúnyaǵa atama xatlar” roman-essesin keltiriwge boladı. Bul dóretpe tikkeley Aral tragediyasına arnalıp, ol ózbek, fransuz tillerine awdarıldı, usı arqalı pútkil regionǵa qáwip salǵan apatshılıqtıń kórkem tariyxın jer júzi xalıqlarına málimlewde úlken xızmet etti. Albet, T.Qayıpbergenovtıń bul dóretpesi taqır jerden shıqqan joq. Jazıwshı ol shıǵarmanı jazbastan aldın kóp ǵana jer júzilik konferensiyalarda shıǵıp sóyledi, hár qıylı tillerde, baspalarda maqalalar, ocherkler járiyaladı, bul problemaǵa dúnya júzi jámiyetshiliginiń pikirini qarattı, ásirese, akad. A.Saxarovtıń jazıwshımızdı quwatlap, Moskva tribunasınıń shıǵıp sóylewi jazıwshınıń bunday shıǵarmanı dóretiwge ázelden-aq úlken tayarlıqlar kórgenligin ańlatadı.

1995-jılı “Qaraqalpaqnama” roman-essesı ushın Maxmud Qashǵariy atındaǵı xalıq aralıq sıylıqtıń laureatı boldı. Jazıwshınıń “Qaraqalpaqnama” shıǵarması stili, kompoziciyalıq forması jaǵnan esse bolǵanı menen, súwretlegen dáwiri, obrazlar sisteması, epikalıq keń masshtablı hám taǵı basqa ózgeshelikleri boyınsha roman, haqıyqıy kórkem shıǵarma. Sebebi, bunda bir xalıqtıń payda bolǵan dáwirinen baslap tap búgingi künge deyingi uzaq ómir jolı súwretlenedi. Al, bunday keń masshtablılıq, kóp mashqalalıq sintezlestiriw ónerisiz beriliwi múmkin emes. Usı jerde “roman-esse tutası menen ótmish haqqındaǵı ápsanalardan, tariyxıy dereklerden ibarat eken, soǵan qaraǵanda, bul tariyxıy roman bolmay ma, nabada roman-ápsana emes pe?” degen soraw tuwıwı múmkin.

Romanda tiykarınan eki obraz – xalıq obrazı menen avtor obrazı sheshiwshi rol atqaradı. Ápsanalar bolsa usı xalıqlıq xarakterdi hár qırınan kórsetiw ushın qollanıladı, yaǵnıy folklorlıq

motivlerden, folklorlıq syujetlerden (ápsana hám taǵı basqa formasındaǵı) paydalanıw, paydalanıw bolǵanda da poetikalıq maqset ushın paydalanıw folklorǵa jaqınlasıwdan emes, kerisinshe onnan uzaqlasıwdan, jańa realistik estetikalıq sistema – roman-esse payda bolǵanlıǵınan derek beredi.

Ekinshiden, roman-essedegi qollanılǵan hár bir ápsana jay ápiwayı aytıla salınbaydı, avtor hár bir ápsanaǵa óziniń poziciyasın sındiredi, onnan konkret juwmaq jasaydı, yaǵnıy hár bir ápsana bayanlawshı qaharmannıń sana-seziminiń rawajlanıwına belgili dárejede tásirin tiygizedi. Ápsanalar arqalı xalıqtıń xarakteriniń ósiw-ózgeriw logikası anıqlanıp beriledi. Avtor obrazı bunda belgili bir xalıqtıń jámiyetlik kelbetin kórsetiwshi dara tip, xalıqtıń aldınǵı qatar wákili jeke adam sıpatında kózge taslanadı.

Usı jerde ápsanalar haqqında jáne orınlı eki soraw tuwadı. Durıs, kópshilik ápsanalar xalıqtıń jaqsı sıpatların kórsetiw ushın xızmet etken, biraq bulardıń kópshiligi Quday, Adam-ata atları menen baylanıslı bolıp keledi ğoy. Bular shıǵarmaǵa diniy-mistikalıq sıpat baǵısh etip turǵan joq pa eken? Ekinshiden, geypara ápsanalar (mısalı, ala awızlıqtı kórsetiwshi) xalıqtıń namısına tiyiwshilik, onı jerge urıwshılıq álamatları sıpatında kózge taslanbay ma? Biz bul eki sorawǵa da «joq» dep juwap beremiz. Birinshi dálil, romanda Muxammedtiń qalay payǵambar bolǵanlıǵı hám t.b. usıǵan usaǵan dinge baylanıslı ápsanalar qollanılǵanda, jekke adamnıń da, xalıqtıń da ullılıqqa jetiw jolınıń tiykarı – ruwxıy tazalıq, keń peyillik, haqqóylik usaǵan sıpatlardı dálillep kórsetiw ushın maqsetli paydalanıw. Avtor usınday ápsanalar mısasında qaraqalpaq xalqınıń ruwxıy taza, pák niyetli, gúressheń xalıq ekenligin kórsetken. Ekinshiden, avtor xalıqtıń sawatsızlıǵın, awız birshiligi bolmaǵanlıǵın kórsetiwshi ápsanalardı qollanǵanda, xalıqtıń namısına tiyiwdi emes, al kerisinshe, namısın qorǵawdı názerde tutqan. Avtor bul arqalı xalıqtı awızbirshilikke, sawatlılıqqa shaqırmaqshı bolǵan. Bunı ele de ayqınraq túsindiriw ushın Gavrovo házillerin yadqa túsireyik. Sırttan qarasań, bul házillerde Gavrovlılardı sıqmarlıǵı ushın jerge urıp qoyǵanday. Haqıyqatında da, solay ma? Yaq, kerisinshe usı sıqmarlıqtı sıqaq etiw arqalı ısırapǵóylikke qattı soqqı berilip turǵan joq pa?! Ulıwma, T.Qayıpbergenov bul roman-essede ne haqqında jazbasın, birinshi gezekte óz xalqın shın súygen patriot sıpatında kózge taslanadı. Roman-esse patriotizm ideyaları menen tereń suwǵarılǵan, avtor óz xalqı, óz ádebiyatı haqqında sóz etkende onı ulıwma adamzat tariyxı, ulıwma jer júzilik ádebiyat tariyxı menen tıǵız baylanısta alıp súwretleydi. Al, ótmish waqıyalarına bolsa burınǵı tariyxıy romanlardaǵıday usıllar menen qatnas jasap, olardıń búgingi adamzatqa dáneker bolatuǵın “paydalı qazılmaların” ǵana tańlap aladı, olardı búgingi kúnniń waqıyaları menen júyi bilinbestey dárejede biriktirip jiberedi.

Romanda qayta qurıw dáwiriniń draması filosofıyalıq pikirlewler dárejesine kóterilip súwretlenip berilgen. Avtor qayta qurıw dáwiri mısasında jámiyette qanday sociallıq qatlamlardıń bar ekenligin hám olardıń arasındaǵı qarama-qarsılıqlardı ashıp beredi. Romanda usı sociallıq qatlamlardıń ómirge kózqarasları, tutqan poziciyası obrazlı túrde kórkem sawleleniwin tabadı. Usı jaǵnan alıp qaraǵanda, biz bul romandı dáwirdiń siyasiy kelbetin sawlendiriwdiń úlgin kórsetetuǵın novatorlıq shıǵarma dep esaplawǵa haqıımız.

ÁDEBIYATLAR

1. Nurjanov P. Ǵárezsizlik dáwiri qaraqalpaq prozası. – Nókis: Bilim, 2003.
2. Nurjanov P. Házirgi qaraqalpaq romanı poetikası (kompoziciyalıq hám janrlıq-stil'lik ózgeshelikleri). – Nókis: Bilim, 2008.
3. Nurjanov P. Házirgi qaraqalpaq romanı (syujet hám konflikt poetikası. – Nókis: Bilim, 2009.
4. Nurjanov P. Mustaqıllık davri qoraqalpoq nasrining rivojlanish yunalishlari // Sharq yulduzi, 2009, № 1, 98-100 bb.
5. Nurjanov P. Bayterek // Erkin Qaraqalpaqstan. 2023-jıl 9-may.
6. Qayıpbergenov T. Qaraqalpaqnama. – Nókis: Qaraqalpaqstan, 1989.

HOFIZ XORAZMIY DEVONIDAGI ARABCHA DINIY ATAMALAR

Madaminova R.M.

O'zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi O'zbek tili, adabiyoti va folklori instituti

O'tgan asrning oxirlarida Hofiz Xorazmiy "Devon"ining Hindistondan topilishi madaniyatimiz tarixida katta voqea bo'ldi. Hofiz Xorazmiy o'zbek mumtoz adabiyoti tarixida Navoiygacha yashagan shoirlar orasida devonining mukammalligi va katta hajmda ekanligi bilan ajralib turadi. Lekin bu xorazmlik shoirning hayoti, uning qachon va nima sababdan Sherozga borib qolganligi haqida ma'lumotlar yo'q. Ajablanarli tomoni shundaki, Navoiyning "Majolis un-nafois" asarida Hofiz Xorazmiy haqida hech qanday ma'lumot uchramaydi [2, 25-30].

Hofiz Xorazmiyning Devoni tilida o'z qatlamga mansub turkiy so'zlar bilan bir qatorda o'zlashma qatlamga xos forscha, arabcha so'zlar ham talaygina. Biz bu maqolada Devonda keltirilgan arabcha so'zlar tarkibidagi diniy atamalar xususida to'xtalib o'tmoqchimiz.

Umuman, yozma yodgorliklardagi arabcha diniy atamalar ko'p olimlar tomonidan o'rganilgan. Masalan, Devoni Munis tilidagi, Ogahiyning tarixiy asarlari leksikasidagi diniy atamalar o'rganilgan [1, 5, 6].

Hofiz Xorazmiy Devonida qo'llanilgan arab tilidan o'zlashgan diniy atamalar anchagina. O'z navbatida bu atamalar kichik guruhlariga bo'linadi. Diniy atamalarni quyidagi guruhlariga ajratish mumkin:

- 1) mutlaq iloh tushunchasini ifodalovchi so'zlar;
- 2) qur'on va uning qismlarini ifodalovchi so'zlar;
- 3) payg'ambarlar tushunchasini ifodalovchi so'zlar;
- 4) farishta tushunchasini ifodalovchi so'zlar;
- 5) xudo tomonidan payg'ambarlarga yuborilgan diniy kitoblar;
- 6) avliyolar, sufiylar, muhaddislarni ifodalovchi so'zlar;
- 7) jannat va do'zax tushunchasini ifodalovchi so'zlar;
- 8) ibodatga aloqador tushunchalarni ifodalovchi so'zlar;
- 9) turli mazmundagi diniy atamalar.

Mutlaq iloh tushunchasini ifodalovchi so'zlar: *zulminan* [D, II, 67], *karim* [D, II, 51], *kibriyo* [D, II, 18], *qodir* [D, II, 180], *maqsud* [D, I, 288, II, 53, 78, 113, 123, 135, 189, 212, 241, 249, 263, 282, 283, 284, 285, 286,], *masjud* [D, II, 123, 189], *matlub* [D, II, 123, 218, 271, 272, 273, 274, 275, 276, 277, 278, 279, 280, 281], *mahbub* [D, I, 109, II, 30, 134, 214, 271, 272, 276], *ma'bud* [D, II, 113, 123, 189, 219], *ma'shuq* [D, I, 142, II, 249], *nozim* [D, I, 158], *nur* [D, I, 51, 188, 197, 200, 222, 270, II, 56, 69, 239], *olloh* [D, I, 66, 186, 240, II, 297], *rab(b)* [D, I, 120, II, 242], *razzoq* [D, II, 176], *rahmon* [D, I, 114, II, 205,], *roziq* [D, I, 289], *xoliq* [D, I, 201, 288, 289], *haq* [D, II, 199, 219, 241, 245, 263, 283, 290, 291];

Qur'on va uning qismlarini ifodalovchi so'zlar: *juzv* [D, II, 35], *kalom* [D, II, 61, 107, 189, 232, 278], *mus'haf* [D, II, 35, 67, 202, 205, 222, 289], *oyot* [D, II, 24, 67, 289], *oyat* [D, II, 69, 222], *sura* [D, II, 114], *Tafsir* [D, I, 238, 239, II, 95, 202], *fotiha* [D, II, 244], *hadis* [D, I, 27, II, 27, 41, 87, 163, 175, 221, 222];

Payg'ambarlar va ularning nomlarini ifodalovchi so'zlar: *amin* [D, I, 63, II, 84, 246], *anbiyo* [D, II, 34], *Dovud* [D, I, 221, II, 113, 189], *Ibrohim* [D, II, 52], *Isaviy* [D, I, 118, II, 25, 213], *Iso* [D, I, 73, 105, II, 238, 240, 290], *Kan'on* [D, I, 45, 50, 154, II, 83, 142, 150], *Masih* [D, I, 84, 145], *Masihnafas* [D, II, 211], *Mahmud* [D, I, 134, 140, 250, II, 44, 57, 250], *Muso* [D, I, 93, 209], *Mustafo* [D, I, 174], *Muhammad* [D, I, 237], *Nabiy* [D, II, 242], *Nuh* [D, I, 84, II, 167], *Risolat* [D, II, 219], *rusul* [D, II, 27, 34], *ruhulloh* [D, II, 130], *Xalil* [D, I, 93, 244, II, 26, 184], *Xizr* [D, I, 80, 104, 110, 159, II, 43, 99, 110], *Habib* [D, I, 174, 267, II, 114, 250], *havoriy* [D, II, 25], *Halilulloh* [D, I, 270];

Farishtalar, malaklar tushunchasini ifodalovchi so'zlar: *aflokiy* [D, II, 251], *Jabrail* [D, I, 93], *malak* [D, I, 166, 186, II, 29, 297], *maloyik* [D, I, 110, 302, II, 235, 277];

Xudo tomonidan payg'ambarlarga yuborilgan diniy kitoblar: *Qur'on* [D, II, 171], *Zabur* [D, I, 221, II, 25, 210], *Injil* [D, II, 25];

Avliyolar, sufiylar, muhaddislar tushunchasini ifodalovchi soʻzlar: *ahlulloh* [D, I, 239], *ahl* [D, I, 71, 83, II, 202, 236], *bob* [D, I, 108, 160, II, 182, 271], *valoyat* [D, II, 7], *yosin* [D, I, 39, II, 208, 252, 282], *jamoat* [D, I, 166], *zokir* [D, I, 235], *zot* [D, I, 50, 80, 242, II, 215, 231, 267, 268, 274], *zohid* [D, I, 77, 85, 93, 119, II, 35, 37, 63], *zuhhod* [D, I, 274, II, 86], *qoziy* [D, II, 292], *qutbu* [D, II, 241], *Misriy* [D, I, 124, 158, II, 62,], *muazzin* [D, II, 62, 279], *mudarris* [D, I, 36, 42, 260], *murid* [D, II, 111], *murshid* [D, I, 94, 182, 184, 188, 196], *muftiy* [D, I, 36], *muhib* [D, I, 63, 96, 237, 267, II, 168], *soʻfi* [D, I, 55, II, 39, 167, 176], *fard* [D, I, 22, 92, 103, II, 76, 167, 178, 185], *xatib* [D, I, 202], *xilofat* [D, I, 69, II, 219], *xirqa* [D, I, 31, 295, II, 107, 122], *shayx* [D, I, 262, 266, II, 243];

Jannat va doʻzax tushunchasini ifodalovchi soʻzlar: *jannat* [D, I, 22, 93, II, 146, 285], *jannatul-maʼvo* [D, I, 29], *jannot* [D, II, 51], *jinnon* [D, I, 46, 106, 285, II, 165, 180, 206], *ihyo* [D, II, 133], *qiyomat* [D, I, 72, 186, II, 54, 93, 134, 204, 290], *mahshar* [D, I, 120, 141, 243, II, 109, 175, 207, 268], *nor* [D, I, 88, 296, II, 124, 199], *oxirat* [D, I, 220], *oxir uz-zamon* [D, I, 68, 208], *ravza* [D, I, 78, 106, 129, 270, 304, II, 30, 41, 61, 66, 166], *rizvon* [D, I, 78, 270, II, 68, 136], *toʻbiy* [D, I, 106, 235, II, 14, 267], *toʻbo* [D, II, 238, 239], *uqbo* [D, II, 239, 240], *xuld* [D, I, 168, II, 186, 275], *hur* [D, I, 129, 269, II, 82, 231];

Ibodatga aloqador tushunchalarni ifodalovchi soʻzlar: *asr* [D, I, 81, 201, II, 51], *bihamdilloh* [D, II, 45], *bihamdulillah* [D, II, 251], *valloh* [D, I, 46, 111, II, 20, 277], *varaʼ* [D, II, 32], *volloh* [D, I, 188, II, 78], *duo* [D, I, 178, 251 II, 78, 120], *yosin* [D, I, 39, II, 252, 282], *ziyosat* [D, I, 76, II, 220], *zikr* [D, I, 107, II, 99], *zuhd* [D, I, 71, 83, II, 77, 219], *ibodat* [D, I, 75, 76], *iqomat* [D, I, 77, II, 220, 279], *iloh* [D, I, 51, 216, II, 69, 130], *isbot* [D, I, 73, 178], *istigʻfor* [D, I, 146], *lilloh* [D, II, 47], *mazor* [D, I, 210, 296, II, 200], *maʼozolloh* [D, II, 214], *munojot* [D, I, 72], *muxlis* [D, I, 86, 122, 149, II, 294], *obid* [D, I, 93, 182, II, 123], *raqs* [D, I, 160, II, 137], *riyo* [D, I, 76], *rizo* [D, I, 178, II, 194, 294], *sajda* [D, I, 63, 295, II, 57, 249], *sajjoda* [D, II, 107], *sujud* [D, I, 158, 191, II, 250, 284], *tavba* [D, I, 71, 168, II, 272], *tavof* [D, I, 271], *takbir* [D, II, 279], *toat* [D, I, 69], *uzlat* [D, I, 78, 109, II, 16], *xoj* [D, I, 82], *xonaqah* [D, I, 31, 158, II, 154];

Turli mazmundagi diniy atamalar: *Arsh* [D, I, 132, 278, II, 43, 62,], *ahkom* [D, I, 285], *burqaʼ* [D, I, 139, 160, II, 10], *vajh* [D, I, 168, 250, II, 64, 289], *vahdat* [D, II, 16, 290], *vird* [D, I, 137, 199, II, 58, 83], *vosil* [D, I, 79, 196, II, 16, 30], *vubol* [D, I, 265, II, 32, 198, 286], *vujud* [D, I, 28, 303, II, 15, 86], *vusul* [D, II, 27], *dayr* [D, I, 194, II, 50, 141], *din* [D, I, 195, 200, II, 39, 252], *duldul* [D, II, 254], *jon* [D, I, 23, 28, II, 196, 203], *zakot* [D, I, 64, 301, II, 26, 242], *zamzam* [D, I, 265], *zulfiqor* [D, I, 131, 132, 263], *imon* [D, I, 183, 198, II, 36, 54], *ilohiy* [D, I, 34, 259, II, 24, 234], *irshod* [D, I, 65, 196, II, 12, 199], *islom* [D, I, 238, 249, II, 39, 252], *ixlos* [D, I, 73, 301, II, 180, 294], *ishq* [D, I, 282, 287, II, 244, 254], *kavn* [D, II, 76], *kavsar* [D, I, 117, 235, II, 102, 219], *kafan* [D, I, 172, 174, II, 68, 175], *qibla* [D, I, 63, 299, II, 176, 271], *lot* [D, I, 72], *mavj* [D, II, 207], *maykada* [D, I, 152, II, 39, 237], *mayl* [D, I, 66, 129, II, 40, 241], *maqom* [D, I, 220, 286, II, 41, 222], *maqomat* [D, I, 225], *manzil* [D, I, 241, 278, II, 25, 290], *manot* [D, I, 72], *masjid* [D, I, 80, 238, II, 92, 97], *masojid* [D, I, 54, 85], *mahv* [D, I, 52, 278, II, 68, 178], *mashrab* [D, II, 297], *maʼsiyat* [D, I, 201], *mehrob* [D, I, 37, 253, II, 62, 114], *meʼroj* [D, I, 80, 278], *minbar* [D, I, 202, II, 39], *motam* [D, I, 265], *muboh* [D, I, 83, 158], *muvahhid* [D, I, 22, 93], *murod* [D, I, 164, 304, II, 107, 290], *musallo* [D, I, 85], *muslim* [D, II, 276], *musulmon* [D, I, 22, II, 17, 207], *moʼmin* [D, I, 93, 188, II, 160], *nazar* [D, I, 86, 146, II, 169, 250], *nasib* [D, I, 54, II, 139, 210], *nasim* [D, I, 31, 259, II, 8, 255], *nafas* [D, I, 142, 212, II, 18, 264], *nafy* [D, I, 73], *omin* [D, I, 302], *orif* [D, I, 100, 303, II, 291, 293], *rabboniy* [D, I, 211, II, 204], *ruh* [D, I, 80, 279, II, 165, 273], *ruhoni* [D, I, 41, II, 21, 204], *savob* [D, I, 57, 161, II, 82, 182], *salsabil* [D, II, 26], *tariqat* [D, I, 90], *tasbih* [D, I, 299, II, 220], *faqr* [D, I, 29, 259, II, 203, 293], *fatvo* [D, II, 238, 239], *foni* [D, I, 28, 180, II, 46, 196], *hijob* [D, I, 130, 148, II, 82, 188], *shayton* [D, I, 79, II, 145], *sharʼ* [D, I, 103, II, 134], *shahid* [D, II, 74, 175, 249], *shokir* [D, I, 235, II, 39], *shukr* [D, I, 227, 247, II, 17, 105], *avrod* [D, I, 86, 225, II, 64, 192], *ala-l-loh* [D, I, 132], *ala-s-salot* [D, I, 72], *Kaʼba* [D, I, 82, 304, II, 61, 220], *qibla* [D, I, 63, 299, II, 176, 242], *Mazhar* [D,

II, 18], *mahshar* [D, I, 120, 243, II, 109, 268], *nasuh* [D, I, 84,], *Xalilulloh* [D, II, 53], *Xizir* [D, II, 148], *Haram* [D, I, 145, 304], *Hijoz* [D, I, 63].

Hofiz Xorazmiy Devonida yuqorida keltirilgan barcha mavzulardagi arabcha diniy atamalar uchraydi. Quyida ana shu mavzularga oid ayrim soʻzlarga misollar keltiramiz.

Hofiz Xorazmiy Devonidagi Qurʼon va hadisdan keltirilgan soʻz va iboralar:

ala-l-loh -

Boshin oʻynamoq uchun ishq yoʻlinda Hofiz

Sidq-i jon birla tavakkaltu ala-l-loh qilur. [D, I, 132]

alo-l-loh -

Hofiz bu zamon jon bila bosh oʻynamoq uchun

Yoʻlinda tavakkaltu alo-l-loh qilibdur. [D, I, 96]

ala-s-salot -

Qomat bilan qiyomat etar boʻldisa ravon,

But qomatindin aytdi hayya ala-s-salot. [D, I, 72]

baytul-maʼmur - *din*. Islom eʼtiqodiga koʻra Odam alayhissalom bilan birga yer yuziga tushirilib, toʻfondan keyin yana osmonga chiqarilgan samoning yettinchi qavatidagi koʻshk:

Kun-j ahzon-i koʻngulumga kirib, chiqmasang,

Tegay erdim anga man jannatu baytul-maʼmur. [D, I, 221]

bihamdilloh - “Ollohga shukr”:

Agarchi yor boʻlmadi manga ul nozanin dilbar,

Bihamdillohki man ham oʻzga birla yor boʻlmadim. [D, II, 45]

bihamdulillah - “Ollohga shukr”:

Jamolingdin boʻlub ogah, qilursan jonni javlongah,

Bu koʻzguda bihamdulillahki yoʻqdur gʻayr xoshoki. [D, II, 251]

valloh - Xudo haqi, azbaroyi Xudo:

Har tiyri balokim otar ersa koʻnglumga,

Valloh, xatosiz tegar ul damda nishongʻa. [D, I, 46]

volloh - Xudo haqi, azbaroyi Xudo:

Ushbu zindon-i koʻngulda nechakim izdarman,

Volloh, ey jonu jahon, Yusuf-i Kanʼonsan san. [D, II, 78]

maʼozolloh - xudo saqlasin:

Xayolindin guliston chunki boʻldi kulba-yi ahzon,

Maʼozollohki, boʻlgʻay jonda mayli bogʻu sahroye. [D, II, 214]

Eski oʻzbek tilida, jumladan, Hofiz Xorazmiy Devoni tilida *zulminan*, *iloh*, *karim*, *kibriyo*, *qodir*, *lomakon*, *maqsud*, *masjud*, *matlub*, *mahbub*, *maʼbud*, *maʼshuq*, *nozim*, *nur*, *olloh*, *rab(b)*, *razzoq*, *rahmon*, *roziq*, *xoja*, *xoliq*, *haq* kabilar iloh tushunchalarini anglatuvchi arabcha soʻzlardir. *Zulminan*, *iloh*, *kibriyo*, *maqsud*, *masjud*, *matlub*, *mahbub*, *maʼbud*, *maʼshuq*, *nozim*, *olloh*, *rab*, *xoja*, *haq* bevosita xudo nomlarini ifodalovchi soʻzlar boʻlsa, *karim*, *qodir*, *razzoq*, *rahmon*, *roziq*, *xoliq* tangri sifatlarini anglatuvchi soʻzlar hisoblanadi.

Devondagi diniy arabcha soʻzlar oʻzbek tilining morfologik qonuniyatlariga moslashib, oʻzbek tilining soʻz yasovchi, soʻz oʻzgartiruvchi va forma yasovchi qoʻshimchalarini qabul qilgan: *iloh*+*i*+miz, *maqsud*+gʻa, *masjud*+ni, *mahbub*+da+kim, *maʼbud*+din, *xoja*+yi, *rahmon*+dur, *xoliq*+*i*+din, *anbiyo*+ning, *Dovud*+i, *imon*+siz, *Kanʼon*+ga, *musulmon*+lar, *tavof*+*i*+n, *din*+siz, *duo*+chi+ngiz, *tavba*+si+ni, *xirqa*+mu+dur, *maloy*+lik, *faqir*+liq, *oshiq*+lik, *oshiq*+liq, *maykada*+lar+ga, *duo*+lar, *soʻfiy*+lar, *musulmon*+lar kabi.

Hofiz Xorazmiy Devoni tilidagi hozirgi oʻzbek adabiy tiliga nisbatan shakli oʻzgargan arabcha diniy atamalar:

Hofiz Xorazmiy Devonida	Hozirgi oʻzbek adabiy tilida
<i>xonaqah</i> [D, I, 31, 158, II, 154]	<i>xonaqoh</i>
<i>vosil</i> [D, I, 79, 196, II, 16, 30]	<i>vasli</i>
<i>vubol</i> [D, I, 265, II, 32, 198, 286]	<i>uvol</i>
<i>tasbih</i> [D, I, 299, II, 220]	<i>tasbeh</i>

<i>vusul</i> [D, II, 27]	<i>visol</i>
<i>Jabrail</i> [D, I, 93]	Jabroil
<i>jannot</i> [D, II, 51]	jannatlar
<i>jinon</i> [D, I, 46, 106, 285, II, 165, 180, 206]	jannatlar
<i>masojid</i> [D, I, 54, 85]	masjidlar
<i>oyot</i> [D, II, 24, 67, 289]	oyatlar
<i>rusul</i> [D, II, 27, 34]	rasul
<i>xoj</i> [D, I, 82]	haj

Hofiz Xorazmiy Devoni tilidagi arabcha diniy atamalar yuzasidan olib borgan kuzatishlarimiz natijasi shuni ko'rsatadiki, Devon tilidagi bu toifa so'zlarning ko'pchiligi hozirgi o'zbek adabiy tilida ham hech qanday o'zgarishlarsiz, faol ishlatiladi. Ammo ba'zi arabcha diniy so'zlar hozirgi adabiy tilga nisbatan shakliy-ma'noviy o'zgarishlarga uchragan, ba'zilari hozirgi o'zbek adabiy tilida qo'llanilmaydi.

ADABIYOTLAR

1. Abdulxayrov Manzar. "Devoni Munis" tilining leksik qatlamlari. Diss. T., 1996.
2. Berdak Yusuf. Alisher Navoiy va Hofiz Xorazmiy. O'zbek tili va adabiyoti. 1/2012. 25-30-b.
3. Berdak Yusuf. Navoiy tili lug'ati. Besh jildli. I jild. – T., 2018.
4. Каримов Ахмед. Лексико-семантические и стилистические особенности языка "Фарход и Ширин" Алишера Навои. Автореферат. – Т., 1973;
5. Maxmudov Raufjon. Ogahiy tarixiy asarlarida o'zlashmalar. Avtoreferat. – T., 2022.
6. O'razboyev Abdulla. Ogahiyning tarixiy asarlari leksikasi. Diss. – T., 2018.

QARAQALPAQ XALIQ DÁSTANLARÍNDÁ JABÍQ DÚZILISLI DÁNEKERSIZ QOSPA GÁPLERDÍŇ QOLLANÍLÍWÍ

Mamutova U.

*Ózbekstan Respublikası Ilimler akademiyası Qaraqalpaqstan bólimi
Qaraqalpaq gumanitar ilimler ilim-izertlew instituti*

Hár bir xalıqtıń tilin tolıq shın mánisinde biliw ushın tildin ishki nızamlılıqların anıqlawdın ózi jetkiliksiz, onıń tiykarǵı deregi sol tilde sóyleytuǵın xalıqtıń rawajlanıw tariyxı, kúndelikli turmısta qalıplesken dástúrli mádeniyatı, ruwxıy dúnyası hám kórkem sanası menen tikkeley baylanıslı. Sonlıqtan da xalıqtıń qorshaǵan ortalıq – obyektiv dúnyaǵa kózqarası menen mádeniyatın til menen baylanıstırıp izertlew ózin-ózi tanıtıwdıń awızeki forması bolǵan tildin milliy ózgesheligin anıqlawda tiykarǵı ólshem bolıp tabıladı. Hámmebizge belgili, qaraqalpaq hám basqa xalıqlardıń awızeki dóretpeleriniń ishinde dástanlar úlken orın tutadı.

Mámleketimiz gárezsizlikke eriskennen keyin Respublikada jasap atırǵan barlıq xalıqlardıń tili, materiallıq hám ruwxıy mádeniyatı, folklorı menen úrp-ádetlerin saqlap qalıw, dástúrli miyrasın jáne de rawajlandırıw, qádiriýatların izertlew hám násiýatlaw ushın keń imkaniýatlar jaratıldı. Ásirese, qaraqalpaq xalıq awızeki dóretpeleri tili xalqımızdın danalığın, onıń tariyxıy rawajlanıw dáwirlerin ózinde sáwlelendiriwshi biybaha miyras esaplanadı. Sońǵı jılları hár tárepleme rawajlanǵan jas áwladtı Watanǵa sadıqlıq ruwxında tárbiyalawda ayrıqsha orın tutatuǵın qaharmanlıq dástanlardı xalıq arasında úgit-násiýatlawǵa arnalǵan bir qatar xalıq aralıq konferenciýalardıń ótkeriliwi menen bir qatarda 2007-2015-jılları awızeki xalıq dóretpeleriniń 100 tomlıǵınıń járiýalanıwı bunıń gúwası. Prezidentimiz Sh.M.Mirziyoyevtıń «tálim hám tárbiya, ilim pándi rawajlandırıw máseleleri turaqlı jetekshi wazıypamız bolıp qaladı» dep kórsetkenindey [1, 16], elimizdın basqa tarawlarındaǵı sıyaqlı ámelge asırılıp atırǵan reformalar qaraqalpaq til biliminde de óz kórinisin tappaqta.

Házirgi qaraqalpaq til bilimi, sonıń ishinde sintaksis tarawınıń aldına zamanagóy rawajlanǵan principlerge baǵdarlanǵan jańadan-jańa izertlewler jaratıw wazıypası qoyılmaqta. Házirgi qaraqalpaq tilinde dánekersiz qospa gáplerdin funkcionál-semantikalıq modellerin izertlew usınday wazıypalar qatarına kiredi. Bizin maqalamızdın tiykarǵı maqseti de xalqımızdın

milliy maqtanishı bolğan qaraqalpaq xalıq dástanlarında ushırasatuǵın jabıq dúzilisli dánekersiz qospa gáplerdi anıqlaw bolıp tabıladı. Qospa gáplerdiń quramı eki yamasa bir neshe jay gáplerdiń dúzilislik hám semantikalıq baylanısınan dúziledi. Eki hám kóp jay gápli dúzilis qospa gáplerdiń ashıq hám jabıq dúzilisli bolıp bóliniwin belgileydi. Bul dúzilislerdegi qospa gáplerdiń qospa gáplerdiń jay gáplerin baylanıstırıwshı grammatikalıq qurallardıń xızmetin dizbeklewshi dánekerler, intonaciya hám jay gápler arasındaǵı mánilik qatnaslar atqaradı. Usı sıyaqlı baylanıstırıwshı qurallardıń qatnasına qaray, dizbekli hám dánekersiz qospa gápler ashıq hám jabıq dúzilisli bolıp bólinedi [2, 143].

Dánekersiz qospa gáplerdi strukturalıq jaqtan ashıq dúzilisli hám jabıq dúzilisli dánekersiz qospa gáp dep ajratıw rus ilimpazları tárepinen de úyrenilgen. N.S.Pospelov dánekersiz qospa gáplerdiń struktura-semantikalıq teoriyasın islep shıqtı hám strukturalıq, semantikalıq qásiyetleri boyınsha dánekersiz hám dánekerli qospa gáplerdi qarama-qarsı qoyıw arqalı salıstırıp úyrendi [3]. Bunday qarama-qarsı qoyıp izertlew, ásirese, dánekersiz qospa gáplerdiń sistemalıq strukturalıq qásiyetleri boyınsha jańa izertlew baǵdarlarınń payda bolıwına imkan jarattı. Rus ilimpazı Beloshapkovaóziniń «Грамматика современного русского литературного языка» degen kitabında dánekersiz qospa gáplerdi ashıq hám jabıq dúzilisli gápler dep ajratadı [4, 736-739]. Dánekersiz qospa gáplerdiń jabıq dúzilisi barlıq jaǵdayda eki komponentli bolıp dúziledi. Olardıń jay gápleri qarsılas, sebep, geyde eskertpe intonaciya arqalı baylanısadı [5, 161].

1) Jabıq dúzilisli dánekersiz qospa gáp eki jay gápli dúziliste kelip, qarsılaslıq intonaciya arqalı baylanısadı. Olardıń jay gápleri arasındaǵı qarsılaslıq mánini intonaciya hám bayanlawısh formaları arqalı anlatıladı [6, 254]: Bular ekew, men jalǵız; Ekewimizde neke bar, genjetayda neke joq; Sóytip Ayparsha ketpekshi bolıp edi, balları kempirdi jatırqap jıladı; Orınlı jerge nar shóger, naorın jerde atań sóger [7].

2) Jabıq dúzilisli dánekersiz qospa gáp sebep intonaciyası arqalı dúziledi. Bul dúzilistegi sebep mánili dánekersiz qospa gápler eki komponentli bolıp keledi: Emshekten sút shıqpadı, óletuǵın boldı ashtan [7].

Qaraqalpaq qaharmanlıq dástanı «Qoblan» dástanı óziniń kólemi, mazmunı hám ideyalıq tásirshenligi, kórkemlik ózgesheligi jaǵınan milliy epikalıq dóretpelerimizdiń eń salmaqlılarınıń biri bolıp esaplanadı. Usı dástanda qollanılǵan jabıq dúzilisli dánekersiz qospa gáplerge tómendegiler misal bola aladı: Ekewimizde neke bar, genjetayda neke joq; Qoblan juwap bermedi, «Jaqsı sózge jan semiredi, jaman sózden jan qorqadı» - degen, jan shorshıp ketip bir qansha waqıt úndemey otırdı [7]. Joqarıda kórsetilgen misallardan «Qoblan» dástanı tilinde qollanılǵan jabıq dúzilisli dánekersiz qospa gáplerdiń kóbinese eki hám úsh jay gáplerdiń sanaw intonaciyasınıń baylanıstırıwı arqalı dúzilgenin kóriwimizge boladı.

«Alpamıs» dástanı tilinde de jabıq dúzilisli dánekersiz qospa gápler júdá ónimli qollanılǵanın. Misalı: Alpamıs attıń qasında qala berdi, Qarajan toy-jıyındı aralap kete berdi; Qara atqa minip, shúw deydi, qara at sirá júrmeydi; Esitken doslar qapa boldı, dushpanlar muratqa jetti; Qarajan ketip baratır, Alpamıs qalıp baratır; Barshınnıń kózi uyqıǵa ketti, Alpamısqa jatsa uyqı bolmadı, yarım aqsham waqtında batır jayınan turdı, Shubardıń sıyııp erin aldı [8]. «Alpamıs» dástanı tilinde jabıq dúzilisli dánekersiz qospa gápler júdá ónimli qollanılǵan.

Joqarıda keltirilgen misallardıń barlıǵı jabıq dúzilisli dánekersiz qospa gápke misal bola aladı.

Xalıq dástanları qaraqalpaq xalqınıń neshe ásirler dawamında awızdan-awızǵa jetip kelgen umıılmas ruwxıy baylıǵı bolıp esaplanadı. Búgingi kúnde bul ruwxıy baylıǵımız bolğan xalıq dástanlarımızdı ele de hár tárepleme ádebiy, tariyxıy hám lingvistikalıq jaqtan izertlew úlken áhmiyetke iye. Qaraqalpaq folkları xalıqtıń kóp ásirlik milliy mentaliteti, milliy dúnyatanımı, milliy sanası, kórkem qıyalınıń, turmıslıq tájiriye beleriniń jemisi, úrp-ádet dástúrleriniń kórinisi ekenligi, ásirese, bul qásiyetler tilde saqlanıp qalǵanlıǵı ayrıqsha qubılıs.

ÁDEBIYATLAR

1. Mirziyoyev Sh.M. Milliy taraqqiyot yólimizni qat'iyat bilan davom ettirib, yangi bosqichga kótaramiz. – Toshkent: Ózbekiston, 2017.
2. Dáwletov M. Qaraqalpaq tilindegi ashıq hám jabıq dúzilisli qospa gápplerdiń úyreniliwi máselesine // ÓZRIQB “Xabarshısı” jurnalı, 2008. – №2.
3. Pospelov N.S. O grammaticheskoy prirode i principax klassifikacii bessoyuznix slojnix predlojeniy // Voprosı sintaksisa sovremennogo russkogo yazıka. – M., 1950.
4. Beloshapkova V.A. Grammatika sovremennogo russkogo literaturnogo yazıka. – M.: Nauka, 1970.
5. Dáwletov M, Seydullaeva D. Házirgi qaraqalpaq tilinde qospa gáppler. – Nókis: Qaraqalpaqstan, 2010.
6. Dáwletov A, Dáwletov M, Qudaybergenov M. Házirgi qaraqalpaq ádebiy tili. Sintaksis. – Nókis: Bilim, 2009.
7. Qaraqalpaq folkları (kóp tomlıq). 9-13 tom. – Nókis: Qaraqalpaqstan, 2009.
8. Qaraqalpaq folkları (kóp tomlıq). 1-8 tom. Nókis: Qaraqalpaqstan, 2007.

ӘБДИМУРАТ АТАЖАНОВТЫҢ ҚАРАҚАЛПАҚ БАЛАЛАР ПРОЗАСЫНЫҢ РАҰАЖЛАНЫҰЫНА ҚОСҚАН ҮЛЕСИ

Мамбетниязова М.

*Өзбекстан Республикасы Илимлер академиясы Қарақалпақстан бөлими
Қарақалпақ гуманитар илимлер илим-изертлеу институты*

Қарақалпақ балалар әдебиятын раўажландырыўға көплеген көркем сөз шеберлери салмақлы үлес қосты. Олардан С.Мәжитов, Н.Дәўқараев, Ж.Аймурзаев, Ә.Шамуратов, С.Нурымбетов, Т.Жумамуратов, А.Бекимбетов, Т.Сейтжанов, Ә.Хожаниязов, Т.Қайыпбергенов, М.Сейтниязов, Х.Сапаров, Ж.Дилмуратов, С.Аббазовлар халқымызға балалар шайыры хәм жазыўшылары сыпатында жақыннан танылды. Бирақ, аты аталған авторларымыздан үзликсиз түрде балаларға арнап қәлем тербеткен жазыўшыларымыз санаўлы десек болады. Солардың бири белгили жазыўшы, Өзбекстан Республикасына мийнети сиңген мәдениет хызметкери Әбдимурат Атажанов десек қәтелеспеймиз. Себеби, жазыўшының қәлеминен дәретилген балаларға арналған шығармаларды бирнеше әўлад ўәкиллери оқып улғайды хәм тәлим-тәрбия алды. Сонлықтан да, жазыўшы түрли жанрда, түрли жастағылар ушын көплеген шығармалар жазса да, ол көбирек балалар жазыўшысы сыпатында тилге алынады. Ә.Атажановтың шығармалары өзбек, қазақ, туркмен, татар, ноғай хәм орыс тиллерине аўдарылған. Усының нәтийжесинде ол тек ғана қарақалпақ оқыўшыларына емес, ал Өзбекстан, хәттеки, бурынғы аўқам көлеминде белгили болды. Жазыўшының «Пәтпелектей пәлпәллеген достым-ай», «Қайтып келиў» «Жийде жегинкеле ме», (1997) «Мен де гүл егемен», «Қос коникулда» (1983), «Пикассоның ақ кептери» (1986), «Соңғы жаўған қар», «Айна сындырғыш бала» хәм «Аңшы атамның әнгимеси» (2021) топламлары балалар ушын арналған дәретпелер есапланады. Бир сөз бенен айтқанда, жазыўшы өзиниң өмири даўамында көплеген шығармалар жазып, миллий әдебиятымыздың жанрлық, тематикалық байыўына салмақлы үлес қосты. Ә.Атажановты балалар жазыўшысы сыпатында халыққа жақыннан танытқан 1986-жылы баспадан шыққан «Пикассоның ақ кептери» шығармасы болды. Жазыўшыға усы китабы ушын 1987-жылы Қарақалпақстан Жазыўшылар аўқамының сыйлығы бериледи. Соңын ала автордың изли-изинен балаларға арналған шығармалары жарық көре баслады. Жазыўшының буннан басқа да хәр түрли жанрда жазылған шығармалары жүдә көп. Деген менен, биз оның дәретиўшилиги ҳаққында мағлыўмат излегенимизде, айырым юбилейлик хәм шолыў түринде жазылған мақалаларда билдирилген пикирлерди көрип өтип, жазыўшының дәретпелериниң арнаўлы изертлеу объектине айланбағанлығының гүўасы болдық. Усылардан келип шығып, биз бул мақаламызда Ә.Атажановтың дәретиўшилиги, әсиресе балаларға арналған шығармалары жөнинде гейпара пикирлеримизди билдирип өткенди мақул көрдик.

Балаларға арнап шығарма жазыу бір қарағанда аңсат көрингені менен ол жазыушыдан үлкен жууапкершиликти талап етеді. Яғнай, балалар жазыушысы балалардың ой-өрісін, психологиясын, минез-құлқын жақсы билиуі, балалардай ойлауы, хәттеки өзі де балалардай жасауы керек болады. Жазыушы Ә.Атажановтың дәретпелерін оқып қарағанымызда, дерлік барлық шығармаларында балалардың қалбине кириуге, балалардай ойлауға бейим жазыушы болғанлығын аңлағандай болдық. Жазыушының дәретиушилигинде ең дәслепки тырнақ алды шығармасының әйне балаларға арналған «Етик» гүрриңи менен баслануы бул сөзимизди тастыйықлайды. Автордың басқа жазыушылардан өзгешелиги де сонда – оның дәретпелериниң көпшилик бөлегін балаларға арналған гүрриңлери хәм повестлери курайды.

Жазыушының қайсы китабына кирген шығармаларын алып қарасақ та, сюжети менен мазмунында тәлим-тәрбиялық мәселелер қозғалады. Балалардың турмысында жүз берип өткен хәм енди болып атырған уақыяларды өз бояуы менен қызықлы етип сүүретлеулери китап оқыушыларында үлкен қызығушылық оятады. Мәселен оның киши жастағы балалар ушын арналған «Айна сындырғыш бала» китабына кирген киши көлемли гүрриңлери балалар турмысынан алып жазылып, олардың ой қыяллары, пикирлеу дүньясы бала тили менен сүүретленеди.

Сондай-ақ, жазыушының және бир итибарға ылайық мийнетлериниң бири үлкен жастағы мектеп балалары ушын жазылған «Жийде жегің келеме» гүрриңлер хәм повестлер топламы есапланады. Бул китапқа кирген «Жийде жегің келеме», «Төгилген гүртик», «Терек басында түнеген түн» гүрриңлерін оқып отырып, тематикалық жақтан балаларды мийнет сүйиушиликке бағдарлаушы шығармалар екенлигин көремиз.

Автордың балаларға арналған 1983-жылы баспадан шыққан «Қос коникулда» китабында балалар турмысынан жазылған еки повести хәм бирнеше гүрриңлери орын алған. Олардың хәрбири турмысшаңлығы, қызықлы сюжетке қурылуы оқыушыны өзине тартады. Китаптағы «Қос коникулда» хәм «Соңғы жауған қар» повестлери екінши жер жүзлик урыс жылларындағы жас өспиримлердиң көрген қыйыншылықтары, елимиз, ауыл турмысы баян етиледі. Автордың жоқарыда аты атап көрсеткен китаптары ертеректе шыққан болса да мазмуны жағынан бүгинги жас әуладты тәрбиялауда үлкен әхмийетке ийе шығармалардан десек қәтелеспеймиз.

Жазыушы дәретиушилигине дыққат аударғанымызда ол балалардың ой өріси, жас өзгешелигин де есапқа алып, оларға өз алдына шығармалар дәретиуге хәрекет еткенлигин көремиз. Мәселен, оның «Айна сындырғыш бала» китапшасы киши жастағы балалар ушын арнап жазылған болса, «Соңғы жауған қар», «Қос коникулда», «Аңшы атамның әңгимеси», «Пәтпелектей пәлпәллеген достым-ай» китаптары жоқары класс оқыушыларына арналған. Бул китаптары ишинде «Аңшы атамның әңгимеси» гүрриң хәм повестлер топламына кирген шығармалары өзиниң идеялық бағдары, көркем сапасы, әпиуайы тили, балалардың психологиясына сайлығы жағынан дыққатымызды тартты. Әсиресе, топламға кирген китаптың атамасын кураған аңшы атаның әңгимеси балалар турмысындағы оғада қызықлы уақыяларды сөз етеді. Сонлықтан да, жазыушының гүрриңлерін тек балалар ғана емес, үлкенлер де қызығып оқыйды. Мәселен, жазыушының «Жийде жегің келеме» «Илдиргишке илинген тил», «Төгилген гүртик», «Кең пейиллик» хәм тағы басқа да гүрриңлерінде хәттеки үлкенлерди де ойланыуға мәжбүрлейтуғын салмақлы ой-пикирлер, жүдә әпиуайы тилде жазылған. Бул дәретпелер тийкарында үлкен мақсет хәм тәлим-тәрбиялы қойлардың қозғалғанлығын көремиз. Яғнай, бул шығармалар балаларды тууры сөйлеуге, ана уатанды, тууылған жерди, ата-ананы хәм өз жақынларын қадирлеуге тәрбиялайды. Тууысқанлық, садықлық, мийнет сүйгишликке бағдарлайды.

Жазыушының дәретиушилик психологиясының және бир өзгешелигин – бизди қоршаған орталықты оғада сезгирлик пенен бақлауында, бизлер онша итибар бере бермейтуғын кубылыслар хәм хәдийселерди абайлап, солар тийкарында көркем шығармалар дәретиуинде көзге тасланады. Бул бийкарга емес. Себеби, жазыушының балалар менен жүдә жақын қарым-қатнас орнатып, олардың қалбиндеги ойларын,

сезимлерин аңғарыўға умтылғанлығын көпшилик шығармаларының мазмунынан көрийимиз мүмкин. Буны жазыўшының өзи де тири гезинде көбирек тилге алып өтеди. Яғный, оған жаңа темаларда шығармалар жазыўға өзиниң ақлықларының ис-хәрекетлери менен сөзлери үлкен түртки жасап отырған. Сонан билиўимиз мүмкин, жазыўшы не нәрсе жазса да, оны қурғақ баянламастан, реаль турмыслық ўақыяларды аңлаўға умтылған. Сонлықтан да, жазыўшының дерлик барлық шығармалары китап қөлеген оқыўшылары, әсиресе балалар тәрәпинен жақсы қабылланады. Негизинде балалар әдебиятында жазылған хәрқандай көркем дәрәтпелер балалардың ойлаў хәм пикирлеў дүньясын кеңейтиўге хәм тәрбиялаўға хызмет етиўи керек. Биз қарақалпақ балалар жазыўшысы Ә.Атажановтың дәрәтиўшилигин үйрениў арқалы да, олардың идея-тематикасында, жанрлық хәм көркемлик өзгешеликлеринде усындай балаларға тән қубылысларды терең аңлап жетемиз.

СЫПАЙЫЛЫҚ МӘНИЛЕРИН БИЛДИРИЎШИ ЛЕКСИКАЛЫҚ ҚУРАЛЛАР – ТАБУ ХӘМ ЭВФЕМИЗМ

Матжанова А.Ж.

*Өзбекстан Республикасы Илимлер академиясы Қарақалпақстан бөлими
Қарақалпақ гуманитар илимлер илим-изертлеў институты*

Пүтин бир система есапланған сыпайылық категориясы адамлар арасындағы өзара қарым-қатнас мүнәсибетлерин аўызеки хәм аўызеки емес формаларда билдиреди. Вербаль хәм вербаль емес формалардағы сыпайылық, хұрмет-иззет тек ғана жасы кишилердиң жасы үлкенге, жәмийеттеги орны, хәмели жоқары болған адамларға ғана мүнәсибети болып қалмастан, жасы үлкенлердиң жасы кишилерге мүнәсибетинде де көринеди. Соның ушын сыпайылық категориясын үйрениў – тил билими, мәденият, тарийх, хәм жәмийетти биргеликте изертлеў есапланады.

Бул мүнәсибетлер лингвистикалық, паралингвистикалық формаларда жүзеге шығады. Әне усы формалар өз гезегинде және белгили бир өзгешеликлерине бола бөлимлерге ажыралады. Сыпайылықтың лингвистикалық формада билдирилиўи дегенде морфологиялық, лексикалық хәм синтаксислик, стилистикалық қураллар нәзерде тутылады.

Сыпайылықты билдириўши лексикакалық қураллар – бул табу хәм эвфемизмлер.

Хәр бир тилде арнайы шетлеп өтилетуғын сөзлер бар, себеби сөйлеўшилер хәм тыңлаўшылар оларды қопал, әдепсиз деп биледи. Оның ушын адамлар көбинесе эвфемизм деп аталатуғын бундай бирликлердиң орнын басыўшы сөзлерден пайдаланады. Сөздиң мәниси қолайсызлаў, турпайылаў, кеўилге тийетуғындай болып келген жағдайда оның орнына сол түсиникти жумсартып жеткизетуғын сыпайы сөзлерди қолланыў тил билиминде эвфемизм деп аталады.

Алым Е.Бердимуратов «Эвфемизм-заттың я қубылыстың, сондай-ақ хәрекеттиң туўрадан-туўра аталмастан, жумсартылып, сыпайы түрде екінши сөз я сөзлер менен айтылыўы» деп сыпатлайды [2, 60].

Сондай-ақ рус тилинде де эвфемизм турпайы сөзлерди сыпайы сөзлер менен алмастырыўда хызмет қылатуғын сөзлер ретинде қаралады. Яғный «Эвфемизмы – слова или выражения, служащие в определенных условиях для замены таких обозначений, которые представляются говорящему нежелательными, не вполне вежливыми, слишком резкими. Например, задерживается вместо опаздывает, кто крайний? вместо – кто последний? (в очереди). Наряду с такими более или менее устойчивыми заменами, в речи отличаются смягчающие индивидуально-контекстные обозначения, которые так же обычно расцениваются как эвфемизмы»– деп бериледи [11, 199].

Табу хәм эвфемизмлер туўралы жәхән тил билиминде бир қанша илимий изертлеўлер жүргизилген. Ең дәслеп Ж.Вандриес, Л.Е.Булаховский мийнетлеринде айтылған болса, буннан соң А.Н.Самойлович, Н.А.Баскаковлардың изертлеўлеринде эвфемизмлер жеке бир миллет, жыныс ўәкиллери (Алтай хаяллары сөйлеўинде) тиллериндеги өзгешелик

сыпатында үйренілген. Түркмен тилинде С.Атаев, қазақ тилинде Ә.Ахметов, өзбек тилинде Н.Исмагуллаев, А.Омонтаурдиевлар, А.Ақбаров тәжик тилиндегі эвфемизмлер тууралы арнаўлы изертлеў жүргизген [3].

Тил билиминде эвфемизмнің пайда болыўы табу сөзлердің қолланылыўы менен байланыслы қаралады. Табу – тыйым сөз ретинде қолланылады. Қарақалпақ тилиндегі табудың жүзеге келиўиниң өзине тән қәсийети исимлерди қадаған етиў, бул тийкарынан ҳаялларға тийисли, мәселен қарақалпақ халқында келинлер ериниң туўысқанларын өз исимлери менен шақыра алмаса, соның ушын перифразалар яки сөйлеўде соған жақын атлар менен атайды. Мәселен, күйеўинен кейинги ер бала мырзаға, төре, ал оннан кейинги бала ортаншы, үйдиң кишкене баласын кишкене деп атаў дәстүрге айланған. Мысалы: Мине, кеткенине бес-алты жылдың майданы болды, өли-тирисинен хабар жоқ-ғой, **мырзағаў** [5, 328]

Ал, күйеўиниң қыз туўысқанларын «бийкеш» деп ямаса «айқыз», «сулыў», «аппақ», «ботакөз», «кишкене қыз» ҳ.т.б сыяқлы табу сөзлер менен атайды. Мысалы: **Айқыз**, айналайын. Менде ондай ой жоқ. Ойланатуғыным – сениң бахытлы болғаныңды көриў. Өзиң саў болсаң, еле буннан да зор сәтийин, пашшайылырдан кийемен-ғо, қарағым [4, 126]. Бүгинги айтыстың нәўбети **«Қаллихан» бийкешке** деди. Жеңгейлер бийкешиниң атын айта алмаса өзінше ат тағады. **Демек сөз нәўбети қалы бар қызға –Қызларгүлге** [7, 309].

– Алды бурын қызлардың қайсысы унағанын айт!

– Оны қулағыңа ғана айтаман, жеңге!

– Мына **аппақ бийкешим** емес пе? – деп қыз жеңгеси жанында турған қызды түртип [5, 305]

Күйеўинин әкеси – қайын ата, анасы – ене, ағасы – қайнаға,әжапасы – қайынапа, қайынбийке, күйеўиниң ағасының ҳаялын – шеше деп атаған. Мысалы: **Қайнаға**, сен де жеп ала ғой аўыл-аймағың менен жетеди [9, 212]. **Қәйин атам** сондай жақсы адам. Сол ғана мени қоллайды [10, 104]. **Қәйинбийке** болып үш келинге «тикенегим» тиймепти яки олар бир мәрте де бетиме жел болып тиймеген екен [10, 7]. Орынгүл Мәнигүлге де Әмирханды барлық қорқынышы менен жеткерип таслаған екен, сораўдан: «өзиң бара ғой, **ене!**» – деп азар-безери шығады, барса қулағын кесип алатуғындай қорқады [9, 334]. **Шеше**, гөштиң бәрін салма,деўиңиз керек екен. **Енем** мени жаман көрип қалды ма,дым үндемей қалды ғой [10, 63].

Ал, күйеўиниң басқа туўысқанларына қатнас жасағанда табу сөзлер олардың кәсибинен, минезинен, сыртқы формасынан, яки ҳәр қыйлы қәсийетлеринен пайдаланады. Мысалы: бетлери усындай болып тырналып қалды қарағым **узын бала-аў** [4, 139-бет]. Бәрине шүкир. **Депутат балаға** айтың (қәйниси) алты келиниме де орден берсин [10, 66].

Хәттеки, қарақалпақ келинлери өзиниң туңғыш перзентиниң атын атамай,ол кемпир-ғаррының баласы деген түсиник пенен оларға да ат қойған. Мысалы, **Ақжигит**, кел мына жүклерди ана жерге апар, мениң диңкем қурып қалды ғой [5, 109]. Бунда анасының үлкен перзентине болған сыпайы қатнасы, келинниң ата-енесине болған хұрмети билдирилген.

«Тергөө» распространялось не только по отношению к женщинам,но и мужчины не смели называть невесток по их именам [1, 14]. Қырғыз хәм немец тилиндегі сыпайылық мәнилериниң билдирилиўи бойынша арнаўлы изертлеў жүргизген Г.Бексултанова табудың тек ҳаял-қызлар ушын тән тыйым емес екенлигин, ер адамларда өз келинлерине балам деп қатнас жасайтуғынлығы ҳаққында айтады. Бул жағдай қарақалпақ тилине де тән кубылыс, себеби бизиң тилимиздеде келинлерди өз исми менен атамай келин ,балам деп сыпайы қатнас жасаў жағдайлары ушырасады. Мысалы: Мениң қайда бара жағымды не қыласаң, **келинжан**, жайы жығылған бир мен емес «көп пенен көрген уллы той» биз ушын бас қатырып отырғанлар аз емес, ояғын ойлап турғаным жоқ [9, 54].

Сондай-ақ, ҳаял адамлар ериниң атын айтпастан «бизиң үйдеги», «ағасы», «бегим», «төрем», ҳәзирги дәўирде «папасы» табу сөзлерин қолланады. Бул ерине болған айрықша

хүрмет, сыпайы қатнасты билдиреди. Мысалы: Келип қалар, Қасқырды айтып жүрегимди суўлата бермеш, **ағасы** – деди Сәрбийке [5, 175]. Кеширерсең, бегим! Шыдамағанлықтан аўзымнан шығып... [9, 90]. **Төрөм**, – деди Қумар бөпесин бесикке жатқарыўға қолайласып турып, Ерназарды орыстың бесигине салып атырғаныма қара [6, 132]. Сол күни-ақ сурланып Айтбай келди: «Сен байман деп хәммени қамата бересең бе, қаматаман баланды» деп хәр бир дәпинеди-ай көкирегинди қудай басқыр **бизің үйдегиге** [9, 195].

Және де қарақалпақлар арасында еле медицина раўажланбаған дәўирде аўырыў атларын айтсақ ол өзлеримизге жуғады деген түсиник пенен олардың атларын басқа атама менен айтыў жағдайлары да гезлеседи. Мысалы, Билеклери қамыстай, жүргенде тирсеги қағысады-аў **жиңишке аўырыў дә**, я бабасыр сол Тайырбай [9, 61]

Қарақалпақлар көз тийеди деген түсиник пенен шаңарақта ул перзент туўылса уллы болдым деп айтпастан **«туматайлы»** болдым деп айтқан. Мысалы: Бәри май болса бизің үй майғалақ болажақ, қартайғанда **туматайлы** болып атырмыз келин, соған Әмирханның берген шүйиншиси! [9, 209]

Табу сөзлер менен бир қатарда тилимизде эвфемизмлерде кең қолланылады. Эвфемизмнің баслы хызметі турпайы сөзлерди сыпайылап жеткизиў, оның пайда болыўы да сыпайылыққа, әдеплилікке тийкарланады. Бул жағынан эвфемизм этикетлик норма менен байланысly. Эвфемизмлер адамлар арасындағы коммуникативлик қолайсызлықты болдырмаўды гөзлейди. Сөздің эвфемистлик формасын дурыс орынлы қолланыў коммуникантлар арасындағы қарым-қатнастың ойдағыдай болыўына, үзилмеўине айрықша тәсир етеди. Бул бир жағынан адамның жеке өзиниң мәдениатын көрсетсе, екінши тәрептен сөйлеўши менен тыңлаўшы ортасындағы қарым-қатнастың ойдағыдай болыўын тәмийинлейди. Мәселен, тилимизде бир ғана өлим менен байланысly эвфемизмлер – дүньядан өтиў, қыршынынан қыйылыў, жер қабыў, жан тәслим берий, жан берий, деми күни питий, қара жер жутый, көз жумыў, жаны жәхәннемге жиберий, келмекке кетий, қайтыс болый, шетнеди, қаза тапты сыяқлы бир нешше түрлери ушырасады: Алты ай даўамында төсек тартып жатып қалған ағасултан баўыры боялып, жүреги музлап, узақ бир тыныс алды да сулыў қыздай бул жақты дүньяның мәртебесин қыя алмастан қапталындағы перзентлерине қайта-қайта телмирип жатып **мәңгиге көз жумды** [7, 280]. Тирижан өледі, **шетнейди**, жаны бар нәрсеге жаў көп [7, 235]. Кемпир пақырда әлле қашан **«ийти жоқ» аўылға кеткен** [10, 78]. Еситкенлер ким биймезгил **қаза етти** екен деп даўыс шыққан таманға жетийге асықты [5, 152]. Денесин тәрк еткен Гулсараның руўхы жеңил тартып, **узақ сапарға ушып баратыр**. Ол бул дүньяны **тәрк еткен** менен бәри бир өзим билген хәм түсинген инсанлар арасында аўылдың арыў келини болып қала береді [10, 43-бет]. Бала **жақты дүнья менен хошласқан еди**. Сол күни таңға жақын Өтемис **қайтыс болды** [8, 243].

Және де **туўмаған** сөзиниң орнына – **өкшеси қанамаған, қурсақ көтермеди** эвфемизми қолланылады. Мысалы: Сүйип қосылған қостары Жанымқыз неше жыллар бойы **қурсақ көтермеди** [5, 20]. Бәйбишеге үйленгели оның **өкшеси қанамаған**... [5, 67]

«Герен» сөзиниң орнына – **саңыраў, қулағы аўыр** эвфемизми пайдаланылады. Тек **саңыраў** қайнаға ғана қалған [7, 30]. **Өсек** – **узын қулақ, сымсыз телефон, өсекши** – **аўзы жеңил, ВВС, аўзы бос, пара** – **аўыз бастырық, қартайыў** – **жасы үлкейиў, ержетий-бой жетип қалыў, толысыў, арақ** – **ақ мәмбет, ақ жорға, қыз көкиреги** – **қос анары, қос өсикше, хәжетхана** – **мәденият сарай, байға тийиў** – **турмысқа шығыў, қамақхана** – **бир адамлық жай, зона** деп сыпайылап қоллана берийге болады. Мысалы, Зулқумар **бой жетип қалыпты**, билемен, өзиниң де оған кеўлиң жоқ емес шығар [5, 119]. Көкирегінде **қос өсикше** әдеўир үлкейип көзге түсип қалған, көйлегин көтерип турыпты [5, 130]. Айтайын дегеним, Тәжимурат аға, адам **мына бир адамлық жайға** қамалса, сөйлесетуғын, тиллесетуғын, дәртлесетуғын ийт болмаса жинли болып кете жазлайды екен-ай! [9, 164]

Жуўмақлап айтканда, қарақалпақ тилиндеги эвфемизмлер сыпайылыққа, әдеплилікке тийкарланған тил кураллары. Турмыста қолланылып жүрген эвфемизмлер тил илиминде халқымыздың қәлиплескен этикалық хәм эстетикалық нормаларынын күнделикли нақ көринислери деп есапланады. Сөйлеўде табу хәм эвфемизмлердин қолланылыўы жасырын сыпайылықтың жүзеге шығыў формаларынан бири, себеби олар хәрқандай гәптиң мәнисин безетип, сөйлеўде сыпайылық хәм нәзикликти билдиреди.

ӘДЕБИЯТЛАР

1. Бексултанова Г. Выражение форм вежливости в немецком и кыргызском языках. Автореферат дисс на соискание ученой степени кандидата филологических наук. – Бишкек, 2008.
2. Бердимуратов Е. Хәзирги қарақалпақ тили. Лексикология. – Нөкис: Билим, 1994.
3. Вандриес Ж. Язык. – М.: Учпедгиз, 1937.; Булаховский Л.А. Введение в языкознание. Часть 2. – М.: Учпедгиз, 1953.; Самойлович А.Н. Женские слова у алтайских тюрков // Язык и литература. – Л., 1929.; Баскаков Н.А. Пережитки табу и тотемизма в языках народов Алтая // Советская тюркология. – Баку, 1974. – №2. – с. 3-9.; Атаев С. Эвфемизмы в туркменском языке: Автореф. дисс. канд. филол. Наук. – Ашхабад, 1955. – с. 21.; Ахметов Ә. Туркі тілдеріндегі табу мен эвфемизмдер. – Алматы: Ғылым, 1995.; Исматуллаев Н. Эвфемизмы в современном узбекском языке // Автореф. дисс. канд. филол. наук. – Ташкент, 1963.; Омонтурдиев А. Эвфемик воситаларнинг функциональ-услубий хусусиятлари // Филол. фанлари номзоди.дисс. – Тошкент, 1977.; Акбаров А. Табу и эвфемизмы в таджикском языке // Автореф дисс. канд. филол.наук. – Худжанд, 2011.
4. Есемуратова Г. Шығармалары. V том. – Нөкис: Илим, 2018.
5. Кәримов К. Аға бий. – Нөкис: Билим, 2017.
6. Қайыпбергенов Т. Қарақалпақ дәстаны. Бахытсызлар. – Нөкис: Қарақалпақстан, 1989.
7. Мәмбетов К. Посқан ел. – Нөкис: Қарақалпақстан, 1988.
8. Мәмбетов К. Хұждан. – Нөкис: Қарақалпақстан, 1991.
9. Сейтов Ш. Жаман шығанақтағы Ақ туба. – Нөкис: Қарақалпақстан, 1992.
10. Турекеева А. Тәғдир сынағы. – Нөкис: Билим, 2017.
11. Шмелев Д. Н. Современный русский язык. Лексика. – Москва: Просвещение, 1977.

MEKTEPKE SHEKEMGI JASTAGÍ BALALARǴA QARAQALPAQ BALALAR DRAMATURGIYASÍN INNOVACIYALÍQ TEXNOLOGIYALARDAN PAYDALANÍP OQÍTIWDÍN ZÁRÚRLIGI

Matmuratova R., Jarimbetova L.

Ўјинијаз атндағи Нокис мамлекетлик педагогикалиқ институти

Mektepke shekemgi jastagí balalarǵa balalar dramaturgiyasın innovaciyalıq jantasıwdıń joqarıda keltirilip ótilgen principleri pedagogikalıq processtıń de mazmunın hám maqsetin belgileydi. Bunday oqıw procesi bolsa oqıwshılardı ruwhıy-jaqtan qalıplestiriw sıpatın da támiynleydi. Olarda shaxsıy sıpatlardıń barınsha tolıq qalıplesiwine járdem beredi.

Mektepke shekemgi jastagí balalarǵa balalar dramaturgiyasında dóretiwshilikti qalıplestiriwdegi iskerlikti rawajlandırıwǵa qaratılǵan innovaciyalıq basqısha xalqımızdın dramalıq tárbiya beriwdegi tariyxıy tájiriybesin jedel ózlestiriwge shaqırıwshı oqıw materialların tańlaw maqsetke muwapıq boladı. Sebebi, oqıwshılardıń kúndelikli turmısında dramalıq mádeniyat kónlikpeleri álleqashan qalıplesken boladı. Oqıw-biliw procesi arqalı usı kónlikpelerdi ruwhıy-qádiriyatlıq jóneliske baǵdarlawǵa tiykar jaratıladı. Bunda hár qıylı háreketlerge tiykarlanǵan oynılar járdemge keledi.

Máselen, «Hákke qayda?» qosıǵın alayıq. Oynıshılar eki toparǵa bólinedi. Hár topar araları 6 metr jerde, qol uslasıp dóńgelenip turadı. Oyin basqarıwshısının kórsetpesi boyınsha birinshi

topar, ekinshi topar oyınshıları da qol uslasıp, bir ayaqta sekirip aylanıp júredi.

Birinshi topar: – Hákke qayda? – dep soraydı.

Ekinshi topar: – Uyasında, – dep juwap beredi.

Birinshi topar: – Ne qılıp atır? – dep soraydı.

Ekinshi topar: – Keste tigip atır, – dep juwap beredi.

Birinshi topar: – Kestesi qanday? – dep soraydı.

Ekinshi topar: – Alaqanday – dep juwap beredi.

Birinshi topar: – Awzı qaydan? – dep soraydı.

Ekinshi topar: – Óte berin bunnan, – dep juwap beredi, - dep kórsetip ótedi, xalıq tárepinen oylap tabılğan balalar oyınları boyınsha bir qansha ilmiy miynetler alıp bargan alım P.Shılmanovtıń milliy balalar oyınlarınıń atqarılıwın, qosıq tekstlerin berip, olardıń balalar turmısındaǵı áhmiyetin kórsetip ótkenin kóriwimizge boladı.

«Hákke qayda?» qosıǵınıń syujetinen, formasınan paydalanıp, zamanagóy úlgileri de dóretilse balalar qosıqları bayıp, rawajlanıp otıradı.

Mektepke shekemgi jastaǵı balalarǵa balalar dramaturgiyasın oqıtıwda dóretiwshilik oylawdı qalıplestiriw hám rawajlandırıwdaǵı shaxsqa baǵdarlangan innovaciyalıq principe oqıwshılardı hár tárepleme quramalı, jetik shaxs sıpatında qalıplestiriwdi maqset etedi. Bunda oqıwshılardıń zárúrlikleri hám imkaniyatları hár tárepleme esapqa alınadı. Bunda maqset balanıń oylawın, pikirlew dárejesin joqarılatıwǵa qaratıladı. Bala óziniń ruwhıy-aqılıy dárejesin analizlew arqalı tábiyat penen qarım-qatnasın basqarıwǵa erisedi. Balanıń dramalıq shıǵarmalardı baqlawı, kerek bolsa atqarıwında onıń jeke psixologiyalıq hám ruwhıy ózgeshelikleri úlken áhmiyetke iye. Bul basqıshta balanıń individual ózgeshelikleri itibarǵa alınırıwınıń negizinde usı maksetti durıs ámelge asırıw máselesi jatadı. Bul basqıshta jáne de oqıwshı óziniń individual ózgesheliklerinen kelip shıǵıp, qorshaǵan ortalıq penen múnásibet ornawı hám óziniń jeke tájiriybelerin, jeke kónlikpelerin qalıplestiriwi múmkin.

Mektepke shekemgi jastaǵı balalarǵa balalar dramaturgiyasın innovaciyalıq oqıtıwda olardıń innovaciyalıq tálimdi iyelew zárúrlikleri tómendegilerde sáwlelenedi:

- oqıwshınıń biliw iskerligine tiykarlangan jónelisli;
- emocional'-bahalawshı;
- iskerlikke iye basqıshlar.

Bul basqıshlar balalar baqshasında innovaciyalıq bilimlerde iyelew zárúrlikleriniń quram bóleklerine tiykarlangan halda bólinedi. Demek, usı klasslarda dramaturgiyaǵa tiyisli bilimlerde iyelew zárúrliklerin qanaatlandırıwda úziksiz innovaciyalasqan oqıw-biliw procesi bolıw talap etiledi. Bunıń nátiyjesinde oqıwshılarda háreketli iskerlik júzege shıǵadı.

Mektepke shekemgi jastaǵı balalarǵa dramalıq shıǵarmalar tiykarında tárbiya metodların tańlawda janlı gúzetiwden abstrakt pikirlewge hám onnan ámeliyatqa qaray barıw maqsetke muwapıq. Yaǵnıy, mektepge shekemgi jastaǵı balalarǵa dramalıq dóretpeler tiykarında tárbiyada tómendegi metodlar nátiyjeli sheshim beredi:

- 1) kórgizbeli metod;
- 2) sóylep beriw metodı;
- 3) ámeliy iskerlik metodı.

Bul metodlardıń hár biri ózine tán ayırıqshalıqlardan kelip shıǵıwshı qatar usıllardı óz ishine aladı. Úyreniw processinde olardan qaysı birin tańlaw arnawlı bir saxna shıǵarmasınıń konkret wazıypası, atqarıp atırǵan dóretpeniń quramalılıǵı, oqıtıwdıń basqıshları hám balalardıń ulıwma rawajlanıw dárejesi menen belgilenedi. Balalarǵa túrli metodikalıq usıllardan paydalanǵan halda dramalıq dóretpelerdi oqıtıwda tómendegi pedagogikalıq qaǵıydalarǵa ámel qılıw kerek:

- 1) balalarǵa usınıs atırǵan dramalıq shıǵarmanıń kórkemligin jáne onıń atqarıwı sapasın támiyinlew;
- 2) arnawlı bir balalar komandasınıń ayırıqshalıǵın, onıń ulıwma hám rol orınlaw dárejesi, baslamashıları esapqa alıw;
- 3) mektepge shekemgi jastaǵı balalardıń dramalıq shıǵarmanı obrazlı hám anıq atqarıwın

itibargа alıw;

4) dóretpe mazmunın balalar sezimine hám sanasına jetkeze biliw;

5) tálim beriw processinde balalarda dramalıq shıǵarmadaǵı obrazdı qabıl etiw qábiletin tárbiyalaw.

Dramalıq dóretpe mazmunın túsiniw hám saxnada háreketlerdi orınlawda balalargа sonday basshılıq qılıw kerek, olar tapsırmanı múmkin bolǵanınsha tásirli hám túsiniikli etip orınlawǵa umtılsın. Balalardı úyretiw procesinde olardıń jas ózgesheliklerin esapqa alıp tapsırmalardı az-azdan quramalılastırıw múmkin. Bunday quramalılastırıw balalardıń kónlikpe dárejesine hám tálim programmasına qılap bolmawı kerek. Buǵan baylanıslı tárbiyashı miynetin mazmunın túsintirip barıwı, kórkem obrazlardı túsindiriwde bolsa asa ıqtıyat bolıwı kerek.

Mektepke shekemgi jastaǵı balalar dramalıq dóretpeleri tiykarında tárbiya beriwde túsindiriw, anıqlama beriw, kórsetpe beriw, poetikalıq sóylew, sawbet, sóylep beriw hám basqa metodlar da nátiyjege alıp keledi.

Dramalıq dóretpelerdi orınlawda balalar kóbinese kútilmegende ózlerine juwapkerlikti basqa bir insannıń rolin oynaw arqalı aladı, ob'ektlerden olardıń funkciyaların alıstırǵan jaǵdayda paydalanadı hám tanıs jaǵdaydı ózleriniń oyınlarında sawlelendiredi. Balalar dramaturgiyası mektepge shekem jastaǵı bala ushın sezimlik bayıtılǵan hám qabıl etilgen túrde úyreniw ushın ideal saxna bolıp tabıladı. Dramalıq dóretpe balanı hár tárepleme rawajlantıradı. Eger tárbiyashı balanıń iskerligin durıs shólkemlestirse, olar ózleriniń dóretiwshilik qábiletlerin ósiriwde hár tárepleme tájiriye arttırıwı shubhasız. Bulardıń barlıǵı mektepke shekemgi jastaǵı balalargа dramalıq shıǵarmalardı oqıtıwda innovaciyalıq okıtıw usılı hám innovaciyalıq texnologiyalardı qollanıwdıń oǵada nátiyjeli hám tabıslı jol bolatuǵınlıǵın tastıyıqlaydı.

ÁDEBIYATLAR

1. Алланазаров Т. Театр хэм драматургия. 1-т. – Нөкис: Қарақалпақстан, 1979.
2. Шылманов П. Миллий балалар ойынлары. – Нөкис: Қарақалпақстан, 1994.
3. Ishmuhamedov R., Abduqodirov A., Pardaev A. Tálimda innovacion texnologiyalar. – T. 2005.
4. Qaraqalpaq folklorı. V tom. Qaraqalpaq xalıq qosıqları hám salt jırları. – Nókis: Qaraqalpaqstan, 1980.

ҚАРАҚАЛПАҚ ЛИРИКАЛЫҚ ПОЭМАСЫ: ПРОБЛЕМАТИКА ХӘМ КӨРКЕМ ОБРАЗ

(Х.Дәўлетназаровтың «Ийесиз журт», О.Сәтбаевтың «Өмир толғаныслары» шығармалары мысалында)

Нуржанов М.

Бердақ атындағы Қарақалпақ мәмлекетлик университети

XX әсирдің 80-90-жылларындағы қарақалпақ әдебиятында лирикалық поэмалардың тутқан орны салмақлы болды. Бул жанрдың характерли үлгилери сыпатында И.Юсуповтың «Мәмелек ой», К.Каримовтың «Ұатан», Х.Дәўлетназаровтың «Ийесиз журт», О.Сәтбаевтың «Өмир толғаныслары», Б.Генжемуратовтың «Суў пери» хәм т.б. поэмаларды көрсетиўге болады. Биз мақаламызда аты аталған жанрдың проблематикасы менен көркем образлар дүньясының өзине тән өзгешелигин Х.Дәўлетназаров хәм О.Сәтбаев шығармалары мысалында ашыўды өз алдымызға мақсет еттик.

Х.Дәўлетназаров пенен О.Сәтбаев туўылған жер, Ұатан туўралы ишки кеширмелерге, лиризмге бай «Ийесиз журт» [1], «Өмир толғаныслары» [2] поэмаларында лирикалық қахарманлардың киндик қаны тамған жерге деген шексиз мухаббатын сиясий-идеологиялық түсиниклерден бийғәрез, өзгеше мазмун хәм формаларда сүўретлегенлигин аңлаўға болады. Мәселен, бул поэмаларда авторлар лирикалық сүўретлеўдің мүмкиншилигинен бизди қоршаған орталық мәселелерин, экологиялық машқалаларды сәўлелендириў мақсетинде өнимли пайдаланған. Шығармалардың орайында ең алды менен ана жерди қәстерлеўши лирикалық қахарманлардың образы турады. Усы образға

деген қатнасына қарай авторлар арасындағы ұқсаслық пенен өзине тәнликти абайлауға болады.

Бул еки шайырдың поэмалары да лирикалық қахарманның балалық дәуирин, тууылған жерде жалаңаяқ жууырған күнлерин еске түсирийге қурылған сюжетлик бағдар баслы орынды ийелейди. Бул нәрсе олардың шығармаларының дөрелийінде типологиялық ұқсаслықлардың белгили роль ойнағанлығын көрсетеди. Олардың екеуінде де ҳәр қыйлы себеплер менен қалаға кетип қалған лирикалық қахарманлардың соңынан аўылларының ысқынсыз түске енип қалғанлығын көрип иренжигени, оны аянышлы сезимлери менен жырлағаныусы арқалы шығармаларға ўатансүйиўшилиқ, патриотизм идеялары сиңдиргенлигин абайлауға болады. Мысалы, Х.Дәўлетназаровта олар:

Мен аўылдан кеттим ертерек,
Мәгар, қуры шаптым далаға.
Турмыс соны еткенди зәрүр,
Соң иним көшти қалаға [1,104]
деп берилген болса, ал усыған ұсаған сезим ҳәм ойлар О.Сәтбаевта:
Түскен жерде Аралбай жаптан,
Жүрегимде басланар қуйын.
Қыснақ жерде тум-тусы пахта,
Мүлгир мениң ысқынсыз үйим [2,28] – деген сөзлер менен ортаға тасланады.

Мине, усындай иренжиген, бир қанша кеўилсиз сезим ҳәм ойлар, лирикалық қахарманлардың өз туўған жерине деген жанашырлық қатнасы поэмаларда кем-кемнен жетилистирилип барылғанын көремиз. Мысалы:

Көшти бизиң «Қутлыаяғымыз».
Барған жерде жүрди таланып...

Кетип қалып жүрди аўылға,
Оған ҳеш ким дыққат бөлмеді.
Абзал көрип ески меканды,
Бир күнлери қайтып келмеді [1,104]

Демек, «Ийесиз журт»та сюжет детальлары объектив түрде баянланғаны менен, оларды шайыр лирикалық қахарманның жүрегинен өткерип сүүретлеген. Сонлықтан да ўақыя ҳәм ҳәдийселер лирикалық поэманың көркем тәбиятына сайлығы менен ажыралып турады. Шығармада бәхәрде ҳәр жылы сол аўыл, сол шаңараққа келип уя салатуғын қарлығаш қустың тәғдирине деген лирикалық қахарманның жыллы сөзлеринде терең ой-сезимлер жәмленген.

Хәр бәхәрде келер қарлығаш,
Шийлеўсиз сол дәлизимизге.
Баўыр басып қалып ек, бірақ,
Көшкен ўақта ермеді бизге.

Обалы не, ериўин ерди,
Сезип бірақ қайтпасымызды.
«Шыр-шырр» етип жылап жиберди,
Үнсиз-түсинсиз қалды бағымыз.

Ермедиғой бирде-бир ағаш,
Сырлас, қыймас деп жүрсек олар,
Тек жерге бас ийеди екен-аў,
Сол топырақта бизден де көре,
Хақыйкый сүйеди екен-аў! [1,105]

Демек, буларда лирикалық қахарман образы арқалы сәўлеленген патриотлық сезим ҳәм ойлар тәбият көринислери менен ҳайўанатлар образы арқалы жанландырылып

сүўретлениўи олардың шеберлигинен дәрек береді. Бул сыяқлы орынлар қәлем ийесиниң лирика жанрының мүмкиншилигинен қалайынша утымлы пайдаланғанын аңлатады. Демек, шығарманың жанрлық имканиятлары көркем образды тереңлестіріўге хызмет етеди.

Усыған тәқаббил ой-сезимлер ағысы арқалы экологиялық мәселелер, туўған жер темасы О.Сәтбаевтың «Өмир толғаныслары» поэмасында да сәўлеленген. Мысалы:

Үйимиздиң қубла тәрәпи,
Сыңсыған бир дүт тоғай еди.
Арасында жигилдиклердиң,
Қырғауыллар мол, нобай еди.
Ақыр тыңнан таза жер ашып,
Шигит сепкен гезде далада,
Қаңыраған ийесиз журтты,
Бос қаратып қойса болар ма?!

Пахта керек, тонналар керек,
Оның ушын дәркардур жерлер.
Пахта-алтын, пахта-нан демек,
Күн-түн ислеў керек дүкпейлер.

Соның ушын алғәрез сөйтип,
Жоқ етилди дүт тоғай демде [2,29].

Бул қатарларда тәбиятқа деген қатнас Х.Дәўлетназаров поэмасындағыдан басқашалаў мазмунда сүўретленген болса да, бул шайырларды экологияға жанашырлық қатнас, ана жер, туўылған мекәнға деген сүйіспеншилик бирлестірип турады. О.Сәтбаев проблематиканы біраз шийеленістірип, өткирлестірип, социаль-жәмийетлик идеяларға елеўли итибар қаратқаны – шайырдың батыллығы менен позициясының анықлығынан дәрек береді. Өйткени, мәмлекетлик, хұкиметлик басқарыўдан жиберилген нуксанларды да лирикалық усылда сүўретлеўге ерисип отырғанлығы автордың өзине тәнлигинен дәрек береді. Мысалы:

Қыршын кеткен бийшара таллар,
Зар еңиреп жаттың-аў сонда!
Ал «лөккибай» минген ағамлар,
Қызыл орден тақты-ғой сонда [2,38].

О.Сәтбаев «Өмир толғаныслары» поэмасында пахта монополиясы тусындағы өмир картиналарын қысқа-қысқа көркем детальлар жәрдеми менен сүўретлеўге ерискен: пахта дефоляциясына байланысly балалар турмысында жүз берген айырым мәўритлерди де лирикалық тил менен сүўретлеў арқалы шығарманың социаль-жәмийетлик әҳмийетин жоқары көтерген. Атап айтқанда жалғыз сыйырын суўғарып, жылыстырып арқанлайман деп жүрген ўақтында пахтаға дәри сеўип жүрген самолёттиң ҳарылдаған сестинен үрkip кетиўи, буннан изине ерип жүрген кишкене баласының қорқып нерв кеселлигине дуўшар болыўы, ақыр-ақыбетинде психикалық кеселликке шатылғанлығын шайыр қысқа сюжет деталлары менен сүўретлегенлиги белгилі көркем функция атқарып тур. Мысалы:

Сол ант урған дефоляция,
Бир өмирди кетипти женип.
Соннан берли бийшара бала,
Еле-еле шығады шоршып.

Хәр сапары аўыр кешеди,
Сандырақлап түс көрип жаман.
Уйқылы көз дала кезеди [2,44].

Әлбетте, пахта монополиясы өткен тубалай дәуірінің ең ауыр ақыбетлерінің қатарына жатады хәм оны шайырдың лирикалық жанрдың мүмкіншилигі арқалы шебер түрде сүретлегенлігі оның өзине тән көркем почеркін аңлатады.

О.Сәтбаевтың «Өмір толғаныстары» поэмасында айырым предметтік детальлар лиризмді күшейтүүге, сол арқалы лирикалық қаһарманның образын, олардың социал-жәмийеттік, психологиялық келбетін айқынластырып беріүүге хызмет еткенлігін аңлауға болады. Мәселен, «арба» көркем деталына дыққат аударыу орынлы. Шайыр бұны әпиұайыбылайынша әпиұайы баянлау арқалы лирикалық сыпатты күшейтүүге еріскен:

Әкем дәске жыймаған,
Бар байлығы-гөне арбасы.
Емес-емес ғана билемен,
Жұрт арбалап төгін төккенін.

Тракторлар қәхәт гезінде,
Не артпады алтақтасына?!
Төгін төкті, тасыды пахта

Көлік болып Тахтаға тартты,
Техникалар еле жоқ ўақта,
Дәуір жүгін ийніне тартты [2,36-37].

Бұлардың барлығы объектив өмір шынлығы болса да, оларға шайырларымыз өз сезім хәм ойларын тереңірек жүктеп сүретлегенлігі себепті бұлар әҳмийетті көркем поэтикалық функция атқарып тұр. Усындай «арба» Х.Дәулетназаров поэмасында да бар:

Әне, үйім...
арғы қапталда.
Арба тұрыпты бір арысы сынған.
Мақұл-ау бұл арба жөнінде,
Табағойса сөзім жүйесін...
Сәл ертерек жоғалтып едік.
Бизлер оның нағыз ийесін.

Усы арбаны сатып алғанда,
Баладай боп қуғанып едік.
От шөп тасыр, гә төгін төгер,
Ақ гүррени арысқа жегіп.
Не рәхәт көрді өмірден,
Өткендей-ау тек азап шегіп.
Әне, арба!
Торланар кем-кем,
Қатпар-қатпар көкірек шерім! [1,110-111].

Демек, бұлар сөз етилип отырған лирикалық поэмалардың жанрлық-стильдік сыпатты белгілерінің биі болыуы менен қатар, әлбетте, олардың барлығы сүретленип отырған өмір, тұрмыс шынлығының айырым бөлекшелерінің, тутас дәуір колоритінің эмоциональлық түрде сәулеленуіне мүмкіншіліктер береді. Ал «эмоциональлық» болса, атақлы теоретик алымдардың көрсетуіінше лириканың ең баслы сыпатты белгілерінің қатарына жатады [3,170].

Сондай-ақ көркем детальдарға айрықша көркем функция жүктеп сүретлеу прозадағы лиризмнің де сыпатты белгілерінің қатарына жататуғынлығын рус хәм басқа халықтардың әдебиетші илимпаздары өз ўақтында дурыс көрсетіп өткен [4,95-96].

Сонлықтан да Х.Дәулетназаров, О.Сәтбаев хәм басқаларда көрсетіліп өтілгенін предметтік хәм формадағы сюжеттік детальдарды да жанландырып, лирикалық қаһарманның жүрегінен өткеріп сүретлеулері сол әдебиет қаһармандардың образларын

тереңлестирip ашыўға, олардың өзлерине тән болған сўўретлеў, жазыў стилин дөретиўлерине мүкиншиликлер ашады деген сөз.

Жуўмақлап айтқанда, 1980-90-жыллардағы қарақалпақ әдебиятында лирикалық поэма елеўли орын ийелейди. Бул жанр шайырларымыздың тубалаўшылық дәўириндеги ашшы ҳақыйқатлықты қайта қурыў имканиятларынан шебер пайдаланып сўўретлегенлигинен дәрек береди. Оны еле де тереңирек изертлеў – әдебияттаныў илими алдында турған ўазыйпа болып табылады.

ӘДЕБИЯТЛАР:

1. Дәўлетназаров Х. Дос болыў хәммениң қолынан келмес (қосықлар хәм поэма). – Нөкис: Қарақалпақстан, 1994.

2. Сәтбаев О. Дөңбекшиген дүньясаң (қосықлар хәм поэма). – Нөкис: Қарақалпақстан, 1992.

3. Поспелов Г.Н. Теория литературы. – Москва: Высшая школа.

4. Есенов Ж. Шеберликтің сырлары (повестьлерде көркем психологизм). – Нөкис: Қарақалпақстан, 1986.

ХӘЗИРГИ РОМАНЛАРДАҒЫ КОМПОЗИЦИЯЛЫҚ ШЕБЕРЛИК МӘСЕЛЕСИ

(К.Каримовтың «Уллы дашт бөрилери» шығармасы мысалында)

Нуржанова П.

Бердақ атындағы Қарақалпақ мәмлекетлик университети

Хәр қандай шығармада сюжетке негиз етип алынған ўақыялар дизбеги менен сол сюжетлик бир тутаслыққа бириккен бир неше сюжетлик детальлардың, көркемлеў усылларының хәр қайсысының өз орнында жайластырылыўы үлкен әхмийетке ийе. Олар шашыранды, орынсыз жайластырылса, шығарманың бир тутаслығы бузылады. Сонлықтан композициялық шеберлик – бул сюжетке енгизилген ўақыялар, қарама-қарсылықлар, симпатиялар менен антипатиялардың устаның мүлтиксиз гербиш өргениндейетип өз орнында, сулыў формада дүзилиўи деген сөз. Биз мақаламызда Өзбекстан халық жазыўшысы К.Каримовтың «Уллы дашт бөрилери» романындағы композициялық шеберлик мәселесин изертлеўди өз алдымызға мақсет етип қойдық.

Романның сюжетлик-композициялық желиси өзине тән өзгешеликке ийе. Ол үлкен-үлкен 3 бөлимнен хәм сол бөлимлер курамына өз-ара мазмунлық хәм формалық көзқарастан бириктирилген темашалардан турады. Бул нәрсе романның ишки компонентлериниң шебер түрде жайғастырылғанынан дәрек береди. «Уллы дашт бөрилери»ндеги «Умтылыс», «Ҳақанлық», «Ҳәлекет» деген үш бөлимде ўақыялар сондай жайластырылған, оларда автор идеясы толығы менен ашылады. Мәселен, «Умтылыс» бөлиминде б.э.ш. VI-VII әсирлердеги түрклердиң өз ҳақанлығын дүзиўге умтылысы сўўренген болса, ал «Ҳақанлық» бөлиминде түрклердиң өз ҳақанлығына ерисиўине байланысly сюжетлик ўақыялар сўўретленген. Сезилип турғанындай-ақ, буларда сюжетлик-композициялық сўўретлеў тийкарынан ўақыт бойынша избе-из, объектив хронологиялық принципте раўажландырылып барған. Ал, айырым орынларда базы бир тарийхый шахслардың еске түсириўлері менен субъектив-психологиялық сўўретлеў усыллары да қолланылып, бул форма романның хәр тәреплеме поэтикалық қоспалылығы менен сулыўлығын, мазмунлық эстетикалық тәсиршеңлигин пайда еткен. Айтайық, романның финалында түрклердиң өзін не ушын «Уллы дашт бөрилери» деп атағанлығы себеплери айдынласа баслайды. Мәселен, Қутлыбектиң Қултегиннен еситкенлері, тыңдағанларын, яғный жас баланың еске түсириў яды арқалы сюжетке енгизилген. Ол қосымша екинши сюжетлик бағдар ретинде тийкарғы сюжетлик бағытқа тығыз бириктирилип жиберилген. Ҳақыйқатында, түрклерди табғашлардың өзи де «дала бөрилери», яғный «қасқырлар» деп атап, олардан мудамы сескенип, қорғанып өмир сүрген, тахтлық, ханлық салтанатын жойтып қоймаў нийетинде абайлап турмыс кеширгенлиги романның соңына таман белгили болады. Бул нәрсе әдебий қаҳарман

тилинен, базда табғашлар патшасының тилинен, гейде оның ишки ойлары сыпатында берілген. Нәтийжеде ата-бабаларымыздың өз мәмлекетшилигин тиклеу хәм оны қорғау жолындағы қахарманлығына хәуесимиз келеди.

Түрклердің қалайынша дала бөрилери дәрежесине ерискенлиги, қасқырлардан тарқағанлығы тууралы аңыз-әнгиме роман көркем қурылысында салмақлы көркем функцияны атқарған. Ол аңыз атасы тәрөпинен Қултегин менен Муғылиянға айтылған болып шығармаға енгизилген. Бул нәрсе оқыўшылар ушын да қызықлы, оптималь поэтикалық сүүретлеу болып есапланады.

«Хикаяға Қултегиннен көре әдеуир есейип қалған Муғылиян қулақ сала баслады.

– Түрки халқы ким?

Бул саўал Қултегиннен емес, Муғылиян таманынан берилди.

Қария орнынан түргелди... көзин алысларға қадады, жәтकिринип тамағына тығылған шаңды түкирип таслады.

– Түрклер – бөриден тарқалғанлар, – деди Будынлы кескин даўыс пенен» [2, 6-7].

Мине, бул аңыз-хикаяға тийкарланған шынлық көпшиликке белгили емеслиги анық. Жазыўшы қария шал Будынлының оны жас балалар Муғылиян менен Қултегинге айтып берийи арқалы сәўлелендирийи сол әдебий қахарманлардың, әсиресе, тарийхый қахарман Қултегиннің образын тереңлестирип ашыўда ол аңыз көркем-поэтикалық хызмет атқарған. Сөйтип, романдағы «бөрилер» тууралы аңыз арқалы Қултегиннің, улыўма түрклердің мәртлиги, қахарманлығы айқын түрде ашылған. Буған тийисли сюжетлик бөлекшелер, детальлар роман композициясында орынлы жайғастырылған.

«Балалар үнсиз тыңлады. Қултегиннің көз алдында қазық тислери ақсыйған, аўзы арандай етип ашылған бөринің алтын басы елеследі. Аўа, алтын бөри. Оны әкеси Қутлыбектің жанында жүретугын айбатлы адамның қолына көтерип алған жалаўында көргенин есledi.

– Сонда түрклер бөри ме?

Қария сәл ойланып жуўап берди.

– Олар Уллы дашт бөрилери.

– Бөриден қалай тарқайды? Бала кишкене нәрестени емизип атырған бәхайбат бөри ҳаққында ойлады хәм азғана хаўлыққандай болды.

– Бул жүдә узақ тарийх, балаларым, – деп қария гүрсинип қойды.

– Айтып бериң?

– Ата, айтып бериң» [2, 7].

Мине, жазыўшының қахарманлар характерин диалог формасында ашыў шеберлиги шығармада көзге айқын тасланады. Автор, улыўма диалогты сюжетлик раўажланьўдың тийисли орынларында орынлы түрде пайдаланғаны, усының арқасында ўақыялардың «өрилип», «есилип» сүүретленгени романның поэтикалық қунын арттырыўға хызмет ислеген. Улыўма диалогтын жанрдың көркем қурылысындағы диалогтың тутқан орны кейинги дәуирде арнаўлы түрде изертленди [1].

Солай етип, романда Қултегин менен Муғылиянның өтинишлерине бола түрклердің бөрилерден тарқалғаны қырғын урыслар себепли бир жас нәресте қула дүзде жалғыз, қараўсыз қалғанда, оны бир бөри келип емизгенлиги, усы себепли нәрестениң аман қалғаны, соңынан баланың камалға келип, оның үрім-путақлары «түрклер» болып қәлиплескени көбейгени тууралы аңыз романда Будынлы қария тилинен баянланған. Мине, усы қысқаша сюжетлик бағыт романның улыўма сюжетлик композициялық, конфликтлик бағдарына тығыз бириктирип жиберилген. Бул нәрсе шығарма композициясының қоспалы, өзине тән баянлау стилине ийе екенлигинен дәрек береді. Булардың барлығы, бириншиден, түрклердің әзелден уллы, гүресшең екенлиги, екиншиден, бул нәрсе сол қахарманлық тарийхын сүүретлеўдеги, сюжет хәм композиция дүзиўдеги жазыўшы шеберлиги болып табылады.

«Уллы дашт бөрилери»нде тарийхый шегинислер, гейпара қахарманлардың ата-бабалардың ерлигин, қахарманлығын еслеуи, олардың ядқа түсирийи менен авторлық

баянлаулардың синтези композициялық усыл сыпатында берилиуі дыққатқа ылайық. Олар романның өзине тән поэтикалық хәм эстетикалық қасиетлеринен дәрек еди.

Роман жанры бир неше тематикаларды өзине жәмлеп сүүретлейтуғын синтетикалық жанр [3] болғанлықтан, түрліше ўақыяларды қахарманлық мазмундағы хәдийселер менен қырғын саўашлар, қан төгіспелер менен ашықлық тымсалындағы өмир қубылыстарын – жеке әдебий қахарманлардың мухаббат сырларын хәм тағы басқаларды сюжетке бирден жайғастырыу имканиятына ийе. Усы көзқарастан, «Уллы дашт бөрилери» романы тек ата-бабалардың қахарманлығын сүүретлейтуғын шығарма болып қоймастан, турмыстың хәрқыйлы салаларына тийисли ўақыя-хәдийселерди роман сюжетиниң тийкарғы бағдарына ендире алғаны менен дыққатты тартады. Бул нәрсе, автордың композициялық шеберлигине тийисли қасиетлер болып есапланады. Сол себепли де аталған романда дәўирдиң тарийхый шынлығына қосыла инсан мухаббатының сырлы кеширмелерине тийисли өмир қубылыстары да сәўлелендирилген. Әсиресе, бул айтылғанлар «Мэй ханымның сыры», «Мей ханымның ашықлығы» хәм тағы басқа бөлимлериндеги жеке инсан тәғдирине байланысly ишки сыр дебдиўлери менен олардың нәзик таманларына тийисли. Булар да усыған мүнәсип түрде алынған диалог пенен әдебий қахарманлардың сыртқы келбетин жасаўға арналған усыллар романның тутас сюжетине зыян келтирмей, керисинше, оларды өз-ара толықтырған ҳалда сүүретленген.

«Орта бойлы, қайысқақ сәрўи талдай, талдырмаш, қыпша бел, қаракөзлери дөңгелек, жүзлери қытай қызлары киби гүлшедей емес, атжақлы бийдай реңли қызды Мэй деп шақыратуғын еди. Ол бурын табғашлардыңда фу лаўазымындағы хәм елдар болған әкесиниң үйинде өзин Пуфу деп аталғанларын умытқан болса да, жети-сегиз жасынан берли тәрбиялап атырған жесир ҳаял қойылған аты – Мэйге үйренисип кеткен. Хәтте, оны Пуфу деп шақырар болса жуўап бермес еди.

Пэйханым табғаш хызметин атқарған қандай да бир дафудың ҳаялы болып, оның үйи пайтахттың шеткерисинде пинҳамы рақжайда, бирер өзектиң бойында жайласқанеди. Оны излестирип табыў қыйын болмады. Тәрбияшы ханымалдын-ала сөзди еситкен соң ғана есикти ашты.

...Келген адам Мэйханымды әкеси алып келиўди буйырғанын айтып, ҳаялдың қолына бирнеше табғаш теңгелерин услатты.

– Қашанға таяр болыўы керек?

– Қасындағы ханым екеўи бүгин таяр турсын. Кешқурын қараңғы түскен соң келемен.

Қасындағы ханымның...

Бийтаныс адам шекпениниң пешин қайырып, белине илдирген дорбадан тағы бирнеше теңгелер алды.

– Мә ал, екеўи жолға таяр болсын...

– Мақул, Дәрўазаны еки-үш мәрте урасыз...

Дәрўаза жабылды» [2, 99].

Мине, бул әкелери тапсырған буйрық бойынша Қытайда, табғашлар журтында оқыў-тәрбияны пинҳамы түрде алып өсип атырған қызларды, елине, Уллы даштқа алып кетиў пайытындағы ўақыя-сюжет хәм бул орынлар шығарманың тутас бағдарына тығыз бириктирилген. Бунда да автордың композициялық шеберлигин аңлаўға болады. Сондай-ақ усы қызлар табғаш журтында тәрбияланып атырған жас өспиримлердиң екеўиниң дослыққа садықлығын дәлийллеў ушын, олардың екеўиниң де алақанын кесип қан шығарып шәртлесип досласыўы ўақыялары да композициялық көзқарастан жүдә жарасымлы, үлкен қызығыўшылық оятатуғын, бәлким, табғашлар үрп-әдетлерине байланысly жаңа фактлик деталь ретинде улыўма сюжетке енгизилюй дыққатқа ылайық.

Романдағы басқа сюжетлик детальлар менен үш бөлимдеги ўақыялар: Биринши бөлимге тийисли «Қутлыбек», «Қараалптегин», «Тоныкөк», «Кәнизек Жу – Танпатшасы», «Он оқ елиниң тәрипи», «Елтерис ҳақан өлими, Қапаған ҳақан», екинши бөлимге тийисли «Хаял патшасының иләжсызлығы», «Қайтып шапқан Қапаған ҳақан», «Муғылиян хәм

Құлтегин», «Қапаған ханның ойланыуы», үшінші бөлімге тийісін «Құлтегиннің өлімі», «Жоллытегин», «Уйғыр, қарлұқ, басмалардың бірлесіуі», «Араблар хәм Қара түргешлер» хәм тағы басқалар тутас сюжетке тығыз бириктирилип, бір бағдарды бузбай, композициялық оригиналлықты сақлап, синтезленип сүўретлениўи автор шеберлигинен дәрек береді. Сондай-ақ шығарма сюжетине киргизилген қарақалпақлардың түп бабасы хақындағы «Елтуўған Қара бөриктің сағынышы» бөлімшесиниң сюжетлик бағдарға тығыз бириктирип жиберилгени де автордың композициялық шеберлигин аңлатады. Бул арқалы автор алыс өтмиш ўақыялары менен қарақалпақлардың тарийхын байланыстырыў мақсетинде өз алдына бир сюжетлик линияны улыўма сюжетлик бағдарға киритиўди мақсет еткен. Бул усыл, бизиңше, өзін ақлаған.

Жуўмақлап айтқанда, К.Каримовтың «Уллы дашт бөрилери» романы композициясы шебер қурылған болып, бул нәрсе жазыўшының алыс өтмиш ўақыяларын сүўретлеўде көркем тәжирийбесиниң өскенлигинен, оның өз үстинде көп изленгенлигинен, жанрдың көркем имканиятынан утымлы пайдаланғанлығынан дәрек береді.

ӘДЕБИЯТЛАР:

1. Бекбергенова З. Қарақалпақ романында көркем сөз поэтикасы. Монография. – Нөкис: Илим, 2016.
2. Каримов К. Уллы дашт бөрилери. Тарийхый роман. – Нөкис: Қарақалпақстан, 2014.
3. Куронов Д. ва бошқ. Адабиётшунослик луғати. – Тошкент: Фан, 2014.

TIL BILIMINDE JANAPAYLARDI IZERTLEWDIŇ PRAGMATIKALIQ ASPEKTI

Nzanova S.

Berdaq atındaǵı Qaraqalpaq mámleketlik universiteti

Búgingi kúnde dúnya til bilimi óz kózqarasların jańa paradigmalar tiykarında rawajlandırıp atır. Zamanagóy lingvistikada insan faktorın, til hám sóylew iskerligin izertlew joqarı basqıshqa kóterilip, tildin teoriyalıq máselelerin sóylew iskerligi menen baylanıslı izertleytuǵın antropocentristlik paradigma negizgi tendenciyaǵa aylandı. Antropocentrizm terminin grekshe “anthropos” – *adam* hám latin tilindegi “centrum” – *ortalıq* sózleriniń birigiwinen jasalıp, adam qubılısın (fenomenin) dúnyanıń basqa qubılıslarına (fenomenlerine) qarsı qoyatuǵın, adamdı ilimniń negizgi faktorı retinde tanıtatuǵın ilimiy baǵdar [1, 8]. Bunday izertlewlerde insan faktorı eń baslı orınǵa shıǵarılıp, tildi insan sanası hám xızmeti menen tıǵız baylanıslı bolǵan psixologiya, filosofiya, sociologiya, tariyx, mádeniyat hám t.b. ilimler menen baylanıstırıp izertlewge dıqqat qaratıladı.

Zamanagóy lingvistikada tildin mazmunlıq hám funkcionallıq tárepine dıqqat qaratılıwı – janapaylardı jańa ilimiy-teoriyalıq metodlarǵa tiykarlangan halda izertlewdi talap etedi. Dástúriy lingvistikada “sózge yamasa gápke hár qıylı qosımsha máni júklew ushın qollanıladı” dep táriyiplengen janapaylar búgingi kúnde grammatikalıq kórsetkish xızmetinen tısqarı “sóylewshiniń yamasa avtorın kommunikativlik niyet-maqsetin júzege shıǵaratuǵın, qarım-qatnastı shólkemlestiretuǵın hám insannıń ruwxıyatına tásir etetuǵın kommunikativlik hám psixolingvistikalıq birlikler” sıpatında belgili boldı. Sonlıqtan janapaylardın hár qıylı qosımsha maǵlıwmat jetkeriw xızmeti menen birge kommunikaciya procesin “janlandırıw” hám insan ruwxıyatına tásir etiw múmkinshiliklerin pragmatikalıq aspektte izertlew qaraqalpaq til biliminiń kommunikativlik sintaksis, tekst lingvistikası hám pragmatistika tarawların rawajlanıwında hám bir qatar máselelerdin sheshimin tabıwında áhmiyetli xızmet atqaradı.

Til biliminde janapaylarǵa sıpatlama berilgende leksikalıq mánige iye sózlerge qarsı qoyılatuǵın hám mazmunı mánili sózler arqalı reallasatuǵın tillik birlikler túsiniledi. Olar – ataw mánisine iye emes, jeke qollanılmaydı, sintaksislik xızmetine qaray gáp aǵzası bola almaydı, morfologiyalıq jaqtan ózgermeydi, túrlenbeydi, basqa sóz shaqaplarınan jasalmaydı. Janapaylardın ózine tán ózgeshelikleri eń aldın menen gáptin bir bólegine ayırıqsha dıqqat qaratıp, onı basqalarınan ajratıp yamasa kúsheytip kórsetedi; 2) sóylewshiniń kommunikativlik

maqsetine yamasa sóylew jaǵdayına baylanıslı ózi qatnaslı sózge, sóz dizbegine yamasa gápke hár qıylı qosımsha mániler júkleydi; 3) gápтеgi bir sózdiń yamasa pútin gáptiń mazmunına tásir etedi hám onıń emocional-ekspressivligin arttıradı. Ayırım janapaylar gáptiń kommunikativlik túrlerin jasawda ónimli qollanıladı. Mısalı: *ma/me, ba/be, pa/pe, she, aw, ǵoy* janapayları soraw gápti payda etse, ayırım emocional-ekspressivlik hám modallıq mání bildiretuǵın janapaylar úndew gápti payda etiwde ayırıqsha xızmet atqaradı. Mısalı: Sóytip ol urǵan joq *pa?* – dep Sayıp taǵı ejelep soradı (T.Qayıpbergenov). Sózimiz sózleriniń dógeregi, Ata-babam *ne degen* sheber edi! (T.Mátmuratov). Áy, shaqırsań-á, jeńge, meniń máselem sonıń qolında tursa da! – dep qolın bir siltep edi... (Sh.Seytov). Sonday-aq ayırım janapaylar sózlerdiń hár qıylı formaların jasawda ónimli qollanıladı (kelmedi, úyme-úy, ayma-ay).

Indikativ emes sózler sıpatında janapaylardıń semantikasını sóylew háreketi yamasa kontekst penen baylanıslı bolıwı olardıń pragmatikalıq ózgesheligin kórsetedi. Til biliminde ataw mánisine iye bolmaǵan, konkret semantikasını kontekstke yamasa sóylew hareketine baylanıslı tillik birlikler indikativ emes (deskriptiv emes) sózler dep ataladı. M.Hakimov indikativ emes sózler haqqında: “Indikativ emes sózlerdiń qatarına kiriwshi almasıqlardıń, menshikli atıqlardıń konkret mánisi – denotatı tek kontekstlerde, belgili bir sóylew jaǵdayında aydınlasadı. Sonday-aq indikativ emes sózlerdiń qatarına kómekshi sózler de kiritiledi. Sebebi, bul sózler de kontekst yamasa sóylew jaǵdayına baylanıslı bolıp keledi” dep keltirgen [2, 12].

Dúnya til biliminde janapaylar boyınsha izertlewler búgingi kúnge shekem hár qıylı lingvistikalıq aspektlerde qarım-qatnas procesinen ajralǵan halda alıp barılǵan. Janapaylardıń sóylew háreketinde pragmatikalıq mánilerdi bildiriwi, qarım-qatnas procesindegi sóylewshiniń adresatqa yamasa sáwlelenip atırǵan waqıya-hádiysege qatnası, kommunikativlik niyeti hám basqa da ózgeshelikleri kóp aspektli izertlewdi talap etedi.

XX ásirdiń 70-jıllarınan til birlikleriniń mazmunlıq tárepin izertlewge qızıǵıwshılıqtıń artıwı pragmatikanıń rawajlanıwına alıp keldi. Ilimpazlar tillik birliklerdiń qatıp qalǵan sistema emesligin, kontekst hám sóylew háreketi menen baylanıslı izertlew ǵana olardıń mazmunın tolıq túsiniwge járdem beretuǵınlıǵın anıqladı. Bul qubılıs lingvistikalıq birliklerdiń pragmatikalıq ózgesheliklerin izertlewge qızıǵıwshılıqtı arttırdı hám janapaylardı «Til – insan – kommunikaciya», “Til – insan – sana”, “Sóylewshi – kontekst – tıńlawshi” faktorlarında sóylew háreketi menen baylanıslı izertlew múmkinshiligin berdi.

Gáp quramındaǵı deskriptiv sózlerdiń konkret sóylew jaǵdayı menen baylanıspasa da, onıń denotativ (ataw) mánisin, qorshaǵan ortalıqtaǵı neni atap turǵanın anıqlaw imkaniyatı bolsa, deskriptiv emes sózlerdi bul usılda anıqlaw múmkin emes. Bunday sózler obyektiv ortalıqtaǵı zat hám hádiyseler, belgi hám ózgeshelikler, háreket hám halatlardı tuwrıdan-tuwrı atamaǵanlıǵı sebepli, olar anıq bir jaǵday menen baylanıspasa, nege siltep atırǵanlıǵı belgisiz boladı. Mısalı: Esikler *de* ashıq degen gápte *de* janapayı arqalı aynalardıń ashıq ekenligi ańlatıladı. Ol búgin ádettegiden *de* kewilli edi (M.Nızanov). Bul gápte *de* janapayı arqalı onıń tek búgin emes, al hámme waqıtta kewilli júriwi belgili boladı. Nursulıwdıń úyge kelip dem alıp ketiwi *tek* búgin emes edi (M.Nızanov). Bul gápte *tek* ayırıw-sheklew janapayı arqalı «Nursulıw basqa kúnleri de úyine kelip dem alıp ketedi» degen jasırın mazmun ańlatılǵan. Bul janapaylardıń pragmatikalıq ózgesheligi bolıp sóylew háreketinde yamasa kontekstte belgili boladı.

Janapaylardı pragmatikalıq aspektte izertlew nátiyjesinde sóylewshiniń sóylew háreketindegi kommunikativlik intenciyası belgili boladı. A.B.Pardaev kómekshi sózlerdi pragmatikalıq jaqtan úyreniwdiń áhmiyeti haqqında: “Óz ara pikir almasıw procesinde gáp yaki tekst semantikasında kómekshi sózler ayırıqsha áhmiyetke iye. Ápiwayı bir dáneker yamasa janapay gáptiń informaciyalıq hám kommunikativlik maqsetin, adresant adresatqa jetkeriwi kerek maǵlıwmattı pútkilley ózgartip jiberiwi múmkin. Diskursiv analiz hám pragmalıngvistikada erisilgen jetiskenlikler bul mäseleni zamanagóy izertlew usıllarında keń úyreniwge múmkinshilik beredi” – dep kórsetken [3, 23].

Janapaylardı pragmatikalıq aspektte izertlewde adresant hám adresat bárha tıǵız qatnasta boladı. Sebebi, adresant tárepinen jiberilgen xabar adresat sanasında qabıllanǵan xabar menen jaqın bolıwı kerek. Adresant qarım-qatnasqa túspesten aldın óz oyın tıńlawshıǵa anıq hám

túsinikli etip jetkeriwdi, onıń xabardı tolıq túsininiw maqset etedi. Sonlıqtan sóylesiwdi sóz etilip atırǵan pikirdiń durıslıǵına tıńlawshını isendiriw hám onıń dıqqatın ózine qaratıw niyetinde shólkemlestiredi. Tıńlawshınıń qarım-qatnas procesindegi kommunikativlik xızmeti quramalı bolıp, ol sóz etilip atırǵan xabardaǵı jasırın mazmundı túsiniw ushın sol waqıya-hádiyseden yamasa maǵlıwmattan xabardar bolıwı hám mazmundı tolıq ańlawı talap etiledi. Sonda ǵana adresant (sóylewshi) penen adresat (tıńlawshı) arasındǵı qarım-qatnas óziniń kommunikativlik maqsetine jetken bolıp esaplanadı. Mısalı: «*Hám* dayındı kóreseń, *hám* tayındı úyretip qaytasań» bala, – dep kúlip qoydı Tilewxan jeńgesi keterinde (M.Nızanov). Bul gápte sóylewshi (avtor) qollanǵan naqıldıń mánisin ańlaw ushın tıńlawshı (oqıwshı) xalıq úrp-ádetleri menen, yaǵnıy dayınıń jiyenine at sawǵa etiw dástúri menen jaqınnan tanıs bolıwı kerek. Sonda ǵana bul gáptiń mazmunına túsinedi. Kóship kelgen kúni qońsılar qutlı bolsın aytıp bir qatar kirip shıqtı. Hámmesi de *tek* nan awız tiyip ketti (M.Nızanov). Bul gáptegi “nan awız tiyiw” turaqlı sóz dizbegi xalqımızdın úrp-ádetleri menen baylanıslı bolıp, úyge kelgen miyman asıǵıs bolǵan jaǵdayda ayıladı. Keltirilgen mısalda *tek* janapay arqalı «nan awız tiyip ketti» propoziciyası menen birge bolımsız mánidegi «kóp otırmadı, awqatqa qaramadı» sıyaqlı implicit mazmun ańlatılǵan. Bul gáptiń mazmunına tolıq túsiniw ushın tıńlawshı xalqımızdın úrp-ádetlerinen xabardar bolıwı kerek. Sebebi “nan awız tiyiw” dástúri xalqımızdın ashıq kewilliligin, miymandoslıǵın bildirip, dúnya júzindegi xalıqlardıń hámмесinde de ushıraspaydı.

Janapaylar pragmatikalıq jaqtan qarım-qatnas procesinde til birliklerdi únemlewge xızmet etedi. Mısalı: Ol direktor sıpatında oqıw-tárbiya isleriniń bárine juwapker, ásirese, tabılmaǵan waqıtta geografiyanı da, biologiyannı da oqıtıp kete berer edi. Orıs tilin ǵoy, *sirá!* Tákırarlawǵa muǵallimniń ózi de qızıqpadı. Bizler *sirá* (M.Nızanov). Keltirilgen mısallarda *sirá* janapayı pútin gápke kúsheytiw mánisin júklew menen birge aldınǵı gápte ayılǵan pikirdi dawamlap, onıń mazmunın tolıqtırıwǵa xızmet etken. Yaǵnıy “rus tilin de hesh qıyınshılıqsız oqıtı aladı”, “muǵallım de, bizler de tákırarlamadıq” degen jasırın mazmun qısqa hám ıqsham túrde ańlatılǵan hám pragmatikaǵa kóre til quralların únemlewge erisken.

Sóylewshi ózi názerde tutqan mazmundı tıńlawshı durıs ańlawı ushın sóz etilip atırǵan pikirdiń áhmiyetli bir bólegine ayrıqsha dıqqat qaratıp, janapay arqalı logikalıq hám intonaciyalıq jaqtan kúsheytip aytadı.

Hátte janapayı ózi qatnaslı sózdiń aldında kelip, sol sózdi ayrıqsha atap, gáptiń basqa bóleklerinen ajıratıp kórsetedi. Bul janapay arqalı sóylewshi sóylew waqtında pikirdi anıq jetkeriw menen birge tıńlawshıǵa tásir etiw hám onıń dıqqatın qaratıw maqsetinde ózi názerde tutqan komponenttiń mazmunın kúsheytip, gáptiń basqa bóleklerine salıstırǵanda intonaciyalıq pát túsirip aytadı. Mısalı: Seni Abılqayırdıń pútkil baylıǵına, xanlıǵına, *hátte* eline alıstırmayman (T.Qayıpbergenov). Ádep-ıkramlıǵı, jılwası *hátte* dawısı da uqsap ketetuǵın edi saǵan (M.Nızanov).

Sóylewshi *hátte* janapayı arqalı ózi ajıratıp kórsetken komponenttiń kútilmegen jańa mazmun ańlatıwın hám bul mazmun basqa bóleklerdiń mazmunınan ústin ekenligin bildiredi. Mısalı: Usı waqıyalar kóz aldına kelgende jol boyı oylaǵan oylarımnan qattı uyalıp, *hátte* ózimdi jek kórip kettim. Hámme júzin teris buradı mennen. *Hátte* siz de ókpeleysiz (M.Nızanov). Jekkelikte kelgen oy, kóp jaǵdayda oǵırı kúshli, *hátte* dúnyanı shır aylandıratuǵın kúshke iye boladı (T.Qayıpbergenov). Keltirilgen mısallarda *hátte* janapayı ózi qatnaslı sózge kúsheytiw mánisin júklew menen birge tıńlawshınıń dıqqatın usı ajratılǵan bólekke qaratıw maqsetinde qollanılǵan.

Hátte janapayı ápiwayı bir halattan ekinshi ádewir kúshlirek halatqa ótiwdi gradaciyanı (latinsha, gradation – tekshe, basqışpa-basqış kúsheyttiriw) payda etedi. Mısalı: Búgin ol ózinde joq, *hátteki* ózin joytqan dárejede shad edi (M.Nızanov). Men biletuǵın haqıyqattı, qádirdan dalam, sen biletuǵın, *hátteki* hámme biletuǵın haqıyqattı házirshe tek ǵana ol bilmeydi (Sh.Aytmatov).

Ásirese janapay xızmetinde gáptiń hár qıylı semantika-sintaksislik komponentlerin ajıratıp kórsetiw menen birge subyekttiń sıpatlamasın beredi. Mısalı: Kóshede arman-berman júrgen adam kóp. *Ásirese*, balalarǵa quday berip qalıptı, kósheni basına kóterip júr. Tilewxan apa ashıq

keiwl, shoq minezli hayal eken. *Ásirese*, jañağıday kásiplesleri toparlasıp kelip ketkennen keyin ábden yoshıp ketedi. Ol basqa fakultette ...shaqqan, *ásirese*, hámelge júdá qumar (M.Nızanov). Keltirilgen mısallarda *ásirese* janapayı ózi qatnaslı sózge ayırıqsha pát túsirip aytıw arqalı onı gáptiń basqa komponentlerinen ajıratıp kórsetiw menen birge pútın gáptiń mazmunın tolıqtırıp, tásiriligin arttıradı.

Dál, tap, nağız, sarras janapayları da kommunikaciya procesinde xabardıń eń kerekli hám eń áhmiyetli bólegin logikalıq jaqtan ajıratıp kórsetiw ushın qollanıladı. Bul janapaylardıń pragmatikalıq xızmeti sóylew subyektiniń xabardıń obyektiv mazmunın túsindiriwi menen baylanıslı bolıp, sóylewshi gáp ishinde bir faktti basqalarinan intonaciyalıq jaqtan ajıratıp dıqqat qaratadı hám usı fakttiń áhmiyetliligin, haqıyqat ekenligin ayırıqsha atap kórsetedi. Mısalı: Kópirdiń *dál* ortasında biyikligi adam boyınan aspağan bir daraq bar edi. Palwanbay inim, kewliń kelmesin, Ismayıl *nağız* axun ağanıń ózi go, – dedi birewi (M.Nızanov). Sen táshwishlenbe, Nureke! – Ámirxan alaqańın tostı. Xabardı bárine *tap* usı búgin túni menen jetkeremen! Bul náletiy kózler anaw kúngi qonaqtıń shegir kózleriniń *dál* ózi edi, *dál* gana... (Sh.Seytov). Keltirilgen mısallardağı *dál, nağız, tap* janapayları ózi qatnaslı sózdi intonaciyalıq jaqtan ajıratıp, onıń mazmunın kúsheytıw arqalı sóylewshi názerde tutqan eń áhmiyetli xabardı ajıratıp kórsetiw hám tınlawshınıń dıqqatın qaratıw maqsetinde qollanılğan.

Áne, mine janapayları stillik jaqtan sóylewshiniń belgili bir waqıya-hádiysege yamasa sóz etilip atırğan pikirge dıqqat qaratıw kerek bolğan bólekti siltep kórsetiw menen birge kútilmegen waqıyanı ańlatıwdıń nátiyjesi sıpatında qollanıladı. Mısalı: *Áne*, meniń usınday kóziashıqlıgım bar, – dedi Dúysenbay. *Áne* dostım, bunday baxıtsızlıqtı hátte dushpanıma da ráwa kórmes edim (K.Mámbetov).

Solay etip, janapaylar ataw mánisine iye bolmasa da, gáptin kommunikativlik dúzilisinde ayırıqsha xızmet atqaratuǵın tillik birlikler bolıp esaplanadı. Olardıń abstrakt semantikasi sóylew waqtındağı atqaratuǵın funkciyaları menen baylanıslı bolıp, pragmatikalıq aspektte izertlew qaraqalpaq til biliminde ayırıqsha áhmiyetke iye.

ÁDEBIYATLAR

1. Rol chelovecheskogo faktora v yazıke: Yazık i kartina mira / B.A.Serebrennikov, E.S.Kubryakova, V.I.Postavalova i dr. – Moskva, 1988.
2. Hakimov M. Ozbek pragmalıngvistikasi asoslari. – Toshkent: Akademnashr, 2013.
3. Pardaev A.B. Ozbek tili yordamchi sız turkumlarining lisoniy tizimdagi orni va lingvopragmatikasi. Filol. fanlari d-ri (DSc) diss. avtoref. – T., 2017

ҚАРАҚАЛПАҚ ФОЛЬКЛОРЫНДА «ЖАН» КОНЦЕПТОСФЕРАСЫ

Оразымбетова Э.Ш.

Ўзбекстан Республикасы Илимлер академиясы Қарақалпақстан бөлими
Қарақалпақ гуманитар илимлер илим-изертлеу институты

Лингвистиканың раўажланыў дәўирлеринде изертлеўшилерди халықтың ишки өмирине байланыслы, оны аныклайтуғын этикалық, философиялық, культурологиялық доминантлық тәреплерин изертлеў, адамның ишки дүньясына байланыслы эпийайы халқымыз тилинде ушырасатуғын концептлердиң қолланылыў өзгешеликлерине итибар қаратамыз. Адамның ишки дүньясы категорияларына *жан, өмир, өлим, ҳақыйқатлық, сулыўлық, мухаббат, кеўил, қайғы, жүрек, жақсылық, жаманлық* х.т.б. жатады.

Адамның ишки дүньясы оның ойлары менен сезимлер бирлиги болып, оның пайда болыў, жетилиў, раўажланыў дәўирлеринен өтеди, яғный жетилисип барады. Адамның ишки дүньясының белгилери бир дәрежесинде оның тийкары болып табылатуғын сана пайда болады. Сана арқалы адамның басқа тиришилик ийелеринен ажыратыўға мүмкиншилик беретуғын ондағы түсиниклер бирлигин айтамыз. Бунда билим меңгерип, сана қурамына киреди. Адам жас минген сайын әҳмийетли қатнастарға киреди, басқаша айтқанымызда оның ис-хәрекетлериниң түрлери көбейип бара береді.

Адамның ишки дүнясына байланысly мысаллардың барлығында адамның эмоционал халатын аңлатады. Эмоциялар дүнясы тилде жеткиликли дәрежеде толығырақ семантизация етилген, фольклор материаллары тийкарында базалық эмоцияларды анализлеў әхмийетлирек эмоционаллық фрагментлердин лексико-семантикалық майданының мазмунын сыпатлаўға жәрдем береди хәм халық мәдениатын эмоционаллық сыпатлаў хәм фундаменталлық эмоционаллық концептлер баян етиледи.

Инсанның ишки әлемине тийисли макроконцептлерге тил ийелери санасында барлық ҳаққындағы көз-қараслар көринисинде сақланып қалған компонентлер киритилген. Әдетте макроконцептлер жыйындысы сыртқы хәм ишки барлығымыз туўралы прототипик билимлерди беккемлейди, бул билимлерди әлемнің ол яки бул фрагментлери туўралы тийкаргы хабарлар жыйындысы сақланады. Лекин мазмун концептуал структура менен байланысады, бул концептти тиллик аңлатпа арқалы реконструкция етиў имканын береди.

Хәр бир халық дүнясының тиллик көринисинде адамның басқа жәниўарлардан айырылып туратуғын кем ушырайтуғын, өзине тәнлик көзге тасланады, оның рухый сыпатларына айрықша орын белгиленеди. Изертлеўшилердин пикиринше, басқа түркий халықлар хәм қарақалпақлардың мифологиялық көз-қарасларына муўапық, *жан* тек адамға ғана емес, бәлким барлық тири жанзатларға тән, тағы да ол хәр түрли негизлерге ийе.

Ишки дүняның айрықша болмысын, жетилискен формасы айтылатуғын *жан* сезиминиң ишки тилсими пайда етеди. Шын мәнисинде, дәретиўшиликтиң ең жоқарғы үлгилери усы бир ғана ишки тилсим менен дүняға келген. Хәзирги илим оны қарама-қарсылықлар бирлиги теориясы менен, энтропия, гештальт кубылыслары менен түсиндиреди. Биз усы түйинлердин барлығын ишки күшли эмоция, ишки жан халатларының болмысын жыйнақлайтуғын, оған тыянақлы түсиник бериўде бир модель ишинде қарастырамыз. *Жан* концепти де өз гезегинде бир нешше мағаналы мәниге ийе. *Жан* дүняның терең түпкиринде дүзилген, анығырақ айтатуғын болсақ, әўладтан аўладқа берилип киятырған пүткил адамзатқа тән ортақ дүзилис болып табылады. «*Жан*» концептиниң қарақалпақ санасында орны өз алдына. «Қарақалпақ тилиниң түсиндирме сөзлиги»нде «*жан*» сөзине төмендегише анықлама бериледи: 1. Адамның психикалық ишки сарайы, ой-санасы, тиришиликтиң белгиси, руханий қәсийети. 2. *дин*. Адамларға, жанлы-жәниўарларға тиришилик беретутғын рух. 3. Жүректен бойға тараған қан, жүректің соғыўы. 4. Адам, мақлуқ, тири нәрсе. 5. *ауыс*. Сыйлаў, қәдирлеў, хұрметлеў [3, 172]. Барлық лексикографиялық дефиницияларда *жан* лексемасында тири жан архисемасының бөлиниўин есапқа ала отырып, концепт дүзилиси өзеге төмендегише мәнилерге ийе: 1) Жан – көзге көринбейтуғын рухый жан; 2) Жан – адам, бенде. Дәслепки рухый жан мәниси логикалық билиўде концептлер ҳақыйқатқа негизленеди хәм логика ойлаў заңлығына сүйенетуғынын байқаймыз. Түсиндирме сөзликте де келтирип өткениндей қарақалпақ тилинде адамды қәдирлеў, хұрметлеў сыяқлы ауыспалы мәниде адамның ишки дүнясын, ой-санасын жеткерий мағанасында көп қолланылатуғыны белгили. Мысалы: *ақкеўил, жан - тәни менен берилиў* т.б турақлы сөз дизбеклерин атаўымыз мүмкин.

Жан қәлеген ўақытта адамды еркин таслап кете алады, әсиресе уйқы пайытында, ол қандай да бир ўақыт ишинде гезийи, хәм соңынан денеге қайтыўы мүмкин. Халық арасында «*Жаны жәннетте болсын*» деген мағана гезлеседи. Тақуўа рухлардың кәраматлы тиришилик орнын халық «*жәннет*» сөзи менен атайды. Көплеген түркий тиллерде *жан бериў/жан тапсырыў* фразеологизми фольклорлық текстлерде актив қолланылады. Мысалы өзбек халық ертеклеринде *жан бериў* семантикалық майданы, *жанын жаббарға бериў* өлим хәм өлиў доминанты менен сыпатланады. Улыўма алғанда қарақалпақ мифологиясында адам бәрхама өмир хәм өлим арасында болады деп мағлыўмат береди.

Адамның ишки дүнясына байланысly концептлерге тийисли мысаллар фольклорлық текстлерде, әсиресе сөз мәдениатының дүрдана байлығы болған қарақалпақ нақыл-мақалларында, дәстанларда, аңыз, ертеке, әпсаналарда көп ушырайды. Сондай-ақ, тилдің фразеологиялық қоры халық мәдениаты хәм менталитетиниң ең бахалы мағлыұматлар дереги есапланады. Төменде биз талқылап өтпекши болған концептлер инсан факторын үйрениўде әхмийетли мәселе болып табылады.

Халық сана-сезиминде *жан* хаққында адамның жоқарғы әлем менен байланысатуғын көз-қарасы бекитилген, тиришилик қәбилетиниң көрсеткиши болып тап сол жанның бар болыўы есапланады: *жан алыў, жан бериў* – адамның өлим хәм өмир арасындағы халаты; *жан сақлаў* – өмир ушын гүрес, жасаў; *жанын бериў* – өлиў хәм руўхы ушып кетиў; *жан алыў, жанын алыў* – өлиў, өлтириў; *Аўырыў күшейсе жанынды алар, дәри көбейсе – малыңды алар*; Адам адамға мийман, *жан геўдеге мийман*; Аўырып жазылған *жан олжа*; Аўырыў *жан ийесине татлы*; Қара кисиниң қаны шыққанша, Сары кисиниң *жаны шығады*; Адамда болмаса ышқы нышаны, Өлиге тең, геўдесинде *жоқ жаны* («ҚҚ х.н.м.»). Сондай-ақ, жан – тири жанның, әсиресе адамның, дене менен материя түсиниклери антитезасының сана-сезими жыйынтығы болып келеди.

«Жан бизди өмир сүриўимизге, соның менен бирге бизди дүняға келтиреди. Жан дене кернеўлеринен ибарат үйлесимликтиң бир түри. Ол жанды ақыл менен көреди хәм түсинеди. Жан өлмейди хәм бузылмайды. Мархумның жаны өмир сүриўди даўам еттиреди хәм ойлаў қәбилетине ийе болады» [5, 90]. Көбинесе *жан* түсиниги жүрек түсиниги менен синоним болып келеди, бул жүректеги жанның локализациясы идеясы менен байланысly. Әлемниң рус тили көринисинде *жан* адамның ишки психикалық дүнясының символы, рухый зәрүрликлери хәм қанаатланыў менен байланысly эмоциялар менен қәлеўлериниң орталығы ретинде хәрекет етеди. Рус жеке тулға ретинде денени – адамның эмоционаллық-мораллық өзегі ретинде жанға қарама-қарсы тийкарлаған. Мысалы, рус паремияларында: «телo в тесноту, а душу на простор», «упокой, господи, душеньку, прими, земля, косточки!», «Тебе телу, во земле лежать, а мне душе, на ответ идти» – бунда жанның рухый принципи, адам болмысының мораллық өзегі ретинде тусинилиўи айқын көринеди [2, 72-76].

Фольклорлық текстлерде «*жан*» концептине келеси концептуаллық синоним сөзлер ушырасады: *мухаббат – жан*; мухаббат ушын *жан* пидә хәм т.б.

Рух – жан: Жан азығы – билим болар; Жақсы сөз жан азығы; Аз сөз-ақылдың жаны; Жан да жалғыз, тил де жалғыз; Жақсы сөзге жан семиреди, Жаман сөзге жан секиреди; *Өмир – жан*: Мал ашыўы – жан ашыўы; Кемеге түскенниң жаны бир... *Жүрек – жан*: Шықпаған жанда үмит бар... Қорқыў – жан: Жалқаўдың жаны татлы, Мийнеттиң наны татлы; *Яр – жан*: Жаның ортақ болса да, ярың ортақ болмасын; *Кеўил-жан*: Қалған кеўил шыққан жан менен тең.

Жан көбинесе адамның ишки дүнясының көрсеткиши хәм адам эмоциясының: мухаббаты, қорқынышы, бахты, ашыўы, қайғысы х.т.б сақлайтуғын тасыўшысы болып табылады. Мысалы, *жан рәхәти, жанын аяў, өли жан, жан алғыш, жан алқымға алыў, жан аямаў, жан бағыў, жан басы, жаны питиў, жан күйер, жан қайғы, жан пидә, жан тәслим етиў, жан түршигерлик, жан шақырыў, жанға батыў, жанға жайлы, жанға тийиў, жаннан түңилиў, жан алқымға тығылыў, жаны аўырыў, жаны ашыў, жаны бар сөз, жаны көзине көриниў, жаны кириў, жаны қалмаў, жаны кумар болыў, жан сыры, жаны тыныш, жанын қыйыў, жанын қоярға жер таппаў, жаны шыққай, Жаны аўырса – тәни азады, қайғы басса-жаны азады; Жан аяған жаў жеңе алмас, Күш сарпламаған егин еге алмас; Жаны сулыўдың, тәни сулыў; Қай жериң аўырса, жаның сол жерде;*

«*Жан*» концепти тийкарғы мәнилері менен қатар, басқа да мәнилерге ийе» *жанды аямаў, жаны бар-тири; жанға жақын – туўысқан, тири жан, жан азығы, жан басына, бес жаннан ибарат – бес адам; жаным мениң-еркелетиў; жан ашыў, жаны күйиў, жан алыў – өлтириў; жан дос.*

ӘДЕБИЯТЛАР

1. Әмирбекова А.К. Санада ақиқат дүние бейнесін қалыптастырудың тетіктері // Қазақ мәмлекеттік педагогикалық университеттің Хабаршысы, №2 (78), 2019
2. Кабанова А.Б., Кишенова А.Ю., Тажибаева С.М. Кілт сөздер толтыру ретінде көркемдік концепт әлемінің жеке авторлық картинасында // Актуальные научные исследования в современном мире. – Перееслав, 2021-4.6. №1, с.72-76
3. Қарақалпақ тилинің түсіндірме сөзлігі. 2 том. – Нөкіс: Қарақалпақстан, 1982.
4. Нурдаулетова Б.И. Когнитивті лингвистика. – Алматы. Қазақстан Республикасы Жоғары оқу орындарының қауымдастығы, 2011-312 б.
5. Платон. О душе // Таранов П. Мудрость трех тысячелетий. – Москва. 1997.

ҚАРАҚАЛПАҚ ФОЛЬКЛОРЫНДА «КЕҢИСЛИК» ХӘМ «ҰАҚЫТ» КОНЦЕПТТЕРІНІҢ ИНТЕРПРЕТАЦИЯСЫ

Өтениязова Х.Е.

Өзбекстан Республикасы Илимлер академиясы Қарақалпақстан бөлімі

Қарақалпақ гуманитар илимлер илим-изертлеу институты

Хәр бир халық дүньяны өзине сай тәризде қабыл етеди, ал дүньяның тиллик көриниси дүньяның миллий көриниси менен тығыз байланыста болады.

Ұақыт хәм кеңисликти билдириўши концептлер дүньяның этнолингвистикалық көринисинде әҳмийетли орын тутады. Н.Д.Арутюнованың атап өтиўинше, «турмыс үш тийкары – онтологиялық, кеңисликти хәм ұақытлық параметр менен анықланады. Бириншиси – қолланылып жүрген затлардың тәбиятына, екіншиси – олардың қолланылыў майданына, үшіншиси – турмыстың темпораллық шегараларына тийисли» [3, 172]. Егер кеңислик бир орында «турыўшы» өзгермес түсиникти аңлатса, ұақыт алға қарай жылжый береді, оны изге қайтарып болмайды. Дүньяның фольклорлық көринисиндеги кеңислик хәм ұақытты С.М.Белякова [4, 265], Е.Б.Артеменко [2, 184], Ю.М.Лотман [9, 163], Р.А.Агеева [1, 159], Н.М.Герасимовлар [6, 180] өзлериниң монографияларында, С.А.Борисова [5, 49], З.М.Дударева [7, 47], В.А.Черванева [10, 348], Е.А.Колесова [8, 18] хәм т.б.лар диссертациялық изертлеўлеринде талқылаған.

Дүньяның тиллик көринисиндеги кеңислик – ұақыт қатнасларының этномәдений өзгешеликтери дәстанлар хәм ертеклер текстлеринде айқын көзге тасланады. Бул жанрлардағы шығармаларда ұақыялардың раўажланыў процесси әдеттегидей ұақыт тәртибинде болмайды, себеби ертеке хәм дәстанлар улыўма алғанда, қыял, фантазияның жемиси болып, жүдә ерте заманларда болып өткен ұақыяларды баянлайды. Дәстанлардағы ұақыяларды дәл болып өткендей етип сүўретлеўде баянлаўшы ұақыт хәм кеңислик түсиниклерин аңлатыўшы үзиндилерге кеўил бериў сыяқлы дәстүрий усыллар арқалы көрсетеди: *Бурынғы өткен заманда*, Қарақалпақтың халқында, *Қоңырат деген елинде*, Кәспи-кәри мал баққан, *Кең салалы жеринде*, Айдос бий деген болыпты («Айдосбий» дәстаны); *Әўелги заман ұақтында*, ноғайдың азлық шағында, дин мусылман, *дин Хорезм елинде*, *Ақжүрим деген қалада* Хәсен деген хан бар еди («Ер Зийўар» дәстаны); *Ертедеги әйдем заманда*, *Заманның қәдиминде*, *Жийдели-Байсын елинде*, *Елдің мәкан жеринде*, *Қоңыраттың қаласында*, *Сәрсебиздің даласында*, Ырғақлы урыўынан Байбөри менен Байсары бай деген еки бай болған екен («Алпамыс» дәстаны).

Ал, ертеклерде болса ұақыяларды баянлаўда дәстүрий түрдеги конкретлилик көринбейди яғный хәркеттің ұақты хәм орны ҳаққында анық мағлыўматлар берилмейди. Мысалы: *Бурынғы өткен заманда*, сол заманның қәдиминде, бир кәмбағал киси болыпты, өмиринше мийнеттен басқаны көрмеген, тапқаны тапқанына жетпеген, оның үстине ҳаялы да өлип, жалғыз қызы жетим қалады («Жетим қыздың бахты» ертеги); *Бурынғы өткен заманда* кемпир менен ғарры бар екен. Ғарры тоғайдан отын әкелип сатып күн көреді («Түлкибай» ертеги); *Ерте-ерте заманда* бир жарлы дийхан жасапты. Оның хаялы, қызы хәм бир көк сыйыры болыпты («Көк сыйыр» ертеги); *Баяғыда* үш жигит бирге жолдас болып киятырып, жолдан үш мәйек таўып алыпты («Үш жигит» ертеги); *Әйдемги өткен*

заманда бир сырбилгиш адам жасапты («Сырбилгиш» ертеги); *Баягы заманда* бир ханның жас муракоры болыпты («Муракор» ертеги); *Бир тоғайда* еки түлки бар еди, еки түлкинің еки түрлі талабы бар еди («Аш түлки менен ашкөз түлки» ертеги); *Күнлердің күнінде* қара аспанда булт қаппа, күн түнерип турғанда бир тода аң адасып, ески қудыққа түсип кетеди («Сағалдың қосығы» ертеги); *Бир ауылда* ұмытшақ бир жигит бар екен. Соған бола жұртта оны ұмытшақ деп атап кетипти («Ұмытшақ» ертеги); *Бир көлдің бойында* отырған ел болған екен. Сол ел басқа жерге көшіп, бұрынғы жұртта биреудің хәңкер ешегі қалып қойыпты («Жолбарыс хәм жол гезген ешек» ертеги).

Солай етип, ертеклер текстлерінде болып атырған ұақыялардың анық ұақтың хәм анық меканын анықлау мүмкін емес. Ал эпсаналарда, аңыздарда хәм тарихый қосықларда керісінше, ұақыялар белгилі бир жерде, белгилі бир ұақытта болып өтеді яғни олар локализацияланған болады. Мысалы: *Жаңадарья бойында* қарақалпақтардың *Шийрин* деген қаласы болған. Хәзирги ол жерлерде Қорқыт ата деген әулие бар. Ерте ұақыттарда сол жағада Қорқыт деген адам өткен («Қорқыт баба» эпсанасы); *Жәмшид патшаның заманында* Хәким Улықпан деген тәуіп болды. Улықпан жеті жасынан жер астында илим оқып, жер бетінде желкілдеген шөп қоймай үйреніп шығады («Хәким Улықпан – кәраматлы тәуіп» эпсанасы); *Кегейли жақта* Саманбай деген адам жасаған екен. Ол ержүрек, мәрт хәм адамгершиликке болғанлығы үшін ауыл адамлары оны батыр деп атаған («Саманбай» эпсанасы); *Шымбай бетте* жасайтуғын қарақалпақтың мүйтен урыуынан шыққан, қолы өнерлі Арыұхан деген қыз болған екен («Шыңқобыз» аңызы).

Фольклорлық текстлерде кеңілікті белгілеу үшін бинарлық қарама-қарсылықты тәрептер, яғни оппозициялар да қолланылады: оң – сол, алды – арты, аржақ – бержақ хәм т.б. Әсіресе кеңіліктік түсиниктегі «алыс – жақын», «ұзын – қысқа» концептуалдық оппозициялар нақыл-мақалдарда айқын көрінеді. Мысалы: *Алыстағы ағайыннен жақындағы* қоңсың артық; *Алыс* жерден қуда болсаң, Қоржының толы бөз келер, *Жақын* жерден қуда болсаң, Қабы менен сөз келер; *Алыс* пенен *жақынды* ат айыра, *Алым* менен нағанда хат айыра; *Алыста* жүрсе қиснесер, *Жақында* жүрсе тислесер; *Ауылым алыс* болса да, кеуілим *жақын*; *Ақылы қысқаның* тили *ұзын*. Солай етип, фольклорда «жақын», «алыс», «ұзын», «қысқа» түсиниклери конкрет кеңілік шегараларына ийе емес.

Кеңілікке қатнасты «кең» түсиниги шексізлікті яғни характерленіуші заттың көлемінің шекленбегенлігін көрсетеді: *Ақкөкіректің кеуілі кең*; *Баланың* бөленген бесиги – *кең дүньяның* есиги; *Кең жолға* – *кең арба*. «Кең» түсинигінің концептуал оппозициясы – «тар» түсиниги болып табылады. Қарақалпақ фольклорында ол жүде сийрек хәм унамсыз мәніде ұшырасады: *Пейілі тардың қазаны тар*; *Сеники-меники* – *кеуілі тарлығы*, *Арман жат, берман жат* – *төсек тарлығы*.

Базыбир жағдайларда жоқарыдағы концептуал оппозициялар қарақалпақ паремнологиясында бирге ұшырасады: *Үйім тар* болса да, кеуілім *кең*; *Тардан кеңейген* озар, *Кеңнен тарайған* тозар; *Кеңге кең дүнья*, *Тарға тар дүнья* хәм т.б.

Көбінесе қашықтық, ұақыт аралығы, хәрекет өз-ара байланысқан болып, кеңілікте жәмленеді. Фольклорда бул байланыс кеңіліктік түсиникке характерлеуші *бир неше күн жол жүріп, жол жүрсе де мол жүріп* сыяқты сөз дизбеклери арқалы көрсетіледі. Мысалы: Олар *жол жүріп, жол жүрсе де мол жүріп*, сол жоллардың ашасына, еки бөлініп кеткен *жерине* де жетті («Бала менен дийұана» ертеги).

Қарақалпақ фольклорлық текстлерінде «кеңілік» хәм «ұақыт» концептлери хәрекет бағдарын, ұақыт ұзындығын ямаса қандай да бир аралықты фразеологизмлер арқалы да билдиреді: *басы ауған жаққа* кетіу; *қас бенен көздің арасында*; *көзді ашып жумғанша*; *хәпаматта*; *хә демей-ақ*; *өлдім-талдым дегенде* хәм т.б. Мысалы: *Падашы бала мал бағып жүргендегі сырнайын қолына алып, басы ауған бир жаққа* кете береді («Үш бала» ертеги); *Мийнет қас пенен көздің арасында* (Нақыл-мақал); *Қызлар хәпаматта* алма қалына келипти («Аға-инилер хәм апа-сіндилер» ертеги); *Периннің* арқасына миніп алды, *Шәхәрге хә демей-ақ* келип қалды («Алтын балық» ертеги); *Бир*

неше күн жол жүріп, жол азабын көп көріп, азап-ақыбеттен аяқтары қақсап аўырып, *өлдим-талдым дегенде* өз қаласына келеди («Аға-инилер хәм апа-синдилер» ертеги).

Гейде кеңислик өлшемін билдириўде ўақыт мәнісін билдиретуғын сөзлер де қолланылады: Теңиздің *кеңлиги қырық жылышылық*, Тынық болса, тез жүрер *қырық айшылық*, Ишинде кәраматлы адам болып, Оң сапарын бере қойса *қырық күншилик* («Алтын балық» ертеги).

Қарақалпақ халық дәретпелерінде «ўақыт» концептуал майданына *ерте, кешқурын, кеш, таң, күн, түн, ай, жыл, әсир, хәпте, тез, әстен, хәрдайым, өткенде, быйыл, өткен жыл, келешекте, хәзир, бүгин, кеше, азанда* хәм т.б. концепт-сөзлери киреди. Мысалы: *Ерте* шықсаң, алдыңнан *күн* шығар, *Кеш* шықсаң – *түн* шығар; Арадан *айлар* өтип, бәхәр келипти («Қыдыр атаны излеп» ертеги); *Кеш* жақынлағанда алдында жылт-жылт еткен бир от көринеди («Қыдыр атаны излеп» ертеги); – *Хәрдайым* елди әйдарха жутатуғын еди, мен сонда усы қосбаўдың үстине шығып, аман қалатуғын едим. *Кеше* елимизди әйдарха жутып, мен усы жерде отырып аман қалдым («Талап излеген еки жигит» ертеги); *Ертеңине азанда* тақыяны алып, Мейтин базарға барды («Гүлзийба хәм Мейтин» ертеги); *Күн* батып, *таң* атты, жигит жайынан турды («Ағалы-инилер хәм апалы-синдилер» ертеги); *Күнлер, хәптелер, айлар, жыллар* өтип, бала кәмалға келди («Гүлсара пери» ертеги); Арадан *бираз ўақыт* өтип әкеси қайтыс болады («Таскесер» ертеги); Өне, бала бул кеткеннен *күни-түни* жүрди («Қыран қарақшы» ертеги); *Бир неше күн* жол жүріп, жол азабынан әбден болдырып шаршады («Қыран қарақшы» ертеги).

Әсир, жыл, ай, күн, саат сыяқлы ўақыт өлшемлериниң мәнісін билдиретуғын темпораль мәнидеги лексикалық бирликлер, сондай-ақ турақлы сөз дизбеклери, нақыл-мақаллар, фразеологизмлер, ўақытқа байланысly жумбақлар хәр бир халықтың дәретиўшилигиниң жанрлық түрлери есапланады хәм оның ўақытқа берилген әдеп-икрамлылық философиялық баҳасын өз ишине қамтыйды. Өмирлик тәжирийбе, күнделикли әмелият, көп әсирлер даўамында этираптағы шынлықты бақлаўлар қарақалпақ фольклорының киши жанрлары – нақыл-мақалларда өз сәўлелениўин тапқан: *Хәр бир истиң ўақты-сааты бар; Жаз өтер, қыс өтер, асықпасаң, не питер; Ярынан айрылған жети жыл* жылар, журтынан айрылған өлгенше жылар; *Елли жылда* ел жаңа, *Қырық жылда* қазан жаңа; *Күйеў жүз жыллық*, *куда мың жыллық; Айдың он беси жарық, он беси қараңғы; Үш ай* саўыным, *үш ай* қаўыным, *үш ай* шабағым, *үш ай* қабағым; Үркер үйден көринсе, *үш айдан* соң жаз келер; Батар *күнниң* атар *таңы* бар; *Жаздың бир күни қыстың мың күнине* татыр; Жерди сүрсен *гүз сүр, гүз сүрмесен жүз сүр*.

Жоқарыдағыларды улыўмаластыра отырып соны айтыў керек: кеңислик пенен ўақыт дүньяның лингвистикалық көринисиниң тийкарғы элементлери саналады. Хәр түрли халықлардың кеңислик түсинигин түрлише қабыллаўына қарамастан хәм хәр түрли тиллерде локативликти билдириўдиң түрли куралларының болыўына қарамастан, бул концептуал категория хәр қандай халықтың дүнья көринисинде бар, өйткени ол қоршаған әлемди қабыллаў ушын тийкар болып табылады. Дүньяның лингвистикалық көринисиндеги ўақыт түсиниги жүдә қурамалы хәм көп қырлы болып, бул ўақыттың көплеген тиллик моделлерин түсиндиреди.

ӘДЕБИЯТЛАР:

1. Агеева Р.А. Пространственные обозначения в заговоре как типе текста (на восточнославянском материале) / Р.А.Агеева // Аспекты общей и частной лингвистической теории текста. – М.: Наука, 1982. – С. 132-159.
2. Артеменко Е.Б. Пространство и время в фольклорно-языковой картине мира: монография / Е.Б. Артеменко. – Воронеж: Воронежский госпедуниверситет, 2004. – 184 с.
3. Арутюнова Н.Д. Человеческий фактор в языке: Коммуникация, модальность, дейксис / Н.Д. Арутюнова, Т.В. Булыгина, А.А. Кибрик. – М.: Наука, 1992. – 280 с.
4. Белякова С.М. Образ времени в диалектной картине мира / [Текст] С.М. Белякова. – Тюмень, 2005. – 264 с.

5. Борисова С.А. Онтологическая триада «пространство – человек – текст» как специфическая коммуникативная система (Психолингвофилософское исследование) / С.А. Борисова: автореф. дисс. докт. филол. наук. – М., 2004. – 49 с.

6. Герасимов Н.М. Пространственно-временные формулы русской волшебной сказки / Н.М. Герасимов // Русский фольклор. Славянские лит. и фольклор. – Л.: Наука, 1978. – С. 173-180.

7. Дударева З.М. Контрастивное исследование концептуальной сферы «время» в русской и башкирской языковых картинах мира / З.М. Дударева: автореф. дисс. докт. филол. наук. – Стерлитамак, 2004. – 47 с.

8. Колесова Е.А. Лексика пространства в фольклорных текстах (на материале заговоров) / Е.А. Колесова: автореф. дисс. канд. филол. наук. – СПб., 2002. – 18 с.

9. Лотман Ю.М. Семиотика пространства и пространство семиотики [Текст] / Ю.М. Лотман. – Тарту: ТГУ, 1986. – 163 с.

10. Черванева В.А. Квантитативный аспект фольклорно-языковой картины мира: количественные характеристики концептов пространства и времени в их объективации вербальными средствами русской волшебной сказки / В.А. Черванева: дисс. канд. филол. наук. – Воронеж, 2003. – 348 с.

Ш.СЕЙТОВ ШЫҒАРМАЛАРЫНДА НАҚЫЛ-МАҚАЛЛАРДЫҢ ҚОЛЛАНЫЛЫҢ ӨЗГЕШЕЛИКТЕРІ

Саденова Г.П.

Бердақ атындағы Қарақалпақ мәмлекетлик университети

Нақыл-мақаллар – халқымыздың бирнеше мың әсирлер дауамында жыйналып, қолланылып хәм раўажланып киятырған бай мийрасы. Көркем шығармада қахарманлардың характерин хәм олардың ис-хәрекетлерине бахалық принципи тийкарында жантасыў ушын да жазыўшы тилинде нақыл-мақаллардың қолланылыўы мақсетке муўапық болады.

Көркем әдебиятты, соның ишинде көркем шығарманы халық аўызеки дәретпелерисиз көз алдымызға келтириў қыйын. Әсиресе, қарақалпақ әдебияты ўәкиллериниң дәретиўшилигин үйрениўде, халқымыздың терең мәниге суўғарылған бай әдебий мийрасынан дәретиўшилер өзлериниң пикирлерин дәлиллеў, тәсирли жеткерий мақсетинде нақыл-мақаллардан шеберлик пенен пайдаланғанлығының гүўасы боламыз.

Ш.Сейтов шығармаларында қолланылған нақыл-мақалларды қолланылыў өзгешеликлерине қарай төмендеги топарларға бөлип үйрендик:

1. Қурамы өзгериссиз қолланылған мақаллар – формасы хәм мазмуны өзгермеген ҳалатта, халық тилинде қандай болса тап сол турысында шығармаға енгизилген мақаллар. Жазыўшы бул мақалларды пайдаланғанда, халық тилинен алынғанлығын тийкарлап, туўра гәп формасында береді. Онда *деди, деген, делинген, дегн екен, депти* сыяқлы көмекши фейиллерден пайдаланады. Мысалы: «*Жарлылығын жасырған байымас» деген, жолдаслар. Жарлысыз Мәңгилик езиўсизлерди жоқшылықтың сондай терең шыңыраўына таслаган, ол шыңыраўдан енди сизлерди өгиз бенен тартып шығарыў мүмкин емес* [5, 163]. *Төртиншиден, «шерик боқты ийт жемес» деген бар, колхоздың жери бул ҳәммеге шерик жер, мыңайтсаң да оған хәм ме өз жериндей қарай бермейди* [5, 200].

2. Айырым компонентлери грамматикалық жақтан өзгерген мақаллар. Мақаллардың бул түри Ш.Сейтов дәретиўшилигинде аз қолланылған болса да, өзине тән лингвопоэтикалық хызмет атқарады.

- *Онда не қыламыз! – Респрокүрор менен КГБны еситиўден алды менен-хәм, арты мененхәм сүңгиген үйрек, қасқалдақтай суў шашыўға да шамасы келмей ентикти (Халқабат үшінши китабы, 212-бет).* Халық аўзындағы “*Сасқан үйрек алды менен де арты менен де сүңгийди*” мақалының формасы грамматикалық жақтан өзгериске ушыраған.

Соның үшін мен бұндай мәселеде жипти жеті өлең, бір кескенди мақұл көремен [5, 199].

3. Құрамындағы айырым компоненті синонимлес сөзлер менен алмастырып қолланылған мақаллар жазыушының айырықша шеберлігін көрсетеді. *«Мыңына шыдаған бирине де шыдайды», сен де «жүрегім жаман» деп қапылта берме-дә, зошшым* [6, 369]. Бұнда халық аузында кең тарқалған «Қырқына шыдаған қырқ бирине де шыдайды» деген мақалдың орнына мың сөзі қолланылып екеуі де бір мазмұнды билдирген хәм контекстте қолланылуы жағдайы бірдей, орынларын алмастырып қолланған жағдайда да мәниге жүдә көп тәсири жоқ.

Жаста оқыған илим, тасқа қашалған билим. *Ендигилерге айтарым: жас өтпестен бұрын оқың, оқың!* [5, 222]. Жасыңда алған билим, тасқа ойған нағыс пенен тең мақалының өзгерген формасы болып, онда қашау – ойыу синоним сөзлерінің алмасуынан пайда болған.

4. Формасы пүткіллей өзгеріп, мазмұны сақланып қалған мақаллар. - *Хаууа, соның сөзін сөйлемей не қыласаң, енди, тарысы писип атыр, тауығы бол да шөплей бер, бизің тарымызды шөпеп болдың, - бай былай қарап гийне билдирди* [5, 235]. Тилимиздегі «кимнің тарысы писсе, соның тауығы» мақалы адамның унамсыз минезін, жағымпазланыу, үәдесінде турмау, еки жүзилик сыяқлы жаман характерлерін билдириу үшін қолланылады. Бұл мысалда да дәл сол мәнини билдирип тур, бірақ сыртқы дүзилісі басқа. Жазыушы бұл мақалды контекст идеясына шеберлік пенен сиңдире алған. *Тама берсе, теңіз де түуесиледи, Тасмаңлай тамызықланып тәуір-ақ опырылғанын сизди...* [5, 7]. Тилимиздегі “Жатып жесең тау да тууесиледи”, “Тама-тама көл болар” мақалларының мәнісі сақланып қалған, ал формасы пүткіллей өзгеріп, бірақ мәні өзгермегенлігінің гүуасы боламыз.

Қунназарың да сөйтеди, сонда сен не қылмақшысаң, жалғыз ғарға болып ғақылдамақшымысаң, жалғыз ат болып шаппақшымысаң, сонда сениң үнің шыға ма, шаңың шыға ма! [5, 14] *Жалғыз аттың шаңы шықпас* мақалын жазыушы өзинің ыңғайына қарай гәп формасында қоллап, риторикалық сорау гәпке өзгертіп, пикирди еле де тәсирли, образлы, эмоционал жеткеріп, тилимиздегі нақыл-мақаллардан шеберлік пенен пайдаланады.

5. Тек бір компоненті сақланып қалған нақыл-мақаллар. Жазыушы шығармаларында тек бір компоненті сақланып қолланылған нақыл-мақаллар оғада көп ушырасады, жазыушы олардың айырымларының тек бір компонентін пайдаланса, айырымларының екінші компонентін өзинің поэтикалық шеберлігінен пайдаланып жаратады. Мысалы, халқымызда биреу тас пенен урса, сен ас пенен ур деген нақыл бар. Бірақ жазыушы оның екінші компонентін уақыя хәм жағдайға, қахарманның сол уақыттағы реал жағдайына байланысты, қахарманның характерінен келип шығып өзгертіп қолланады. *“Биреу тас пенен урса сен маңлайына балта менен ур!” – дегизеди бұлар* [5, 213].

Соған шекем менің жоқлығымды билдирме, қонағы келсе күт, “ердің атын қатын шығарады, қатынның атын отын шығарады”, өзім жоқта келгенлер құры ауыз кетпесин! [6, 67] Тилимизде “*Ерди ер қылатуғын да, қара жер қылатуғын да қатын*” нақылы хәм “*Ердің атын қатын шығарады*” афоризми көп жумсалады, ал жазыушы тилиндегі оның екінші компоненті көпшілікке нәмәлим, жазыушы оны контексттің мәнісіне қарай екінші компонентін де қолланады, егер тек бір компоненті қолланылса, контексттің мәнісі толық ашылмай қалған болар еди.

“Жаңа ауызымыз асқа тийип, қарынымыз қалыққанда қарасы жуқпаса болар еди!” – деп қорықты [5, 233]. Бұл жерде жазыушы, бирнеше мақал хәм турақлы сөз дизбеклерін бір гәп ишине сыйдырып, өзинің айтажақ ойын оғада қысқа, ықшам етип түсиндириуге ерискен. “Жетімнің ауызы асқа тийгенде мурны қанайды”, “Қазанға жақын жоласаң қарасы жуғады” мақалларының тек бір компонентін ғана қолланып, ойын образлы, тәсирли етип жеткереді.

6. Аңлатыўшы мәниси менен қатар келген нақыл-мақаллар. *“Пайдасы не, жаў кеткен соң қылышыңды тасқа шап, ким хорлаганын билмеген соң энди бәри бийпайда!” – дедидағы қолын бир силкти [4, 10]. – Бурын сүзип кирип үйренген жайы-дә! «Доңызды мәшке үйретпе» деген! Мәшке үйренген доңыз, «ийеси өлди» деген соң қудайы әбден берип, тумсығы менен қырманын сүрип жүрген-дә! – деди Тәңирберген уста [6, 44].*

7. Жеке авторлық нақыл-мақаллар. *Дәретке кесек атсаң өзиңниң бетиңе шашырайтуғынын да билмеппен-дә, соны да билмеппен [5, 233]. Көргенли журттың нашары туў алысын сыйлар болар, көргенсиз жердиң нашары соны билмей қыйнар болар, деп жулқынып, алға шығып дизилисип еди [5, 155]. Қатының сыйламаса, балаң геўишиңди зыңғытады... [5, 286]* сыяқлы мақалларды тек жазыўшының ғана қәлеминен дөреген нақыл-мақалларға киритиўге болады. Себеби, олар тек Ш.Сейтовтың шығармаларында ғана қолланылады. Әдебий китапларда, аўызеки тилде олардың мәнисине жақын басқа нақыл-мақаллар өнимли қолланылады.

Жазыўшы мине усындай жеке авторлық, индивидуаллық – поэтикалық шеберлиги менен, пикирлериниң өткир хәм кескинлиги менен, халықтың миллий характерине тән суўырып салмай, дәлиниң хабарындай туўра келетуғын, гәпти айландырмай, дәл үстинен түсетуғын қәсийетлерин образлы, тәсирли жеткере алыўы менен басқа жазыўшылардан айырықша айырылып турады.

ӘДЕБИЯТЛАР:

1. Абдуллаев А. Ўзбек тилида экспрессивликнинг ифодаланиши. – Тошкент: Фан, 1983.
2. Бекбергенов А. Қарақалпақ тилиниң стилистикасы. – Нөкис, 1990.
3. Қиличев Е. Ўзбек тилининг практик стилистикаси. Тошкент: Ўқитувчи, 1985.
4. Сейтов Ш. Шырашылар. – Нөкис: Қарақалпақстан, 1986.
5. Сейтов Ш. Халқабат. 1-китап. – Нөкис: Қарақалпақстан, 1992.
6. Сейтов Ш. Жаман шығанақтағы Ақтуба. – Нөкис: Қарақалпақстан, 1992.

Ш.СЕЙТОВ ДӨРЕТИЎШИЛИГИНДЕ ҚАРАҚАЛПАҚ ҮРП-ӘДЕТЛЕРИ ХӘМ ОНЫҢ ЛИНГВОМӘДЕНИЙ АНАЛИЗИ

Саденова Г.П.

Бердақ атындағы Қарақалпақ мәмлекетлик университети

Ш.Сейтовтың шығармаларында қарақалпақ халқының тубалаўшылық хәм екінши жер жүзилик урыс жылларындағы хәм оннан кейинги өмири, жасаў шараяты, халықтың күн-көрис жағдайлары әпиўайы халық тилинде шебер сәўлеленген. Жазыўшы шығармаларында қарақалпақ халқының өзине тән миймандослық, кишипейиллик, кеңпейиллик белгилери, соның менен бирге батырлық, қайсарлық қәсийетлери қарақалпақ дәстүрлерине, үрп-әдетлерине сай сүўретленген.

Қарақалпақ лингвомәдениатында нан айырықша қәстерленеди. Нан менен байланыслы бирнеше үрп-әдет, дәстүрлер, исенимлер қәлиплескен. Мысалы, мийман келсе нан аўыз тийиў, узақ сапарға шыққанда нан тислетиў ямаса нанды жолдасы сыпатында алып жүриў, нанға тоқшылық, берекет символы ретинде қарап, оны хұрмет етиў, аяқ асты етпеў, жерге тасламаў, нанды уллы санаў сыяқлы дәстүрлер халықтың санасына терең сиңип қалған. Мине, усындай нанды хұрметлеў, нанды улуғлаў белгиси жазыўшы шығармаларында айқын көзге тасланады. Мысалы: – *Хәй, шырағым, наннан үлкен нәрсе жоқ, наныңа жуўыр, күйип баратыр, – деп зордан хаялдың қолын мойнынан жаздырды [6, 5].*

Сондай-ақ, халықта “жолға шықсаң азығыңды алып шық”, “жолға шықсаң жолдасыңды таўып шық” сыяқлы афоризмлер де нанға байланыслы кең таралған. Халық санасында узақ сапарға жол алса нан алып жүриў, инсанды хәр қыйлы бәле-қәтерлерден сақлайды деген исеним бар. Сондай-ақ, әскерликке кетип баратырған адам аман қайтыўы ушын, дәстүрханнан нан тислетиў үрп-әдети де белгили. Мине, усындай дәстүрлерди

төмендегі көркем тексттен алынған мысаллардан да көріуімізге болады: *Бала қалтаны таныды, апасы атланарда нан салып беріп жиберіп еді бұған. Ағасына «үйден дуз алып кетсең үйдің дузы тез тартады, шабазым...» дегенлерін қулағының шалып қалғаны бар* [6, 241].

Мархұм анасынан үйреніп қалған Айсултанның ырымы – күйеуі күнлік жолға шығар болса, қойынына шөрек салып жибереді. «Дастурханның наны дастурханның басына тартареміші» [6, 302].

Мине, бұл келтірілген мысалларда көриніп тұрғанындай, халықтың миллий санасына орналасып қалған үрп-әдет дәстүрлер, ырымдар, халықтың исенимине тийкар пайда болған дәстүрлер болып есапланады.

Сондай-ақ, қарақалпақ халқының үрп-әдет, дәстүрі бойынша екі жасты атастыру мәресимінде нан сындыру дәстүрі де тилге алынады: – *Мен өзім барып, сениң ошағыңның басында нан сындырысыңды билмей отырған жоқпан. Биреудің изінде биреу, заман бурыңғыдай емес, хұкиметтің жини пайда болып тур, ба-ай билгенде қандай, жұрт дәстүрді, «кел, кетті» бизден үйренсин, билемен-ау, билсем қайтейін, мына тар заман табанымды тарылтып қойыпты, барғым келмей де отырған жоқ, келсе қайтейін, мына Жақан жанға бир зыяным тийіп кете ме деп қорқаман* [4, 53].

Сондай-ақ, қарақалпақ лингвомәдениетінде хеш бир халықта ушыраспайтуғын, айырықша дәстүрлердің бири – нан аңыз тийіу дәстүрі оны басқа халықтардың лингво мәдениетінен айырып көрсетіуші белгиси болып есапланады. Бұл, жазыушы шығармаларында да айырықша көзге тасланады. Мысалы: – *Наныңды әкел, жеңге, бизлеркетеміз, - деди, нан аңыз тийди...* [6, 370] – *Мынау бизің үй, нан аңыз тийіп шығың, -деди қадимги, жағымталлы өлпең дауысы менен* [3, 13].

Қарақалпақ халқының миллий үрп-әдет, дәстүрлері, миллий характери шаңарақта еркек хәм хаял ортасындағы мүнәсибетлерде айырықша көзге тасланады. *Алды менен қос өгиз бенен ябыға, ешекке от салынған-салынбағанын, баспақлы сыйырының сауылып, жайғастырылған-жайғастырылмағанын, Құтлаяққа жууынды қуйылған-қуйылмағанын, өзін түк қызықтырмаса да сорап билип алыу – жаңа түскен келиншекті хәр жайы етип жибермеу ушын үйленген күнлерінде әкеси тәрәпинен үәсият етилген дағды еді дағы, сыртта бир мезгил жүріп келсе елеге шекем бұзбай киятырған усы дағдысын ғарры бул сапарыда орынлап болып ишке кирди* [5, 52]. Демек, бунда көриніп тұрғанындай, жазыушы шығарма персонажының характери арқалы ата-бабалардан нәсият етилген, әуладларға өтип киятырған, қарақалпақ халқына тән миллий үрп-әдет дәстүрлерді де шебер сүүретлей алған хәм оны оқыушыға тәсирли, образлы жеткеріп беріуге ериседи. Ал, тексттің дауамына нәзер аударатуғын болсақ, шаңарақтың уйытқысы болған хаялдың да шаңарақта тутқан орнын, атқаратуғын хызметін қысқа, ықшам, тәсирли, бир сөз бенен жеткере алыуы жазыушыға тән шеберлік болып табылады. *Ери сырттан келсе, төрге силкип көрпеше салыу – кемтирдің де еңкейіп еси ке түскели берги дағдысы. Кемтир кеулине хат пенен қәлем болып қалған өз дәстүрине ғаррыдан да садық еді* [5, 52].

Сондай-ақ, шығармада Есжан ғаррының характеріндегі қаталлық, бир сөзшилик пенен бирге мийримшилик белгилерін де көрсетіу арқалы халықтың миллий характеріндегі бар болған белгилерді, өзгешеликлерді ашып көрсетеди: *Билезикликтің шабылған жеріндегі қан жибіп, сұға қосыла Есжан ғаррының тилин айқара тислеп, қыя ашылып қалған ауызына қуйылар едидағы, ғарры өлсе де душпанының қанын ишип атырған бир нағыз қарақалпаққа меңзереді* [5, 202]. Жазыушының ұатанын, халқын сүйіу сезимлері, миллетке тән болған қайтпас қаралық, өжетлік, батырлық қәсийетлерінің барлығы Есжан ғаррының бойында бар екенлигин бир сөз бенен-ақ, яғный қарақалпақ миллетіне салыстыру арқалы, хәрбир қарақалпаққа тән бул батырлық деп айтпақшы болады.

Халықтың миллий үрп-әдет дәстүрлерінің бири – өлини жерлеу, өлиге иззет-хұрмет көрсетіу мәресимлері де жазыушы шығармаларында көп ушырасады. – *Жолдас Панов,*

биринчи гезекте марҳумның балалары топырақ салыуы керек, – деди Нурахымет. Бунуң ҳеи диний тәрепи жоқ! [5, 209]

– Топырағын жеңил болсын, шеше! – Бир қысым топырақтан алып таслап атыр. – Жайың жәннетте болсын!... [7, 250] Топырақ салыу – қайтыс болған адамның қәбирине топырақ таслау. Сол дәстүрге байланысly топырақ салыу этнографизми қәлиплескен.

Дәриушана, қурбанлық қусағанның бәрине «ескиликтің қалдығы, мен буган жол қоймайман» деп шыға келетугын партиячейка секретары не қылар екен дауыс шығара ма, жоқ па, егер дауыс шығарса, онда уайуай салыу ескилик емес» деген ой бар еди биразларда [4, 62]. Жоқлау, дауыс шығарыу – гейпара халықлардың өлген адамды қайғырып, қосық, жыр айтып жылау салт-дәстүри [2, 208].

Сондай-ақ, қарақалпақ халқына тән миймандослық, қонақ күтиу дәстүрлери де шебер сүүретленеди. Елтинің қуры таза көрпешелрди силкип салғаны қалды, ҳешким төрлемеди [4, 63]. – Кетемениңиз қалай, баллар-ау, мен мынау Мақсеттиң қонақ асысын бере қояйын деп едим, – дейди қыйылып [3, 13]. Қонаққа қыр көрсетиу – дәстүрге жат. Шаңлағыңа ат байланып, шаңарағыңа шөгирме еңкейсе, ким екенин билиуің дәркар емес, қонақ әйтеуир, күте бересең. Ердиң қонағы – елдиң қонағы, елдиң қонағы – ердиң қонағы, сонлықтан бир үйге мийман келсе, жумалап хызмет ислеуің дәркар. [8, 45].

Жуумақлап айтқанда, хәр қандай тил хәм мәденияттың өзине тән өзгешеликлери ең дәслеп, сол халық, миллет уәкиллери тәрепинен дөретилген көркем шығармаларда өз изин қалдырады. Соның ушын да, көркем текстке лингвокультурологиялық анализ жүргизиу, қолланылған лингвомәдений бирликлерди анықлау айырықша әхмийетке ийе қубылыс болып саналады.

ӘДЕБИЯТЛАР

1. Abdinazimov Sh. Lingvopoetika. – Nókis, 2020.
2. Қарақалпақ тилинің түсиндирме сөзлиги. Т.І. – Нөкис, 1982.
3. Сейтов Ш. Ығбал соқпақлары. – Нөкис: Қарақалпақстан, 1975.
4. Сейтов Ш. Халқабат. Машақатлы асырымлар. – Нөкис: Қарақалпақстан. 1981.
5. Сейтов Ш. Шырашылар. – Нөкис: Қарақалпақстан, 1986.
6. Сейтов Ш. Халқабат. Шар бузыу. – Нөкис: Қарақалпақстан, 1992.
7. Сейтов Ш. Жаман шығанақтағы Ақтуба. – Нөкис: Қарақалпақстан, 1992.
8. Сейтов Ш. Қашқын. – Нөкис: Jeti iqlim, 2021.

Ғ.СЕЙТНАЗАРОВТЫҢ «СЫРЛАСЫУ» ПОЭМАСЫНДА ЛИРО-ЭПИКАЛЫҚ СҮҮРЕТЛЕУ УСЫЛЫ

Сайымбетов Ш.О.

Өзбекстан Республикасы Илимлер академиясы Қарақалпақстан бөлими
Қарақалпақ гуманитар илимлер илим-изертлеу институты

Лиро-эпикалық поэмада уақыялар эпикалық түрде сүүретленеди. Яғный, онда уақыялар эпикалық көриниске ийе болады. Лиро-эпикалық поэмалардың усындай өзине тән өзгешеликлерине итибар қарата отырып, изертлеуши В.П.Киканс «дүньяның эпикалық картиналарының сүүретлениуисиз поэма өзинің барлығын ақламайды» – деп жазады [4, 133]. Деген менен, лиро-эпикалық поэмаларда сүүретленип атырған уақыяларға автордың қатнасы, көзқарасы айрықша сезилип турады. Сонлықтан болса керек, өзбек әдебиятында поэма жанрын арнаулы изертлеген алым Н.Раҳимжонов «лиро-эпикалық поэмада объект пенен бирге шайырдың усы объектке мүнәсибети параллель рәуиште бериледи» – деп оғада дурыс пикир билдиреди [7, 14]. Бул жерде «объект» эпикалық уақыялар, ал, «шайырдың усы объектке көзқарасы менен қарым-қатнасы» лирикалық қәсийетлер есапланады. Демек, лиро-эпикалық поэмада «лирика менен эпика диалектикалық бирликке ийе болады» [3, 9] хәм оларда «өмир шынлығы менен уақыялар лирикалық қахарманның рууҳый кеширмелери хәм ой-пикирлеринің тез-тез алмасып турыу фонында ашылады» [2, 87].

Қарақалпақ поэмалары қурылысында лиризмнің күшейіуі, усы жанрда жемисли кәлем тербеген талантлы шайыр И.Юсуповтың 1950-жыллары дәретилген «Акация гүллеген жерде» (1952), «Ески фонтан ертеги» (1957), «Актрисаның ығбалы» (1956-1958), «Гилемши хаял хақкында хақыйқатлык» (1955-1959) сыяқлы дәслепки поэмаларында сезиле баслады. Яғный, XX әсирдің 30-жылларынан 50-жылларға шекемги аралықта эпикалык поэмалар үстемлик етип келген болса, И.Юсупов қарақалпақ поэзиясында өзинен бурын дәретилип келген эпикалык поэмаларға лиро-эпикалык бағдардағы шығармалары менен үлкен бурылыс жасады. Әлбетте, бул шайырдың тынымсыз изленислериниң, әсиресе рус әдебияты көркем тәжирийбелеринен, А.С.Пушкин, М.Ю.Лермонтов хәм В.В.Маяковский х.т.б. шайырлардың шығармаларынан үйрениўиниң унамлы нәтийжелеринен бири болды. Бундай деўимизге И.Юсуповтың дәретиўшилигине рус әдебиятының тийгизген тәсирин үйренген алым М.К.Нурмухаммедовтың «жас шайырдың көплеген поэзиялык шығармаларында Пушкин менен Лермонтовтың романтикалык поэмаларына және лирикасына жақынласыўға умтылыўшылык бар»— деген пикири айқын дәлил болады [6, 161].

Шайыр Ғ.Сейтназаровтың «Сырласыў» (1977) поэмасын идея-тематикалык жақтан 1970-жыллардағы лиро-эпикалык поэманың ең жақсы үлгиси сыпатында алып қарасақ болады. Бул поэма жөнинде белгили әдебият изертлеўшиси С.Ахметов «Ғ.Сейтназаров соңғы жыллар ишинде сюжетке қурылған лирикалык миниатюралар жазыўға көбирек дыққат аўдара баслады. Буларда лирик қахарманның монологинен, ойланыў, еске түсириўлеринен хәрекет пайда болады. Ямаса лирик қахарманның жүрегин толқынландырып, оған тақат бермеген өткен ўақытлардың естеликлери шығармаға сюжет болып киреди. Шайырдың «Сырласыў» деп аталатуғын шығармасы оның творчествосында орны бөлек дәретпе болып табылады», — деп баҳалаған болса [1, 273], әдебиятшы Т.Мәмбетниязов «Ғ.Сейтназаровтың «Сырласыў» поэмасында таланты тағы да ашылады. Бул жанрлык жақтан лиро-философиялык поэма. Ғалым бул шығармаға барлык өнерин шығарған. Онда зият сөз, зият ўақыя жоқ, бәри жазықсыздан жәбир шеккен бир адамның халық алдындағы хадал хызметин сўўретлеўге арналған. Поэмада ўақыя лирик қахарман арқалы сўўретленеди», — деп унамлы пикир билдиреди [5, 200]. Хақыйқатында да, илимпазлардың дурыс атап өткениндей, шайырдың «Сырласыў» поэмасы тиккелей репрессия темасына арналмаса да, өткен ўақыяларды еслеп жазылған, әсиресе шын мәнисинде айтатуғын болсақ, жеке адамға сыйыныў дәўиринде репрессияның қанлы пәнжесине илинип қурбан болған Жамалатдийн хақкындағы бар хақыйқатлыкты лиро-эпикалык бағдарда сўўретлеген шығарма десек болады.

Шайырдың бул шығарманы жазыўына, яғный, яд сандығында мөрленип қалған ўақыяларды еске алып, әкеге болған сағыныш сезимлерин төгип салыўына, кишкене баланың: — Папа болып па еди сениң папаң? — деген бир аўыз сөзи үлкен түртки болады:

Оңашада тәғдириме қарайын,
Тәғдиримнен жолларымды сорайын,
Улым хәр кимниң де әкеси болар,
Бала әкеден айырылмағай илайым [8, 139].

Поэмада шайыр өз өмириниң бир бөлегин, яғный, әке менен өткерген сол бир умытылмас мәўритлерин әрман менен еске алады. Бул арқалы биз әке менен перзент арасындағы терең сүйиўшиликти, әкеге болған үлкен сағынышты сезиў менен бирге, умытылмас қайғыға салған аўыр күнлерди көз алдымызға келтирип, шайыр менен ортақласқандай боламыз.

Поэманың бас қахарманы Жамал образы арқалы шайыр 1930-жыллардағы жаңа жәмийетти қурыўға, елдеги саўатсыз халықты саўатландырыў ислерине белсене араласқан ескише хәм жаңаша билимге ийе болған адамның батыл ис-хәрекети менен кеўил-кеширмелерин лиро-эпикалык планда шебер ашыўға ерискен. Халық мәпи ушын жанын пидә етип жасаған ел азаматларының бири Жамалдың әйне күшке толған бир пайытында

қанлы репрессиясының жазықсыз қурбаны болғанлығы поэманың көпшилик орынларында қайғылы түрде сұұретленген.

...Әкем де хеш айыплы емес,
Мәниси оның бөлек шығар,
Сол дәуірдің епкинине,
Сондай қурбан керек шығар.
Не де болса таўсылмады,
Тик боп кетти, букпай кетти
Әдилликке туўра қарап,
Жигерин хеш жықпай кетти,
«Халық душпаны» деген атқа,
Бир түпирип таплап кетти.
Талай мақсет-әрманларын,
Бәлким маған таслап кетти,
Өкинерим жас еди ол,
Отызға да шықпай кетти [8, 149-150].

Бул қосық қатарларында Жамалдың алыс үлкелерде сүргінде жүріп, басқа түскен қыйыншылыққа мойымастан келешегинен үмит күтип жасағанлығы лирикалық қахарманның кеўил-кеширмелеринен өткерилип сұұретленген. Поэмада жетим қалған жас нәресте менен қартайған ата-ананың перзентин күтип муңайып жасағанлығы, лекин, усындай қыйын-қыстаў пайытлары оларға жәрдем қолын созған жақын адамларының адамгершиликке толы инсанийлық пазыйлетлери лирикалық қахарманның дықкатынан шетте қалмаған. Әсиресе, поэманың лирикалық хәм эпикалық сыпатын арттырыўда шайыр қахарманлардың диалоглары менен монологларынан утымлы пайдаланып отырған. Поэманың және бир өзгешелиги сонда, шайыр бир адамның басына түскен аўыр қайғысын сұұретлеў арқалы сол дәуірдің руўхын, сол дәуірдің нәпесин, сол дәуірде жасаған сан мыңлаған адамлардың дәртин лиро-эпикалық планда ықшам хәм тәсирли ашып бере алған.

Поэмада автор әкеси ҳаққындағы ойларына азғана лирикалық шегинис жасап, екинши жәхән урысы дәуириниң қыйыншылықлары менен соңғы парахат өмир туўралы да бираз сөз етеди:

...Жораларым буған гүўа,
Ерте жыйнап ақыл, есин,
Жаслыққа тек арқалаттық,
Қанлы урыстың ақибетин,
Қыз қыдырар қайқы ўақта,
Бел, кетпенди саплағанбыз,
Канал қазып тың мәканнан,
Қазыўды да баплағанбыз,
– Гүлләни де фронт ушын! –
Бизде қарыў асынғанбыз,
Түнде ғөрек тазаласақ,
Күнде пахта тасығанбыз... [8, 153-154].

Әлбетте, бул дәуірдің балалары тылда егеделер менен бир сапта турып, мийнет етиўге, қыйын турмыс машқалаларын үлкенлер менен ийинлесип көтериўге туўра келди. Шайыр усылайынша поэманың эпикалық сюжетине негиз болған дәуірдің қатаң шынлығын хәм аўыр машқаласын, пүткил адамзат өмирине тийгизген унамсыз тәсирин лирикалық қахарманның кеўил толғаныслары арқалы өз оқыўшысына исенимли хәм тәсирли жеткерип бере алды.

Улыўма жуўмақтастырып айтқанда, 1960-1980-жыллары талантлы шайырлар Ғ.Сейтназаровтың биз көрип өткен поэмасының қурылысында лиро-эпикалық сұұретлеўлер әҳмийетли орын ийелеген. Шайыр лиро-эпикалық поэмасында тийкарынан,

халықтың турмысы менен байланысly болған әхмийетли мәселелерди көркем сүүретлеген. Жоқарыда көрип өткенимиздей, поэмада лирикалық хәм эпикалық сүүретлеўлердиң синтези (бирикпеси) айқын көзге тасланады. Эпикалық сюжетке тийкар болған ўақыялар, 1930-1950-жылларда дөретилген поэмалардағыдай дәстүрий түрде баянлана берместен, олар шайыр «мен»и, қахарманның ишки кеширмелеринен өтип атырған ой-сезимлери, монологлары менен диалогларының жәрдемінде сүүретленген.

Нәтийжеде, өткен әсирдиң 60-жылларына келип қарақалпақ поэмаларының қурылысында өзгеше усыл – сап эпикалық сүүретлеўлерге қарағанда көркем материалды лирикалық сыпатта ашып берий тенденциясы кем-кемнен күшейген. Әлбетте, бул қубылыс, қарақалпақ поэмаларының қурылысында реалистлик бағдардағы сүүретлеўлер менен бирге, лиро-драмалық, драмалық хәм романтикалық сүүретлеўлердиң пайда болыўына кең жол ашып берди.

ӘДЕБИЯТЛАР

1. Ахметов.С. Қарақалпақ совет поэзиясы. – Нөкис: Қарақалпақстан, 1988.
2. Дабылов П.А. Қарақалпақ поэзиясында лирикалық қахарман образының жасалыў өзгешеликлери (Т.Мәтмуратов хәм К.Рахмановтың поэзиясы мысалында). Филол. илим. философ. докт. дисс. – Нөкис, 2017.
3. Жаков А. Современная советская поэма. Минск, 1981.
4. Киканс В.П. Современная советская поэма. – Рига: Зинатне, 1982.
5. Мәмбетниязов.Т. Жаңа қарақалпақ поэзиясы хәм дәўир талабы. – Нөкис: Билим, 1994.
6. Нурмухамедов М.К. Шығармаларының еки томлығы: I том. – Нөкис: Қарақалпақстан, 1983.
7. Раҳимжонов Н. Лирик поэма. (1961-1973-йиллар ўзбек поэзияси материаллари асосида). Филол. фан. номз. дисс. – Тошкент, 1975.
8. Сейтназаров Ғ. Сырласыў. – Нөкис: Қарақалпақстан, 1977.

IBRAYIM YUSUPOV SHIĞARMALARINDAĞI FRAZELOGIZMLERDE ÓLSHEM, WAQIT BIRLIKLERINIŇ BILDIRILIWI

Salieva H.

Ўзинияз атндағы Нокис мамлекетлик педагогикалиқ институти

Qaraqalpaqstan hám Ózbekstan xalıq shayı, Ózbekstan qaharmanı Ibrayım Yusupov qaraqalpaq ádebiyatında óziniń ólmes qosıq qatarları menen xalqımız júreginen orın alğan bolsa, óziniń tilimizdegi sózlik quramımızdağı sózlerdi óz dóretpelerinde sheberlik penen paydalana alğan, milliy tilimiz ana tilimizdiń rawajlanıwında salmaqılı úlesi bar ullı sóz sheberi. Ibrayım Yusupov dóretpeleri frazeologizmlerge júdá bay.

Tilimizde bir neshe sózlerden quralğan sóz dizbekleri frazeologiyalıq sóz dizbekleri belgili orındı iyeleydi. Frazeologiyalıq sóz dizbekleri pikirdi tolıq, ózine tán mánilik boyawları menen jetkeriwde ayırıqsha xızmet atqaradı. Sońğı dáwirdegi izertlewlerde frazeologizmlerdiń ańlatatuǵın mánini izertlewge dıqqat qaratılmaqta.

Frazeologizmler – mání ótkirliligi, obrazlılıǵı, ekspressivliligi, stilistikalıq boyawlarǵa iye ekenligi menen til biliminiń ayırıqsha bir tarawı sıpatında úyreniledi. Shayır olardı qosıq qatarlarında, gúrrińlerinde sheberlik penen paydalanǵan. Shayırdıń qosıqlarındağı frazeologizmlerde ólshem, muǵdardı, waqıttı bildiriwshi frazeologizmler kóplep ushırasadı.

«Sáwbetli aqsham» qosıǵında:

Doslar ańsap kelip qurǵanda bázim,

Dım pákize boldı bul bergen háziń

Tepkiri *bir súyem* ata qorazıń,

Shaqrıǵansha gúrriń qızarı bolar...(Tańlamalı shıǵarmaları. II tom.133-bet)

Bul qosıq qatarlarındağı *bir súyem* frazeologizmi jaqın hám az muǵdardı bildiriwshi frazeologizm.

«Теңелбайға» qosıǵında:

Eki ayaǵına bir etik kiyip,

Juwırdı izińnen ıshqında kúyip,

Al sen ketip qaldıń basqaǵa tiyip,

Zar jılap Teńelbay qaldı bir sayda.

Onıń yosh-ilhamı sen ediń Shayda? (Tańlamalı shıǵarmaları III tom.129-bet).

Bul qosıqtaǵı *eki ayaǵına bir etik kiyip* frazeologizmi tez degen mánini bildiredi.

«Ámiw gúllerine» qosıǵında:

Aǵalarım jaqsı, ózleriń jaqsı,

On tórttegi ayday júzleriń jaqsı,

Qáyinleriń bası qishıp súykense,

Juwaptan ushırǵan sózleriń jaqsı (Tańlamalı shıǵarmaları. II tom. 15-bet).

Shayır poeziyasındaǵı basil temalardıń biri bul-hayal qızlar teması. Quramında ontórt sanlıq sózi mine bul qosıǵındaǵı *on tórttegi ayday* frazeologizmi júdá sulıw, asa ketken gózzal degen mánilerdi bildirip, hayal-qızlardı ontórttegi ayǵa teńep sulıwlıǵın, gózzallıǵın ayǵa teńep jırlaǵan.

Ayrim órinlarda sóz ustalari frazeologizmlarninig komponentlerini konkret sózlarga almashtirib qóllab stilistik maxsuldorlikka erishadilar. Bu esa ushbu matnga emocianal ottenka va stilistik xususiyat baxsh etadi [4, 64].

«Kelgen boldı ma» qosıǵında:

Shaǵal máslik qurmay doslarıń menen,

Bes kúnlik dáwrandı súrgen boldı ma (Hárkimniń óz zamanı bar. 67-bet).

Bes kúnlik dúnya frazeologizmi *qısqa ómir* mánisin bildiredi. Shayır frazeologizmlerdi komponentleri almashtırıp qollap *dúnya* sóziniń ornına *dáwrán* sózin qollanǵan. *Bes kúnlik dáwrandı súrgen* frazeologizmi insańǵa berilgen bul ómirdiń qısqaılıǵın, az muǵdardı, waqıt mánisin bildirip tur. Shayırdıń qosıqlarındaǵı bunday frazeologizmler tereń oydı, pikirlewdi talap etetuǵın hám mánisi jaǵınan emocionallıqqa iye.

Juwmaqlap aytqanda, shayırdıń qosıqlarında waqıt, muǵdar, ólshemdi bildiriwshi frazeologizmler ónimli qollanılǵan bolıp, olar qosıqtıń jáne de tásirli, mazmunlı bolıwın támiynlep tur. Shayır tildegi frazeologizmlerdi orın tártibin saqlaǵan halda sheber qollana bilgen.

ÁDEBIYATLAR

1. Aynazarova G. Qaraqalpaq tilinde teńles eki komponentli frazeologizmlerdiń leksika-semantikalıq hám stillik ózgeshelikleri. – Nókis: Qaraqalpaqstan, 2015.
2. Berdimuratov E. Házirgi qaraqalpaq tili. Leksikologiya. – Nókis: Bilim, 1994.
3. Маматов А., Болтаева Б. Фразеология бирликларининг лингвوماданий ва семантик-прагматик тадқиқи. Монография. – Тошкент, 2018.
4. Paxratdinov Q., Bekniyazov Q. Qaraqalpaq tiliniń frazeologizmler sozligi. –Nokis: Qaraqalpaqstan, 2018.

ҚАРАҚАЛПАҚ БАЛАЛАР ПОЭМАЛАРЫНЫҢ ҚӘЛИПЕСИЙИ ХӘМ РАҶАЖЛАНЫҰЙ

Турсынбаев И.П.

Бердақ атындағы Қарақалпақ мәмлекетлик университети

Бүгинги күнде глобал жәмийетлик интеграция хәм ғалабалық мәденият кең ен жайған бир дәўирде балалар әдебиятына кеўил бөлиў, оны раўажландырыў, изертлеў арқалы кең жәмийетшилкке таныстырыў ең әҳмийетли мәселелердиң бири болып есапланады. Өйткени, балалар әдебияты көркем әдебияттың ажыралмас бир бөлеги сыпатында өзине тән көркем эстетикалық жүкти алып жүретуғын үлкен бир тараў болып табылады.

Қарақалпақ әдебияттануы илиминде балалар әдебиятын изертлеў бираз кешеўиллеп қалғандай сезиледи. Балаларға арналған шығармалар қарақалпақ жазба әдебиятында да,

халық аўызеки әдебиятында да оғада көп. Бирақ оның изертлениўин үлкенлер әдебиятының изертлениўи менен салыстырып болмайтуғын дәрежеде төмен.

Қарақалпақ балалар поэмалары да үлкенлер поэмалары қатарында дәретилип, халыққа усынылып киятыр. Бирақ, усы ўақытқа шекем балалар поэмалары бойынша бирде бир арнаўлы изертлеў жумысы алып барылмады. Балалар поэмалары балалар әдебиты бойынша алып барылған изертлеўлер қурамында улыўмалық бағдарда шолыў мазмунында ғана исленди. Бул жумыслардың қатарына Т.Мәмбетниязов [3, 4], И.Қурбанбаев [2], С.Қазақбаевларды [1] атап өтиўге болады. Аталған илимпазлардың мийнетлеринде қарақалпақ поэзиясында поэмалардың жанрлық өзгешелиги, поэтикасы, көркемлиги, жазыўшы стили бойынша ҳешқандай пикирлер билдирилмеген. Т.Мәмбетниязов өзиниң “Қарақалпақ балалар поэзиясы ҳәм оның машқалалары” (Нөкис: Билим, 1992) “Балалар поэмалары” деген (118-136-бетлер) мақаласын жәриялады. Усы мақаласында автор қарақалпақ балалар поэмаларының қәлиплесиўине азы-кем шолыў жасаған ҳәм балалар поэмалары менен таныстырып өткен. Айырым поэмалардың қысқаша мазмунын айтып өтиў менен шекленген. Шайырлардың поэма жазыўдағы шеберлиги мәселеси, поэмалардағы образлар системасы, поэмалардың көркемлиги бойынша ҳешқандай мағлыўмат берилмеген яки анализ исленбеген.

Балалар поэмаларын изертлеўдеги бундай ашынарлы ҳалат қарақалпақ балалар әдебиятында поэмалардың жанрлық, көркемлик, сюжетлик-композициялық, стильлик өзгешеликлерин үйрениўди талап етпекте.

Балалар әдебиятының қәлиплесиўи ҳәм раўажланыўында тарийхый-жәмийетлик шараят пенен бирге халық аўызеки дәретиўшилигиниң тәсири оғада үлкен екенлигин бийкарлаўға болмайды. Қарақалпақ әдебиятында балалар әдебиятының қәлиплесиўи қарақалпақ жазба әдебиятының пайда болыўы менен қәлиплести. Дәслеп балаларға арналған қосықлар ҳәм киши көлемли гүрриңлерден ибарат болған балалар әдебиятында поэма жанрының қәлиплесиўи қарақалпақ поэзиясындағы 1920-1930-жыллардағы поэма жанрының қәлиплесиўи қарсаңында пайда болды.

Хәр бир әдебий жанрдың раўажланыўында тарийхый ҳәм жәмийетлик турмыс ең биринши гезекте тәсир етиўши факторлардан болғанлығы себепли, биз, қарақалпақ балалар поэмаларының раўажланыў жолларын белгилегенде хронологиялық принципке сүйениўди макул көрдик. Усы көзқарастан қарақалпақ әдебитында поэмалардың раўажланыў басқышларын төмендегише бөлиўге болады:

- 1) Балалар поэмаларының пайда болыў қәлиплесиў дәўири (1920–1930-жыллар);
- 2) 1950–1990-жыллардағы қарақалпақ балалар поэмаларының раўажланыўы;
- 3) Хәзирги қарақалпақ балалар поэмалары.

Бул басқышлардың хәр бириниң өзине ылайық тарийхый ўақыялары, соған жараса халықтың мәдений көзқарасы ҳәм дәретиўшилери болды.

Балалар поэмаларын ең дәслепкилерден болып жазып баслаған шайырлар балалар қосықлары менен танылған Ә.Шамуратов, Д.Назбергенов, С.Қурбаниязов ҳәм т.б. болды. Олар қарақалпақ балалар поэмаларын жазыўда өзлериниң дәслепки тәжирийбелерин усынды. “20–30-жыллары балалар әдебиятының ең тийкарғы темалары поэзияда жасларда класслық гүреске, билим алыўға шақырық болды. Поэзияда эпийайы ўақыяларды сүүретлеўге қарағанда, сиясий маңызы бар ўақыяларды сүүретлеў, сол арқалы жаслардың аңын, санасын өсириў ҳәм олардағы ўатанға болған сүйиўшиликтиоятыў биринши планда турды”, – деп әдебиятшы Т.Мәмбетниязов белгилегениндей, бул дәўирдеги қарақалпақ поэмаларының қәлиплесиў басқышында балалар әдебиятына тән болған усы өзгешеликлер орын алды [3:119].

Д.Назбергеновтың “Жетимлер” поэмасы 1930-жыллардағы күнделикли халық турмысын сүүретлейди. Онда бес жетим қалған балалар биригип, бирге өмир сүреди. Ашлықтан димары кеткен балалар шыйықшының есигине нан сорап келгенде, шыйықшының оларды қуўып жиберийи арқалы класслық гүреске дыққат қаратпақшы болады. Бирақ шығарманың тийкарғы идеясы жасларды турмыстың қыйыншылықларын

жеңіуге тәрбиялау хәм ауызбіршиликти жырлаудан ибарат. Ғ.Сейтназаровтың “Ерлик белгиси”, Қ.Жуманиязовтың “Ықлас” поэмаларында да сол уақыттағы дәуір талабын қанаатландыру үшін таңланған идея жетекшілік етеді. “Ерлик белгисінде” баспашыларға қарсы шыққан балалардың хәрекетлери, кеширмелери көркемлеп берилсе, “Ықлас” поэмасында трактор айдауды кәсип етип алууды мақсет еткен өспиримнің мақсетине жетіу жолындағы қыйыншылықлары, қахарманның өз мақсетине умтылуы сүүретленеді. Бул поэмалар балаларға тәрбиялық әхмийети жоқары дәретпелер сыпатында қабыл етилди.

Қарақалпақ әдебиятындағы поэмалардың қәлиплесиу дәуири болған 1920–1930-жыллардағы поэмаларға тән болған және бир ортақ белги – олардың барлығында қахарманлар жоқары класс оқыушылары яки сол жастағы өспиримлер.

Қарақалпақ балалар әдебиятының рауажланыуында фольклорлық шығармалардың тәсирин бийкарлауға болмайды. Т.Жумамуратовтың “Қәсийетли гәуҳар тас ҳаққында ертек” поэмасы қыялай ертеклик сюжетлерге қурылған болып, балалар оқыуы үшін тили жеңил, балалардың қабыл етиуи хәм тезирек түсиниуи үшін да шайыр ертеклик сюжетке тийкарланған поэма жазған, деуіге болады. Т.Мәмбетниязов бул поэмаға тоқталар екен, “Ақылбек образын дәретиуде негизинен қарақалпақ халық аңызлары, ертеклери жатса да, оған рус әдебиятының соның ишинде А.С.Пушкиннің “Балықшы менен балық ҳаққында ертек” поэмасының хәм Павлик Морозов, Жас гвардияшылар образының да тәсири аз емес”, – деп көрсетип өтеді [3:128]. Деген менен, алымның бул пикирлеринде хәмме нәрсени рус әдебияты тәсирине алып барып тақай беретугын сол дәуірдеги типик пикирлеу байқалады. Т.Жумамуратов бул поэмасында қарақалпақ халық ауызеки дәретиушилигин заманагөй типик шараятқа сәйкеслендиреди. Соның нәтийжесинде Ақылбек образы Павлик Морозов хәм Жас гвардияшылардың тәсирине уқсап көринеді.

Соның менен бирге, киши мектеп жасындағы балаларға арналған поэмалар да дәретилди. Ә.Тәжимуратовтың “Зарлық хәм Барлық” поэмасы мектеп жасына шекемги балалар турмысын сүүретлеуіге арналған. Онда кишкене Зарлықтың мийнеткешлиги, талапшаңлығы, қызығыушаңлығы шебер сүүретленген.

Мектеп турмысын сүүретлейтуғын Ж.Дилмуратовтың “Артек”, С.Нурымбетовтың “Фарҳад”, Р.Аяпбергеовтың “Асан-Үсен” поэмаларында балалардың шөлкемлестириушилиги, үлкенлерге жәрдем беріуіге хәрекет етиулері, тәртипли, билгиш балалар болуы сыяқлы ортақ мәселелер орын алған.

1985-жылы “Жеткиншек” газетасында жарық көрген Ш.Сейитовтың “Қыял атауында” поэмасы балаларға арналған поэмалардың ишинде көркемлиги жағынан да, идея-тематикасы жағынан да балалар поэмаларының ишинде ең жоқары әхмийетке поэма болып табылады. Поэмада шайыр тәрөпинен балалардың хәртүрли хайуан хәм қусларды бағып, өсириуи, терек егиуи, бириншиден, балаларды мийнетке тәрбиялауда, екиншиден, тәбиятқа сүйиспеншилик оятыуда, үшіншиден, экологияны қорғауда шақырса, төртиншиден қыялай сүүретлеу усылы балалардың қабыллауын жеңиллетиуіге, қызығыушылығын оятыуда, шығарманың уақыяларының тәсиршеңлигин арттыруға хызмет еткен.

Ғәрезсизликтен кейинги дәуірде балалар поэмалары мазмуны жағынан өзгешеликке ийе болды. Бул өзгешелик жәмийетлик турмыстағы жаңаланыулар менен көзқарасларға байланысly.

Қарақалпақ балалар әдебиятында балаларға арналған поэмалардың көркемлик хәм жанрлық өзгешелигин үйрениу балалар әдебиятының теориялық мәселелерин шешиуде жәрдем береді. Бул болса, өз гезегинде қарақалпақ балалар поэмаларын изертлеуіге зәрүрликті келтирип шығарады.

ӘДЕБИЯТЛАР

1. Қазақбаев С. XX әсирдің ақыры ХХІ әсирдің басындағы қарақалпақ балалар әдебиятының эволюциясы, жанрлық қәсийетлери хәм поэтикасы. – Нөкис, 2019.

2. Құрбанбаев И. Қарақалпақ балалар әдебияты тарихының очерки. – Нөкис: Қарақалпақстан, 1974.
3. Мәмбетниязов Т. Қарақалпақ балалар поэзиясы хәм оның машқалалары. – Нөкис: Билим, 1992.
4. Мәмбетниязов Т. Шайыр жолы (С.Аббазовтың өмири хәм дөретиўшилиқ жолы туўралы). – Нөкис: Билим, 2001.

YUSUP HAS HAJIB DÓRETIWSHILIGINIŇ TÁLIM-TÁRBIYALIQ ÁHMIYETI

Uzaxbayev A.G.

Berdaq atındaǵı Qaraqalpaq mámleketlik universiteti

Tálim-tárbiyaǵa tiyisli jaratılǵan dóretpelerdiń tiykarǵı ózegi insaniylıq, insandı kótermelew ideyası bolıptabıladı. Yaǵnıy adamgershilik ideyasın ámelge asırıwdıń tiykarǵı quralları retinde joqarı etikalıq, insaniy múnásibetler hám páziyetlerdi júzege shıǵarıw, tálim-tárbiyanı ámelge asırıw zárúrli másele etip qoyılǵan. Bilimlendiiriwge tiyisli etikalıqdóretpelerde insannıń ruwxıy kámalǵa jetiwinde joqarı etikaǵa iye bolıwı, ilim-pándi tereń iyelegende ǵana ámelge asıwı múmkin, – degen ideya baslı orındı iyelegen.

Házirgi zaman tálim-tárbiyası, ǵárezsizlik ideologiyası qalıplestiriwde jas áwlad ata-babalarımız miyrasların jaqsı úyrense, ámel etse óz aldına qoyǵan maqset-wazıypalarına qara aladı. Sebebi olardıń ádep naması, aqıl-násiyatları shańaraqta balalardı hár tárepleme tárbiyalaw, kámalǵa jetkiziw, ruwxıy baylıǵımız, qádiriyatlarımızdıń tiregi bolıp tabıladı. Áne sonday ullı oyshıllardıń biri Yusup Has Hajib bolıp, onıń shıǵarmaları tek ǵana biziń xalqımızdıń emes al jáhán civilizaciyasınıń rawajlanıwına óz úlesin qosqan. Onıń “Qutadǵu bilig” (“Baxıtqa baslawshı bilim”) shıǵarması óz dáwiriniń jetik siyasıy, tálim-tárbiyalıq máseleleri, túrkiy xalıqlar tariyxı, mádeniyatı, ilimi, úrp-ádet hám dástúrleri, turmıs-tárizi, qádiriyatları jóninde tolıq maǵlıwmat berilgen.

Shıǵarmada keń bayanlangan etikalıq páziyetlerdi sanap ótiw arqalı alımnıń tálim-tárbiya, etika máselelerin qanday dárejede tereń bilgenligi kórsek boladı. Bunda tiykarınan ádalát, isenim, sadıqlıq, kishipecillik, mártlik, húrmet hám sıylasıq, isbilermenlik, aqıl-ziyreklik, sıyaqlı páziyetler ullılanadı. Misalı:

Sózińe iqtıyat bol, basıń ketpesin,
Tilińe iqtıyat bol, tisiń sınbasın,
Uzın arqan qıla berme sózińdi,
Bir kúnleri alıp keter ózińdi,
Danışpan boladı bilip sóylegen,
Sol ushın da onıń sózi óshpegen.

Yusup Has Hajib bul shıǵarması arqalı óz oyında sawlelendiiriwinde eń kámil, jámiyettiń sol dáwirdegi talaplarına juwap bere alatuǵın insandı qanday kórgen bolsa, sol tiykarda óz principlerin aytadı. Mine, sonday etikalıq máselelerden biri shańaraq hám perzent tárbiyası máselesi bolıp tabıladı. Bul ulıwma insaniylıq etikalıq normaǵa Shıǵıs etikasına dıqqat awdarǵan. Shıǵıs xalqınıń ullı dástúrin, shańaraqlıq turmısın, turmıs tárizi hám tárbiya usılların tereń bilgen hám shayır usı zárúrli etikalıq mashqalanı ayırıqsha filosofiyalıq baǵdarda bayan etken.

Yusup Has Hajib insannıń kámalǵa jetiwiniń jol-jobaları, usılları, ilajların joqarı kórkemlilik penen kórsetip beredi. Sol sebepli de bul dóretpede óziniń ilimiy, bilimlendiiriw, tárbiyalıq áhmiyeti menen kúta úlken bolıp tabıladı. Sonıń ushın da Yusup Has Hajibtiń bul shıǵarması turkiy xalıqlar ádebiyatı tariyxında zárúrli orın iyelegen eń jaqsı ǵáziyne dóretpelerden biri dep bahalanadı.

Turmıstıń mazmunın tuwrı túsindiriw, jasáwladqa ádep etikanı úyretiń, iygilikli jumıslarǵa ádetlentiń belgilengen. Shıǵarmada barkedal áwlad tárbiyası hám túrli jaman illetlerden alısta bolıw yamasa onı pútkilley joq etiw boyınsha bir qatar tárbiya metodları, usıl hám quralları bar. Úgit-násiyat etiw,órnek kórsetiw, xoshametlew hám qaralaw sıyaqlı metodlardı xalqımız ásirler dawamındaqollap kelgen bolıp, onıń tómendegi unamlı formaları: túsindiriw, úyretiń,shınıǵıw

etdiriw, jaqsı páziyet hám jumıslarǵa úndew, qálew bildiriw, maqtaw, algıs aytıw, sıylıqlaw, sıylaw, isenim bildiriw, aqlaw, wásiyat qılıw sıyaqlı tálim metodları hám quralları jaslar tárbiyasında zárúrli orınıyeleydi.

Yusup Has Hajibtiń “Qutadǵu bilig” shıǵarmasında kámil insan máselesi oraylıq másele bolıp esaplanadı. Usı shıǵarmada insannıń jámiyet hám turmısta tutqan ornı, minnet hám wazıypaları haqqındaǵı máseleler ayrıqsha tárizde bayan etiledi. Yusup Has Hajibtiń aytıwınsha, hár bir kisi jámiyetke múnásip bolıp kámal tabıwı kerek. Onıń ushın, ol tuwılǵan kúnnen baslap zárúr bilim alıwı kerek. Perzentler tárbiyası erte baslanıwı shárt. Sonda ǵana olardıń orınsız minez-qulqlarına beriliwiniń aldı alınadı. Yusup Has Hajibtiń usı shıǵarması insandı hár tárepleme kamalǵa jetkiziwdiń barlıq máseleleri óz kórinisin tapqan bilimlendiriwge tiyisli-etikalıq dástan bolıp tabıladı. Alım insandı kamalǵa jetiwi ushın tómendegilerdi názerde tutadı:

1. Intellektual kamalǵa jetken bilim hám ziyreklilik. Oqımışlı bolıw.
2. Etikalıq kamalǵa jetken.
3. Fizikalıq kamalǵa jetken.

Jáne de shıǵarmada patsha Aytoldı obrazı arqalı mámleket basshısınıń qanday bolıw kerek ekenligin kórsetip bergen. Onıń pikirinshe húkimdar jaqsılıq penen at shıǵarǵan sawatxan, ilimli, ózinshe pikirli, tariyxtı jaqsı biliwi, eń áhmiyetlisi ádebi pák bolıwı zárúr. Onıń shıǵarmalarında jámiyetti basqaratuǵın adam ushın ádalat párwarlıq oǵada zárúr qásiyet ekenligi qayta-qayta tárkir arlanadı. Ol basshılarǵa ádalat normalarına ámel qılıwdı másláhat berip, puxaralardıń arız-ármanlarına dıqqat penen qulaq salıw lazım ekenligin kórsetedi hám ol ádalatlı, ádil patsha rawajlanıw tımsalı dep qaraydı. Ádalatlı patsha mámleket ushın tınıshlıq hám parawanlıq sebepshisi esaplanadı. Yusup Has Hájib aqıllıq hám aqılsızlıq bir-birinen keskin parq etip turadı hám adamzat turmısında, ulıwma jámiyette úlken rol atqaradı degen túsinik beredi. Aqıllılıqtı jırlay otırıp, aqıllılıq-bul kushli qural, ol adamzat jámiyetiniń gúlleniwin táminleydi, al aqılsızlıq onı bálege ushıratadı- deydi Yusup. Bir jag’nan bilimlerdi quday inam etken sawg’a retinde qabıllay otırıp, bılay deydi:

«Quday kimge bilim hámaql berse,
bul og’an iygilik islerbuyırǵı».

Al, ekinshi jag’nan shayır adamnıń aqlı tabanlılıq penen izleniwler nátiyjesinde, oqıw, biliw nátiyjesinde qalıplesedi deydi. Mine, sonlıqtan Yusuptıń isenimi boyınsha sawatlı adamlar xalıq haqqında g’amxorlıq etedi. Onıń tárepdarı boladı, ádil basqaradı, ápiwayı xalıqqa adamgershilik penen qaraydı: ilim hám danalıq eldi basqarıwda kóplegen iygilikli mumkinshiliklerge jol ashadı.

Sonlıqtan eldiń hákimi dana hám sawatlı bolıwı tiyis. Oqıw hám tárbiya waqtında morallıq jaqtan jetilisiwge erisiledi, degen oylar turmısta rawajlanadı hám sawdada hám ónermentshilikte kórinedi, kitaplarda «adamnıń abıroyı bilimler menen belgilenedi» degen atama kitapta tiykarlaǵı berilgen.

Hámme nárseniń ámelge asırılıwın qudaydan kutpewge shaqıra otırıp, adamlarǵa bilimdi quday beredi-mish degen oy menen shayır adamlardıń óz betinshe izleniwge hám usı bilimlerge erisiwge shaqıradı. Onıń pikirinshe, tek sawatlı, aqıllı jetiliske adamlar g’ana jáhannıń sırların, jerdegi turmıstıń áhmiyetli bólimin biliwge erisedi. Sonday-aq, Yusup Has Hájib bilimsiz adamlar dunyanıń hár qıylı qubılısların aqırına deyin tusine almag’anlıqtan nawqas adamlar sıyaqlı jasaydı deydi. Shayır bilimlerge óziniń kóz-qarasın bılayınsha bildiredi:

Bilimsiz sózsiz soqır adam,
Ol kóredi, lekin parqına tusinbeydi,
Háy ladan kel, bilimnen eles al,
Bilim adamg’a dańq, abıroy áperer,
Anadan adam bilimsiz tuwıladı,
Keyin bilim uyrenip tóрге shıǵ’adı.

Yusuptıń túsinigi boyınsha, adamnıń adamgershilik penen jasawı ushın aqlı baslı shárt bolıp tabıladı, óytkeni bilim túnektegi jaqtılıq sıyaqlı, zulımlıq hám miyrimsizlik dunyasındaǵı jaqsılıq sıyaqlı. Bilim adamg’a miyrimli bolıwǵa járdemlesedi, al adam bilimniń arqasında

unamlı qásiyetlerge iye boladı hám dógeregindegilerdiń hurmet dıqqatına ılayıq boladı. Jáhándag'ı barlıq sırlar hám ashılmag'an, izertlenbegen nárseler bilimniń kushi menen ashıladı.

Jaradıwshı aytqanıday, aqıllı bol sen adam,
Bilim menen jarqırasın juzleriń.

Bilim hám ilim iyelewdi jaslarg'a násiyat ete otırıp, shayır bunda óziniń tárbiyalı, sawatlılıq pedagogikalıq hám psixologiyalıq tájiriyesine suyenedi. Jaslarg'a aqluyretiwdiń balalıq dáwirden baslanatug'ın qattı aytp eskertedi.

Balalardı jaqsılıqqa uyretseń.
Iygilikli istiń jemisin jeydi.

Bilimlerdiń paydası haqqında oyg'a Yusup bir neshe ret qayta oraladı, oqıw, túsiniq, bilimlerdiń paydası, olardı qollana biliw hám basqa da túsiniqlerdiń mánisin hám óziniń pikiri boyınsha nag'ız adamdı sıpatlaytug'ın barlıq nárseni, onıń dańqın shıg'aratug'ın hám abrayın kóteretug'ın ashıp kórsetedi:

Ilim bilim menen shıqsañ bálentke,
Erisesen xalıq aldında húrmetke.

Shayırdıń bilimlerge baylanıslı kóp nársenge erisiw, hátte dozaqtıń otınanda qutılıw, múmkin degen pikiri qızıq.

Quday xızmetine uyren ilimdi,
Ilim menen maqset gılti ózińde.

Shayırdıń bunday batıl oyları pikirleri bizge onı og'ada dinshil etip kórsetedi. Aqıldın járdemi menen hátte adamzat sol dáwirde biliw mumkin emes dep ádetlenip ketken qubılıslardı hám jáhándag'ı jag'daylardı da túsiniw aqıldın járdemi menen túsiniw mumkin deydi. Aqıllı adamlar kóplegen zatlardıń mánisin túsinedi, olardıń nátiyjeleri haqqında oy juwırtadı, ashılğ'an jańalıqlardı maqtanış etedi. Al nadanlarg'a kelsek olar ózleriniń topaslıg'ınan ulıwma hurmetke erispeydi. Dógerektegi adamlar olardı soqır adamlar sıpatında qabıllaydı, al Yusup sawatsızlardı bilim iyelewge shaqıradı, bilimler danalıg'ın g'áziynesinen óziniń úlesin alıw zárurlıgın olar esine saladı.

Juwmaqlap aytqanımızda, Yusup Has Hajibtiń "Qutadğu bilig" shıǵarması insannıń hártárepleme kamal tabıwında, ózlikti ańlawında tárbiyalıq áhmiyetke iye eń iri shıǵarma bolıp esaplanadı. Sonıń ushın da bul shıǵarma óziniń ilimiy, mánáwi, tárbiyalıq áhmiyetin usı künge shekem saqlap kelmekte.

ÁDEBIYATLAR

1. To'xliiev B. Yusup Xos Hojibning «Qutadg'u bilig» asari. – Toshkent: O'zbekiston, 1991.
2. Yoqubov A. "Qutadg'ubilig"da davlatchilik konsepsiyasi. 1997.
3. Yusup Balasuǵiniy "Qutadğu bilig". – Alma-ata: Jazıwshı, 1986.

QARAQALPAQ FOLKLORI SHIǴARMALARINDAǴI FRAZELOGIYALIQ SÓZ DIZBEKLERI

Xalmuratov D.Y.

Ájiniyaz atındaǵı Nókis mámleketlik pedagogikalıq instituti

Qaraqalpaq tiliniń leksikası júdá bay sanaladı. Ondaǵı hár qanday sóz óziniń qollanıw ornı, qollanıw sheberligi menen áhmiyetli. Tilimizde quramındaǵı komponentleri basqa máni bildiretuǵın, ekinshi bir sóz benen awmastırıwǵa bolmaytuǵın sóz dizbekleri de ushırasadı. Olar tilimizdiń qaymaǵı retinde ayırıqsha bahalanadı hám de ápiwayı sózge qaraǵanda shıraylı, tásirshenligi menen ajralıp turadı. Onda xalqımızdıń ásirler boyı payda etken, jıynaǵan ájayıp danalıq gawharları jámlengen. Qaraqalpaq tilinde bunday tayar formadaǵı, tereń mánili turaqlı sóz dizbekleri frazeologiyalıq sóz dizbekleri dep tanıladı [1, 179]. Frazeologiya – til iliminiń belgili tarawı. Frazeologizm ózine tán belgilerine iye birlik bolıp, xalıq tiliniń qaymaǵın, maǵızın ózine jámlengen tereń, ótkir mánili jáne bir neshe sózlerdiń dizbeginen quralǵan tutas bir pütünlik sıpatında belgili [2, 12].

Frazeologiyalıq sóz dizbegine kirgen sózlerdi ekinshi bir sóz benen awmastırıw múmkin emes. Frazeologiya sózi grekshe *phrasis* (sóylem) hám *logos* (ilim) degen sózlerden alınğan bolıp, hár qanday tildin frazeologiyalıq sistemasın úyrenedi. Eki yamasa bir neshe sózlerdin turaqlasqan dizbeginen ibarat bolıp, quramındağı komponentleriniń mánilerinen basqa mání bildiretuǵın, turaqlı quramı hám qurılısı menen ajralıp turatuǵın birlikler tilde frazeologizmler dep júritiledi.

Qaraqalpaq folklorı frazeologizmlerge oǵada bay. Dástanlar tilinde qollanılğan dialektlik frazeologizmlerdin túrli mánilik qásiyetlerin, belgilerin tómendegi misallardan kóriwimizge boladı:

1. Aytayın desem arzımdı,
Hesh kim **qulaq salmaydı**. (Qoblan, 478)
2. Mına sózdi esitip,
Qurtqanıń **qanı qaynadı**. (Qoblan, 478)
3. **Qara basımızdın erkin bereyin**. (Qoblan, 477-bet)
4. Ol qız saǵan **ońlı juwap bermeydi**,
Berilgen frazeologizmler:

Qulaq salmaydı – mánisi tıńlamaw, aytqanın qılmaw. Tásirli, ótkir mánige iye. Quramındağı eki komponent jıynalıp, bir mánini ańlatadı hám de bir sintaksislik xızmet atqaradı. Gápte bayanlawısh xızmetinde kelgen.

Komponentleriniń sanı boyınsha 2: 1-komponent *qulaq*, 2-komponent *salmaydı*. Leksikalıq quramı jaǵınan: *qulaq*, *salmaydı* sózlerinen turadı. Strukturası jaǵınan: qulaq – atlıq, salmaydı – feyil sózlerden ibarat, atlıq+feyl tipinde jasalǵan. Ańlatatuǵın mánisi – tıńlamaw, aytqanın qılmaw. Sóz shaqaplarına qatnası boyınsha – feyl, is-háreketti bildiredi.

Qanı qaynadı – ashıwlandı.

Qara basımızdın – bir ózi, tek ózi, **erkin bereyin** – baǵınıshlı bolıw. *Qara basımızdın* sóz dizbeginiń ózi bir frazeologizm bolsa, *erkin bereyin* sóz dizbegi óz aldına bir frazeologizm boladı.

Ońlı juwap bermeydi – rasın aytpaw. Komponentleriniń sanı – 2, 4, 3.

1-komponent – *qanı*, 2-komponent – *qaynadı*; 1-komponent – *qara*, 2-komponent – *basımızdın*, 3-komponent – *erkin*, 4-komponent – *bereyin*;

1-komponent – *ońlı*, 2-komponent – *juwap*, 3-komponent – *bermeydi*.

Leksikalıq quramı jaǵınan: *qanı* hám *qaynadı*, *qara*, *basımızdın*, *erkin* hám *bereyin*, *ońlı*, *juwap* hám de *bermeydi* sózlerinen turadı.

Strukturası jaǵınan: atlıq+ feyl, kelbetlik+ atlıq+ atlıq+ feyl, ráwısh+ atlıq+ feyl tipinde jasalǵan. Sóz shaqaplarına qatnası boyınsha: *qanı qaynadı* – feyl, is- háreketti bildiredi; *qara basımızdın erkin bereyin* – feyl; *ońlı juwap bermeydi* – feyl, háreketti bildiredi.

Frazeologiyalıq sóz dizbekleri bárhama rawajlanıp, biziń leksikamızdı bayıtıp otıradı. Frazeologiyalıq sóz dizbekleri ańlatatuǵın mánisi, quramındağı komponentleriniń sol pútin mánige qatnası, baylanısı boyınsha hár qıylı bolıp keledi. Usı belgilerine qarap frazeologiyalıq sóz dizbeklerin ilimpaz E. Berdimuratov tórt toparǵa bólip: frazeologiyalıq ótlesiw, frazeologiyalıq birlik, frazeologiyalıq dizbek, frazeologiyalıq sózler, – dep bólgen bolsa [3, 138], ilimpaz J. Eshbaev úsh toparǵa bólip qaraydı: frazeologiyalıq ótlesiw, frazeologiyalıq birlik, frazeologiyalıq dizbek dep bólip, naqıl-maqallardı óz aldına bólip qarap, olardıń bir-birinen ayırmashılıǵın aytıp ótedi [4, 22]. Biz de ilimpazlarımızdın pikirlerine súylene otırıp, dástanlar tilinde ushırasatuǵın frazeologiyalıq ótlesiwler, frazeologiyalıq birlikler, frazeologiyalıq dizbekleri haqqında aytıp ótemiz.

1. **Frazeologiyalıq ótlesiwler** – quramındağı komponentleri óziniń tuykarǵı leksikalıq mánisin derlik joyılıp jibergen sóz dizbekleri. Mısalı:

- Aytqan **sózın shayadı**,
Wádesinen tayadı. (Qoblan, 481-bet)
- Eki araǵa ot taslap**,
Buzaqı sózlerin ayttı. (Qoblan, 480-bet)

Júregi ósken kárwanğa,
Batır jaqın keledi. (Qoblan, 441-bet)
El iyesi patshanın,

Kózine shóp salıptı. (Qoblan, 426-bet)

Berilgen misallardağı frazeologiyalıq dizbekleri: *sózin shayadı* – sózinde, wádesinde turmaw; *eki aráğa ot taslap* – urıstırıw; *júregi ósken* – ózin joqarı sanaytuğın adam; *kózine shóp salıptı* – hayalına yamasa erine qıyanet etiw mánisinde qollanılıp, dástanlar tiliniń kórkemliligin, obrazlılıqın kúsheytıp kórsetip tur.

2. **Frazeologiyalıq birliklerdiń** quramındağı ayırım komponentleri ulıwma pútin mánige jaqın bolıp, frazeologiyalıq ótlesiwge qarağanda biraz jumsarğan sóz dizbekleri. Mısalı:

Baxtıma qara tigilip,
Baxtım qara boldıma? – dep,
Dalağa shıqtı Dáwkempir. (Qoblan, 516-bet)

Onday etip aytqanıńa kónbese,
Kózge ilip seni adam demese. (Qırq qız, 14-bet)

Misallardağı **baxtıma qara tigilip** – *baxıtsız bolıw*, **kózge ilip** – *mensiniw* mánisinde qollanılıp, dástanğa ayırıqsha obrazlılıq berip tur. Eger bul dizbeklerdi ápiwayı *baxıtsız bolıw*, *mensiniw* dep qollansaq, onda ótkir máni, obrazlılıq shıqpağan bolar edi.

Dástanlarda sinonim frazeologiyalıq birlik retinde kelgen sóz dizbekleri de ushırasadı. Mısalı:

1. Biraz qoyğa ash qasqır,
Salıptı ájel qurıgın,
Qızıl qanğa boyaptı,
Toğaydın qalın urıgın. (Qırq qız, 23-bet)
2. Mal jıynamay, **aq tambadı tańlayğa,**
Jetim qalıp, kewlim ketti bundayğa. (Qırq qız, 23-bet)
3. Bul bergenin azsınıp,
Tańlayları kebedi. (Qırq qız, 27-bet)
4. Dárwazamannın **qabağın Alla mákkem bayladı.** (Sháriyar, 236-bet)
5. **Qabaqları qatadı,**
Allayar bay úyında. (Qırq qız, 26-bet)
6. Gúlayımğa jibergende oyımdı,
Átirapqa **ser etti.** (Sháriyar, 277-bet)
7. Sınqıldap qızler kúledi,
Dógerekke **kóz saladı.** (Sháriyar, 272-bet)
8. **Kóńlim hallas urıp tur,**
Bir aylanıp keleyin,
Bedenim ottay qızadı,
Júregim alıp ushadı. (Sháriyar, 290-bet)

Misallardağı **salıptı ájel qurıgın, aq tambadı tańlayğa, tańlayları kebedi** frazeologiyalıq sóz dizbekleri óz-ara sinonim bolıp, *ash bolıw* mánisin ańlatadı, **qabağın Alla mákkem bayladı, qabaqları qatadı** frazeologiyalıq birlikleri *uyqılatı, uyqıladı* mánisinde kelgen bolsa, **ser etti, kóz saladı** frazeologiyalıq birlikleri *qaradı* mánisinde qollanılıp, **kóńlim hallas urıp tur, júregim alıp ushadı** – *quwanıw* mánisinde qollanılıp, bir birine sinonim bolıp tur.

3. Qaraqalpaq tilinde quramındağı komponentleriniń jeke mánileri júdá anıq, ulıwma mánide tikkeley baylanıslı, solay da turaqlı sıpatqa iye sóz dizbekleriniń túrine **frazeologiyalıq dizbekler** deymiz [3, 143]. Mısalı:

Sóyler sózdi bilmedi,
Qabağın úydi, kúlmedi. (Qoblan, 481-bet)

Batar jerde kóli joq, baratuğın úyi joq, **tastay qarańgının** ishinde ol esikke keledi, bul esikke keledi, ashılmaydı bir qapı. (Sháriyar, 236-bet)

Gúlayımğa jibergende oyımdı,

Qız qıdırıp **bir jazǵanda boyımdı**. (Qırq qız, 24-bet)

Shappay, jelmey mayrılǵan,

Eki kózden ayrılǵan. (Sháriyar, 289-bet)

Mısallardaǵı *qabaǵın úydi, tastay qaraǵı, bir jazǵanda boyımdı, eki kózden ayrılǵan* frazeologiyalıq dizbekleriniń mánisi anıq belgili bolıp tur, yaǵnıy *qabaǵın úydi* – *qabaǵın úyip ashıwlanıw*, *tastay qaraǵı* – *qaraǵı tın*, *bir jazǵanda boyımdı* – *arqayın bolıw*, *eki kózden ayrılǵan* – *kózi kórmey qalıw* mánilerin ańlatıp, dástanlar tiliniń kórkemlilikin kúsheytken.

Frazeologizmler arasında quramalı dúziliske iye bolǵan teńdey eki bólekten turatuǵın dúzilmeler de jiyi ushırasadı. Tilimizdegi usınday eki bólekten turatuǵın, ózine tán bolǵan ózgesheliklerge ayrıqsha dúzilme sıpatında kózge taslanatuǵın eki komponentli frazeologiyalıq sóz dizbekleriniń bunday túrin **teńles eki komponentli frazeologizmler** dep ataymız [5, 10]. Qazaq ilimpazı A.Qaydarov: bir tutas frazeologiyalıq dizbektiń ishley teń bólinip, eki birdey “tirek sózge” súyenip, óz-ara sáykes eki komponentke júklenip, bólinip turǵan turaqlı sóz dizbegi-dep baha beredi [6, 233]. Bunday teńleseki komponentli frazeologizmler dástanlar tilinde júdá kóplep ushırasadı. Mısalı:

1. Qırqıldıma dep qanatın,

Jarıldıma jiligiń dep,

Bas demeydi uradı,

Kóz demeydi uradı. (Qoblan, 467-bet)

2. Aqlı kelte, shashı uzın,

Degen naqıl bar edi. (Qırq qız, 153-bet)

3. Aydan arıw, kúnnen sulıw qaraǵım,

Qayda júrdiń, saparındı aytıp ket. (Qırq qız, 50-bet)

4. Arıslanday aybatlı,

Jolbarıstay ǵayratlı. (Qırq qız, 52-bet)

5. Sonıń ushın ekewi,

Oǵan da joq, buǵan da joq. (Qırq qız, 59-bet)

6. Aqlı ketti, lal boldı,

Qarındastıń sózine. (Qırq qız, 71-bet)

7. Haramnan joq pishıǵı,

Hadaldan joq tawıǵı. (Qırq qız, 17-bet)

Mısallardaǵı *bas demeydi uradı, kóz demeydi uradı; aqlı kelte, shashı uzın; aydan arıw, kúnnen sulıw; arıslanday aybatlı, jolbarıstay ǵayratlı; oǵan da joq, buǵan da joq; aqlı ketti, lal boldı; haramnan joq pishıǵı, hadaldan joq tawıǵı* frazeologizmleriniń hár biriniń komponentleri forması, qurılısı jaǵınan birgelkili bolıp, úylesip kelgen. *Bas demeydi uradı, kóz demeydi uradı; haramnan joq pishıǵı, hadaldan joq tawıǵı* frazeologizmleriniń hár komponenti úsh aǵzadan turadı, al, *aqlı kelte, shashı uzın; aydan arıw, kúnnen sulıw; arıslanday aybatlı, jolbarıstay ǵayratlı; aqlı ketti, lal boldı* – hár komponenti eki aǵzadan turadı, *oǵan da joq, buǵan da joq* frazeologizmleriniń quramındaǵı komponentleri kómekshi sózler arqalı baylanısqa bolıp, dástanlarǵa ayrıqsha mánilik, tásirliklik, sheberliklik berip tur.

Juwmaqlap aytqanda, dástanlar tilinde ushırasatuǵın frazeologizmler túrleri kórkem sheberlikke iye bolıp, xalqımız tiliniń júdá bay ekenliginen derek beredi.

ÁDEBIYATLAR

1. Berdimuratov E. Ádebiy tildin funkcionallıq stilleriniń rawajlanıwı menen qaraqalpaq leksikasınıń rawajlanıwı. – Nókis-1973.
2. Yusupova B. Qaraqalpaq tiliniń frazeologiyası. – Toshkent, Tafakkur bustoni, 2020.
3. Berdimuratov E. Házirgi qaraqalpaq tili. Leksikologiya. – Nókis: Bilim, 1994.
4. Eshbaev J. Qaraqalpaq tiliniń qısqaşa frazeologiyalıq sózligi. – Nókis: Qaraqalpaqstan, 1985.
5. Aynazarova G. Qaraqalpaq tilinde teńles eki komponentli frazeologizmler. – Nókis: Qaraqalpaqstan, 2005.

DÁSTANLAR TILINDE «JÍNÍSLÍQ NEYTRAL» KONCEPT

(«Sháriyar» dástanı mısasında)

Xojabaeva D.T.

Ájiniyaz atındaǵı Nókis mámleketlik pedagogikalıq institutı

Lingvokulturologiyanıń tiykarǵı túsiniqlerinen biri bolǵan «koncept» terminini sana birliǵi esaplanadı. Ó.Q.Yusupov konceptti tómendegishe táriyipleydi: «Kontsept – bu ongimizda mavjud tashqi yoki ichki dunyodagi biror narsa yoki hodisa haqidagi bilimlar majmuasi, u haqidagi obrazlar va unga bo'lgan ijobiy, salbiy yoki neytral munosabatdir» [4, 10].

Dástanlar tilinde adam konceptiniń bildiriliw ózgesheliklerin izertlep qarasaq, onda «er adam» konceptin hám «hayal-qızlar» túsiniǵın ańlatıwshı leksemalar menen bir qatarda jınıslıq neytral túrde qollanıla beretuǵın sózler bar ekeniniń gúwası boldıq. Yaǵnıy bul túrdegi leksemalar jınıslıq jaqtan neytral qásiyetke iye bolıp, eki jınıs wákillerine de teńdey qollanıla beredi.

Biz bunı tómende «Sháriyar» dástanınıń mısasında kórip shıǵıwǵa háreket ettik.

Perzent mánisin ańlatıwshı *náreste* lekseması jınıslıq neytral konceptti ańlatıwshı leksema bolıp, jańadan tuwılǵan bala ul bala yáki qız bala bolıwına qaramastan barlıq balalarǵa qarata qollanıla beredi. Máselen, dástan tilinde bul sóz tómendegishe ushırasadı:

Shul toqqız nashardan jerge ingá dep túsken *nárestege* názeri túshmey ketti [5, 225-bet]. Bul sóz balanıń jas dáwirine baylanıslı da qollanılıp, jańa tuwılǵan bala *náreste* delinedi.

Perzent lekseması da tap *náreste* lekseması sıyaqlı eki jınıs wákillerine qarata da teńdey qollanılıw xarakterine iye:

Anda patsha oylandı: – Wa, dariyx, taxtı qursın, neteyin, taxsız-aq keteyin, ulsız-qızsız bendeniń jıyǵanı talaw der edi, keyni oyran der edi, eli-xalqımnan, taji-taxtımnan kesheyin, bashıma ǵulla kiyeyin, qolıma hasa alayın, haqqa táwekel qılayın, házireti Báytullaǵa hajı tawap eteyin, yaratqan qádir alladan bir *perzent* niyet eteyin, – diyip taxtıń talaq etip, yurtını tashlap, bashıǵa ǵulla kiydi qolıǵa hasa aldı, shiydilla tarttı, yarım aqsham waqtında húw – haq diyip, patsha, áne, yurtınan shıǵıp kete berdi [5:225]. Dástan tiykarınan perzentsizlik motivi menen baslanǵanlıǵı sebepli onda *perzent*, *náreste* leksemaları júdá jiyi ushırasadı. Tap usı *perzent*, *náreste* mánisin beriwshı *sábiy* lekseması da dástan tilinde qollanıladı:

Jerge shırlap bir *sábiy*,

Ingá dep ziban beredi [5, 230].

Yamasa *ballar* lekseması da dástan tilinde Sháriyar hám Ánjimge qarata ekewine de teńdey qollanıla beredi: *Ballardıń* anası xanıw Gúlsara jılap bargan sháhári batıl bolıp jatqan jerleri bul eldiń patshasınıń atını Sultanı Wáliy der edi [5, 241].

Adam ómiriniń miywası esaplanıwshı perzent konceptin dástan tilinde *jigerbentim* lekseması da bildirip kelgen:

Bizler kelgen *jigerbentiniń*, perzentiń,

Bashımnan ketpedi qayǵı-yu, dártim [5:251].

Jetim lekseması da dástan tilinde ushırasadı hám bas qaharmanlar bolǵan Sháriyar menen Ánjimge qarata qollanıladı:

Atası belgisiz, anası shólde,

Dárkar emes eki *jetim* bul yerge [5:249].

Adam, *adamzat*, *bende*, *kisi*, *kishi*, *insan* konceptleri de jınıslıq neytral konceptti bildirip, derlik bir-birine sinonim bola alatuǵın sózler desek te boladı: Anıń erine bizni ayttırap alsa, gúzarı biziń ústimizden bolsa, aq nekamızdı qıysa, qosılıp dáwrın súrse, álgime bir pillanıń jipegin salsa, qırıq mıń at, qırıq mıń *adamǵa* shadı – shámen dúzetip berer edim-ǵo, – dedi [5:225].

Pútkil dúnyadaǵı barlıq adamlar mánisin ańlatıwshı *adamzat* lekseması da jınıslıq neytral túrde jumsaladı:

Perzent deydi *adamzattıń* miywesi,

Biyperzentiń kim boladı iyesi [5:228].

Bende lekseması burın da, házirgi kúnde de kóbirek diniy ádebiyatlarda jiyi qollanıladı, sonday – aq dástan tilinen de orın alǵanın kóriwge boladı:

Anda patsha oylandı: - Wa, dariyx, taxtı qursın, neteyin, taxsız - aq keteyin, ulsız – qızsız *bendeniń* jıyǵanı talaw der edi, keyni oyran der edi, eli – xalqımnan, tajı – taxtımnan kesheyin, bashıma ǵulla kiyeyin, qolıma hasa alayın, haqqa táwekel qılayın, házireti Báytullaǵa hajı tawap eteyin, yaratqan qádir alladan bir perzent niyet eteyin, - diyip taxtıń talaq etip, yurtını tashlap, bashıǵa ǵulla kiydi qolıǵa hasa aldı, shiydilla tarttı, yarım aqsham waqtında húw – haq diyip, patsha, áne, yurtınan shıǵıp kete berdi [5:225].

Kisi lekseması dástan tilinde ayırım orınlarda az ǵana fonetikalıq ózgeriske ushırap kishi kórinisinde qollanılgan. Bul álbette, dástanlar tiline tán jaǵday dew múmkin:

Patshalıqtıń bashında qırıq *kishiniń* aqlı bolar ermish, dep edi [5:227].

Aǵasınıń qáhárininiń qattı kelgenligin bilip, neshshe yerlerden tımsal keltirip, shul aǵasın jubatqan *kisi* bolıp, Sháriyargá qarap Ánjim ne aytıp turıptı [250].

Hám uǵlı insannan iyt, pıshıq tuwdı degen sózdi eshitken *insan* joq, ya kitapta, ya wajıpta bolǵan emes [5:232].

Qostar, ómirlik joldas, qiyametlik joldas leksemaları da erlerge de, hayallarǵa da baylanıslı túrde aytıla beredi, dástan tilinde de usı taqılette ushırasadı:

Bul bashımda bardı meniń qayǵı – dárt

Bizler júrmiz sizdi jalǵız *qostar* dep [5:228].

Senlerge aytarlıq arızım bar edi,

Tax ústinde *ómirlikke joldasım* [5:247].

Oń jaǵındaǵı máhremini,

Qiyametlik joldası [5:244].

Juwmaqlap aytqanda, «Sháriyar» dástanınıń tilinde jınıslıq neytral konseptti ańlatıwshı sózler júdá jiyi ushırasadı. Bir ǵana adam konceptin ańlatıw ushın kóp ǵana sózlerdiń jumсалǵanı, bir sózdi orınsız tákirarlaw joq ekenligi dástan tiliniń baylıǵınan hám sinonimlik múmkinshilikleriniń keńligin joqarıdaǵı mısallar ayqın dálilleydi. Bunnan belgili bolǵanıday, dástanlar tilindegi koncept máselesi ele de izertlewdi talap etedi.

ÁDEBIYATLAR

1. Abdinazimov Sh. Lingvokulturologiya. – Nókis: Qaraqalpaqstan, 2020.
2. Mamatov A. Zamonaviy lingvistika. – Toshkent: Tafakkur avlodi, 2020.
3. Safarov Sh. Kognitiv tilshunoslik. 2006.
4. Yusupov O.Y. Tilshunoslikdagi yangi yo'nalishlar va ularda ishlatiladigan ayrim istilohlar // Filologiya masalalari. – T., 2011.
5. Қарақалпақ фольклоры. 11-том. Шәрияр. – Т.: Маънавият, 2009.

JOQARÍ KLASSLARDA QARAQALPAQ ÁDEBIYATÍN OQÍTÍWDA INTERAKTIV USÍLLARDÍ QOLLANÍW

Yusupov I.K.

Berdaq atındaǵı Qaraqalpaq mámleketlik universiteti

Qaraqalpaq ádebiyatın oqıtıwdıń interaktiv texnologiyaları sabaqta sherikleslik jaǵdayında jaratıladı. Interaktivlik usılǵa tiykarlangan texnologiyanı qollanıp, oqıtıwshı dóretiwshı sheriklesler sıpatında islewge tiykarlangan ózgerislerge, turaqlı tayarlıqqa hám juwapkershilikli máselelerdi sheshiwge úyrenedi. Ádebiyattı oqıtıwda interaktiv usıllardı qollanıw arqalı oqıwshılardıń ádebiyat sabaǵına qızıǵıwshılıǵı artıp, ádebiy oqıw materialların bekkem ózlestiriwin tereńlestirip, olardıń tereńnen oylaw hám erkin pikirlew qábiiletlerin rawajlandıpadı. Sonlıqtan, muǵallım ádebiyat sabaqlarında interaktiv texnologiyalardı paydalanıw arqalı jeke tájiriye toplaп, interaktiv texnologiyalardı qollanıw haqqında jazılǵan metodikalıq ádebiyatlar menen tanısıp, sabaqlarında interaktiv texnologiyalardıń nátiyjeli paydalanıw usıllarına tereńnen túsinip baradı hám sabaqta kóp tabıslarǵa erisedi [1].

Ádebiyattı oqıtıw barısında interaktiv iskerlik tiykarınan óz-ara baylanıs, jeke juwapkershilik, bir-birine járdem kórsetiw háreketi, jumıstı birge alıp barıw qábileti, topardaǵı jumıs nátiyjeleri menen anıqlanadı. Jáne de interaktiv texnologiya menen ótkerilgen ádebiyat sabaǵında bir shıǵıp sóylewshiniń, bir pikirdiń ústemligi sheklenedi. Oqıwshılar sabaqta óz pikirin sın kóz benen aytıwǵa hám tiyisli ádebiy materiallardı talqılaw tiykarında quramalı máselelerdi sheshiwge, qáte pikirlerdi saplastırıwǵa, tereń oylap kórilgen sheshimlerdi qabıl etiwge, pikirlesiwge, óz-ózi menen mádeniyatlı qarım-qatnas jasawǵa úyrenedi. Bunday nátiyjeler ádebiyat sabaqlarında jeke, jup hám topar jumısların shólkemlestiriw arqalı ámelge asadı [2].

Hárbir oqıtıwshı qaraqalpaq ádebiyatın oqıtıwda interaktiv oqıtıw texnologiyasını qollanıwdıń bir neshe talapların basshılıqqa alıwı shárt. Birinshiden, ádebiyat sabaǵın shólkemlestiriwde oqıw xanasınıń tazalıǵına hám tayarlıǵına itibar beriw, oqıwshılardıń sabaqqa tayarlıǵın, ádebiyat sabaǵına oqıwshılardıń tolıq qatnasıwın qadaǵalaw kerek. Ekinshiden, kishi topardaǵı oqıwshılardıń óz-ózara ádebiy materiallardı tallawı hám pikirlesiwı ushın múmkinshilik jaratıw, qoyılǵan másele boyınsha hár bir topar pikir almasıwına hám topar aǵzalarınıń bir-biri menen aralasıw múmkinshiligine ruxsat beriwı zárúr. Úshinshiden, dóretiwshilik sabaqqa kerekli materiallardıń aldın ala tayarlanıp qoyılıwı, tártip hám belgilengen waqıtqa dıqqat beriliwı, hárbir topardıń bergен juwapları durıs bahalanıwı tiyis.

Qaraqalpaq ádebiyatın oqıtıwda mashqalalı lekciya, monografiyalıq lekciya, sholiw lekciyası, háreketshen lekciya, energiya almasıw lekciyaların paydalanıw kerek. Ádebiy materiallardı oqıtıwda lekciya túrлерinen paydalanıw tiykarınan ótilejaq hárbir temaniń kólemine, sabaqtıń maqsetine hám wazıypalarına muwapıq boladı. Usı kózqarastan Ájiniyaz shayırdıń poeziyasın oqıtıwda mashqalalı máseleledi jaratıw, sabaqta júzege keltiriw hám onı ámelge asırıwdıń usıllarına dıqqat awdarıladı [3].

Qaraqalpaq ádebiyatın oqıtıw boyınsha dúzilgen lekciya tekstiniń ilim, mádeniyat jańalıqları menen bayıtılıwına qoyılatuǵın talaplar, birinshiden, jańa oqıw jılınıń basında keminde bir mártebe tolıqtırılıwı, temaǵa baylanıslı mámleketlik kóleminde qabıl etilgen qararlar, nızamlar, jańalıqlar kirgiziliwı, shayırdıń poeziyasın oqıtıwda innovaciya, tiyisli maǵlıwmatlar qosılıwı tiyis. Ekinshiden, qaraqalpaq ádebiyatın oqıtıw boyınsha dúzilgen lekciya teksti kompyuterlerde tayarlanıp qaǵazda hám kompyuter versiyasında qollanıwı, mashqalalı lekciya kólemi shama menen on bet bolǵanı maqsetke muwapıq boladı. Úshinshiden, qaraqalpaq ádebiyatın oqıtıw boyınsha dúzilgen mashqalalı lekciya tekstiniń sapasına dıqqat awdarılıp, bul lekciya teksti burınǵı “klassik” lekciya tekstinen túpten parıq qılınadı. Lekciya hám seminar sabaqlarınıń oqıtıw texnologiyaları islep shıǵılıp, sabaq barısında mámleketlik bilimlendiriw standart talaplarına muwapıq oqıwshılardıń intellektual rawajlanıw dárejesi hám olardıń ruwxıy jeke ózgeshelikleri esapqa alınıwı kerek.

Aqılıy hújim oqıw barısında kishi toparlarda yamasa sabaq barısında ótkeriliwı múmkin. Bul metodtı qollanıw arqalı oqıwshılardıń qaraqalpaq ádebiyatı boyınsha túsiniǵın arttıradı. Olardıń sabaqqa qızıǵıwshılıǵın kúsheytedi, pikirlew qábiletin rawajlandıradı. Jáne qaraqalpaq ádebiyatına baylanıslı sabaqta klaster metodın qollanıwǵa boladı. Bul metod oqıwshılardıń gúrriń, povest, roman, drama, tragediya, lirika, satira, qosıqlardıń mazmunına, obrazlarına, kórkemligine túsiniǵın arttırıw maqsetinde qollanıladı. Klaster metodınıń talaplarına muwapıq oqıwshılar toparlarǵa bólinedi. Olar qaraqalpaq ádebiyatı boyınsha pikirlerin taxtaǵa yamasa ádebiyat dápterine jazadı.

Kóp qollanılatuǵın metodlardıń biri sinkbeyn metodı. “Sinkbeyn” sózi francuz tilinen alınıp, bizińshe “bes qatarlı qosıq” degen maǵanaǵa jaqın keledi. Qaraqalpaq ádebiyatına arnalǵan sabaqlarda pán oqıtıwshısı tárepiнен bul usıdan nátiyjeli paydalanılıwına boladı.

Solay etip, qaraqalpaq ádebiyatı muǵallımı ámeliyatta interaktiv metodtıń sinkbeyn túrin qaraqalpaq ádebiyatın oqıtıw barısında qollanǵanda oqıwshılardıń alǵan ádebiy bilim hám kónlikpe dóretpelerin tezden anıqlap alıw menen birge olardıń sanasına jetkerip berilgen quramalı informaciyalardı sintezlew hám ulıwmalastırıw arqalı qabıl etken túsiniк hám oy-pikirlerin basqaǵa bildirip, onı erkin dárejede qorǵay alıw uqıplılıǵın arttırıwǵa, sonday-aq

dóretiwhilik oylaw qábiletin jetilistiriwge belgili dárejede múmkinshilik jaratıp bere aladı. Degen menen bunı ámelge asırıw ushın qaraqalpaq ádebiyatı muǵallimnen tereń metodikalıq bilimdi, kúshli sezimtalıqtı hám úlken pedagogikalıq sheberlikti talap etedi.

Qaraqalpaq ádebiyatın úyreniwge PSMJ metodınan ádebiyat páni muǵallimi nátiyjeli qollansa boladı. Bul texnologiyanı muǵallım oqıwshılardıń oqıw baǵdarlaması tiykarında belgili temanı úyreniwge kirispe sıpatında úyrenip bolǵannan keyin paydalanıw múmkin. Bul metodtıń maqseti oqıwshılardıń óz pikirin bayanlaw, sebebin kórsetiw, qaraqalpaq ádebiyatına ulıwma juwmaq beriw sıyaqlı máselelerdi tereńnen úyretiw bolıp tabıladı. Bul texnologiyanın shártlerine tiykarlanıp bul tapsırmanı 10 minut waqıt ishinde orınlaw kerekligi oqıwshılardıń túsindiriledi. Topar aǵzaları óz pikirlerin qaǵazǵa túsiredi. Hár basqısh boyınsha jazılǵan maǵlıwmatlardı bólek-bólek oqıp esittiredi. Solardan topar aǵzalarınń biri tómendegishe juwap beredi:

Qaraqalpaq ádebiyatın oqıtıw barısında mashqalalı oqıtıw metodları qollanıladı. Olardıń mashqalalı bayan etiw, bilimdi izlep taptırıw hám izertlew metodları kiredi. Qaraqalpaq ádebiyatın oqıtıw barısında mashqalalı bayan etiw metodı qollanǵanda muǵallım dástúriy monologiyalıq (áńgime, túsindiriw, lekciya) hám dialogiyalıq (gúrriń, sawbetlesiw) oqıtıw metodların qollanıp mashqalalı bayan etedi. Bayan etiw barısında oqıwshılar aldına mashqalalı soraw, másele, wazıypa qoyadı, boljawdı anıqlaydı hám ámelde tájiriye ótkeredi, juwmaqlar shıǵaradı, oqıwshılardı áste-aqırın mashqalanı sheshiwge alıp baradı hám sheship kórsetedi. Mashqalaǵa oqıwshılardı qızıqtıradı, mashqalanıń mazmunı menen tanıstıradı, jedelli pikirlewge hám mashqalanıń sırın hár tárepleme oylap kóriwge úyretedi. Oqıtıwshılar bolsa mashqalanı sheshiwdiń qatań túrde baqlap, boljaw, dálillew hám juwmaqtıń durıslıǵın izbe-iz tekserip baradı. Qaraqalpaq ádebiyatın oqıtıw barısında mashqalalı bayan etkende induktiv hám deduktiv oqıtıw metodlarınan da tabıslı paydalanıwǵa boladı.

Qaraqalpaq ádebiyatın oqıtıw barısında bilimdi izlep taptırıw metodı muǵallım basshılıǵında mashqalanıń ayırım táreplerin, oqıwshılardıń izlep tabıwǵa qatnasın támiyinleydi. Muǵallım ádebiyatı oqıtıw barısında qoyılǵan mashqalanı soraydı, mashqalalı jaǵdaydı ózbetinshe sheshiwge úyretiw ushın dáslep onıń ayırım táreplerin izertlewge, sheshiwge oqıwshılardı úyretip baradı. Bunıń ushın muǵallım mashqalalı soraw tabadı, mashqalalı jaǵday dúzedi, onı sheshiw ushın bólimlerge bóledi, boljawdı anıqlaydı, neni izlep tabıw kerekligin belgileydi.

Qaraqalpaq ádebiyatın oqıtıwda zamanagóy sabaq túrlerinen hám interaktiv usıllardan orınlı paydalanıw sabaqtıń nátiyjeli bolıwına alıp keledi. Oqıwshılardıń qaraqalpaq ádebiyatına túsiniǵı artıp, olardıń sanasında adamgershilik, watanǵa súyiwshilik, biri-birine húrmet sezimleri qalıplesip baradı.

Ulıwmalastırıp aytqanda, X-XI klasslarda hám akademiyalıq liceylerde qaraqalpaq ádebiyatı baǵdarlamasında berilgen ádebiy materiýallardı innovaciyalıq texnologiyalardı durıs paydalanıp, onda lekciya túrleri, interaktiv usıllar maqsetke muwapıq qollanıp barılsa, nátiyjede oqıwshılardıń qaraqalpaq ádebiyatına bolǵan qızıǵıwshılıǵı artıp baradı hám olardıń dóretiwhilik konpetenciyaları jetilisedi.

ÁDEBIYATLAR

1. Yusupov K.A. Qaraqalpaq ádebiyatın oqıtıw metodikası. Sabaqlıq. – Tashkent: Sano-standart, 2018. – 336 6.
2. Yusupov K.A. Akademiyalıq liceylerde qaraqalpaq ádebiyatın oqıtıw metodikası. Monografiya. – Nókis: Qaraqalpaqstan, 2019. – 112 b.
3. Yusupov K.A. Akademik liceylarda qaraqalpoq adabiyotini oqıtısh metodikası (pedagogika fanları doktori (DSc) dissertaciya avtoreferati). – Nókis, «Miraziz Nukus», 2021. – 66 bet.
4. Yusupov K.A. Kórkem shıǵarmalardıń mazmunıń úyreniw metodikası. Oqıw qollanba. – Tashkent: Yosh avlod matbaa, 2021. – 380 6.
5. Yusupov K.A. Qanıgelik hám pedagogikalıq ámeliyat. Oqıw qollanba. – Nókis: Ilimpaz, 2021. – 60 6.

6. Yuspov K.A. Arnawlı pánlerdi oqıtıw metodikası. sabaqlıq. – Tashkent: INNOVATSIYA-ZIYO, 2022. – 304 6.
7. Qaraqalpaq ádebiyatın oqıtıw texnologiyaları. Oqıw qollanba. – Tashkent: INNOVATSIYA-ZIYO, 2022. – 144 6.

МАЗМУНЫ

Бекбергенова З.У. Пидайы алым – белгили поэзия изертлеушиси.....	3
Бекбергенова З.У. Ол шынлықты сүйди.....	6
Нуржанов П. Тәғдири курамалы, дөретиўшилиги рәңбе-рәң әдебий тулға.....	11
Байниязова Т.Қ. Т.Мәмбетниязов дөретиўшилигинде қарақалпақ лирикасының изертлениўи мәселеси.....	15
Байниязова Т.Қ. Д.Айтмуратовтың “Поэзия, улыўма айтқанда әдебият – бул хўждан менен бирге питкен илим” мақаласында жазыўшы кредосының сәўлелениўи	17
Утамбетова А.Ж. Т.Мәмбетниязов – поэзияның белсенди сыншысы хәм изертлеушиси.....	20
Тлеуниязова Г.Б. Балалар әдебиятының жанкүйери.....	23
Тлеуниязова Г.Б. Таланттың дөретиўшилиқ принциплери.....	26
Матмуратова Р.З. Д.Айтмуратовтың «Ақмақлық дўнясында» комедиясында композиция мәселеси.....	29
Утемуратова Х. Жазыўшылардың стили ҳаққында.....	33
Давлетияров М.М. Даўлен Айтмуратов «Черные клобуки» хәм «печенег» этнонимлери ҳаққында.....	36
Жәримбетова Т.Қ. Дәўлен Айтмуратов тымсалларында образлардың стильлик қолланылыўы.....	38
Мамбетниязова М. Т.Мәмбетниязов – балалар поэзиясын изертлеуши.....	40
Палымбетов К. Қарақалпақ жыраўлары (Асқар жыраў Бекеев ҳаққында).....	42
Yusupov K.A. Qaraqalpaq ádebiyatın oqıtıw mashqalaları.....	46
Nurjanov P.E., Absattarova N.A. K.Karimovtıń «Araldın úmiti» romanında qaharman obrazın jasaw ózgesheligi.....	48
Nurjanov P.E., Absattarova N.A. O.Ábdiraxmanovtıń “Teńiz tolı, ay jariq” shıǵarmasınıń problematikası hám kórkem obrazlar dúnyası.....	50
Утемуратова Х. Поэзияда стильлик изленислер ҳаққында.....	52
Тлеуниязова Г.Б. Шайыр портретине сызықлар.....	55
Дабылов П.А. «Атқарыў лирикасы»ның теориялық мәселелери ҳаққында.....	57
Дабылов П.А. Мухаммед Юсуп шығармаларында автор образы хәм лирикалық объект мәселеси.....	60
Tańirbergenov J., Amanjolova G. Qaraqalpaq xalıq qosıqlarında nekege baylanış tuwısqanlıq atamaların qollanılwı.....	63
Камалова Д.Э. Төлепберген Қайыпбергенов гүрриңлериниң өзгешелиги: киши жанрдан басланған қәдем.....	65
Orazımbetova M., Ómirbekov A. XIX ásir qaraqalpaq lirikasında folklorlıq obrazların qollanılwı.....	68
Алламуратов Ғ.А., Аскербаетова Ш.Н. Алланазар Әбдиевтиң «я өгиз, я арба?» гүрриңинде қахарман психологиясы.....	71
Aliyeva Kh.R. The service of lyrical heroic character repetition.....	73
Amaniyazov A.O. Sharapatdin Ayapov shıǵarmalarında sinonimlerdın qollanılwı.....	76
Amaniyazov A.O. Sh.Ayapov poeziyasında antonimlerdın qollanılwı.....	79
Aralbaeva Q. K.Karimov lirikasında kórkem obraz dóretiwde umolchanienin áhmiyeti.....	81
Бухарбаева Ж.Ж. Риторикалық сораў гәплердиң көркем-эстетикалық хызметлери.....	84
Бухарбаева Ж.Ж., Бухарбаева Б.Дж. Т.Мәтмуратов шығармаларында антонимлердиң лингвопоэтикалық өзгешеликлери.....	87
Даниярова Г.П. И.Юсупов лирикасында ат образы.....	92
Есемуратова Н. Масштаб изучения пословиц и поговорок и его важность и значение в науке.....	94

Жәрімбетова Т.Қ. Әдебий портрет жанры көркем-хүжжетли прозаның бир түри сыпатында.....	97
Жуманазарова Г.Д. Н.Дәўқарев хәм қарақалпақ фольклоры.....	100
Qoblanova N. T. Qayıpbergenov dóretiwshiligi ádebiy sın hám ádebiyattanıwda.....	104
Madaminova R.M. Hofiz Xorazmiy devonidagi arabcha diniy atamalar.....	107
Mamutova U. Qaraqalpaq xalıq dástanlarında jabıq dúzilisli dánekersiz qospa gáplerdiń qollanıwı.....	110
Мамбетниязова М. Әбдимурат Атажановтың қарақалпақ балалар прозасының раўажланыўына қосқан үлесі.....	112
Матжанова А.Ж. Сыпайылық мәнилерин билдириўши лексикалық қураллар-табу хәм эвфемизм.....	114
Matmuratova R., Jarimbetova L. Mektepke shekemgi jastagı balalarga qaraqalpaq balalar dramaturgiyasın innovaciyalıq texnologiyalardan paydalanıp oqıtıwdıń zárurlıgı....	117
Нуржанов М. Қарақалпақ лирикалық поэмасы: проблематика хәм көркем образ (Х.Дәўлетназаровтың «Ийесиз журт», О.Сәтбаевтың «Өмир толғаныслары» шығармалары мысалында).....	119
Нуржанова П. Хәзирги романлардағы композициялық шеберлик мәселеси.....	123
Nzanova S. Til biliminde janapaylardı izertlewdiń pragmatikalıq aspekti.....	126
Оразымбетова Э.Ш. Қарақалпақ фольклорында «жан» концептосферасы.....	129
Өтениязова Х.Е. Қарақалпақ фольклорында «кеңислик» хәм «ўақыт» концептлериниң интерпретациясы.....	132
Саденова Г.П. Ш.Сейтов шығармаларында нақыл-мақаллардың қолланылығ өзгешеликleri.....	135
Саденова Г.П. Ш.Сейтов дөретиўшилигинде қарақалпақ үрп-әдетleri хәм оның лингвомәдений анализи.....	137
Сайымбетов Ш.О. Ғ.Сейтназаровтың «Сырласыў» поэмасында лиро-эпикалық сүүретлеў усылы.....	139
Salieva H. Ibrayim Yusupov shıǵarmalarındaǵı frazeologizmlerde ólshem, waqıt birlikleriniń bildiriliwi.....	142
Турсынбаев И.П. Қарақалпақ балалар поэмаларының қәлиплесиўи хәм раўажланыўы.....	146
Uzaxbayev A.G. Yusup Has Hajib dóretiwshiliginiń tálim-tárbiyalıq áhmiyeti.....	144
Xalmuratova D.Y. Qaraqalpaq folklori shıǵarmalarındaǵı frazeologiyalıq sóz dizbekleri.....	148
Xojabaeva D.T. Dástanlar tilinde «jínisliq neytral» koncept («Sháriyar» dástanı misalında).....	152
Yusupov I.K. Joqarı klasslarda qaraqalpaq ádebiyatın oqıtıwda interaktiv usıllardı qollanıw.....	153
Мазмұны	157